

KORUNK

TÖRTÉNETKUTATÁS ÉS TÖRTÉNELMI TUDAT • NEMZETISÉGI TÖRTÉNETÍRÁSUNK ÚJ PÁSZMÁJÁN • A SZÉKELY MAGYARSÁG TÖRTÉNETÉNEK SORSFORMÁLÓ FEJEZETE • AZ ERDÉLYI HELIKON ÉS BENEDEK ELEK LEVELESLÁDÁJA • KACSO SÁNDOR — ABAFAY GUSZTAV: IRODALMI ÉRINTKEZÉSEINK MÚLTJÁBÓL • AZ INTEGRÁCIÓ BEFEJEZETLEN PIRAMISA • A MIKROPROCESZSZOROK TÉRHÓDÍTÁSA • • •

1980. 7-8

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XXXIX. ÉVFOLYAM, 7—8. SZÁM • 1980. JÚLIUS—AUGUSZTUS

* * * A história nagy kongresszusa 481

EGYED ÁKOS • Történetkutatás és történelmi tudat 484

BODOR ANDRÁS • Burebista egységes, központosított állama IV. (A „nemzetközi” helyzet Burebista korában) 490

ARNOLD HUTTMANN • Fejezetek Erdély orvostörténetének múltjából (Bíró József fordítása) 495

KÁROLYI DÉNES • A székely magyarság történetének sorsformáló fejezete 499

KOVÁCH GÉZA • Kritika helyett elmélkedés 506

* * * Nemzetiségi történetírásunk új pászuján I. (Korunk-kerekasztal) 510

KORUNK-DÉLELŐTTÖK

RITOÓK JÁNOS • Nélkülözhetetlen „levelesláda” 518

BALOGH EDGÁR • Élő forrás 522

B. GAJZAGÓ EVA • Emlékház és hagyományápolás 524

DÁVID GYULA • A forráskiadói munka feltételei és feladatai 526

MAROSI ILDIKÓ • Természetes találkozás 528

SZABÓ ZSOLT • Magam mentsége 530

FABIÁN ERNŐ • Nemzetiség és egyetemesség II. (A nembelihez való tudatos viszony) 532

ION IRIMIE • Az információfogalom tartalmi összetevői (Sztranyiczki Gábor fordítása) 538

* * * Termékeny tanácskozások szellemében 543

PAPP JÓZSEF ANDRÁS • A második ipari forradalom (A mikroprocesszorok terhdítása) 544

NAGY MIKLÓS • Az integráció befejezetlen piramisa 554

JEAN-PAUL SARTRE • Reménység, éppen most... (Szilágyi Júlia bevezetője és fordítása) 560

BODOR PÁL • Természetesen, Tájkép, Halálra táncoltatva, Anyám is, Utazás, Agyamban, Válasz, Gól (versek) 567

SIGMOND ISTVÁN • Gyónni szeretnék, harangozó úr (Korunk prózája) 571

IRODALMI ÉRINTKEZÉSEINK MÚLTJÁBÓL

KACSÓ SÁNDOR • Örvendetes és kelletlen visszaemlékezések 582

ABAFÁY GUSZTÁV • Emlékmozaik 585

JEGYZETEK

KÁNTOR LAJOS • Régi lapok — új lapok (Olvasson velünk!) 589

BORGHIDA ISTVÁN • Két fiatal művész a Korunk Galériában 590

KOVÁCS NEMERE • Paloták és otthonok 592

SZABÓ ILONA • Kell a törődés 594

HAZAI TÜKÖR

MÓRA BERNÁT • Józsa János Korondról 595

DOKUMENTUMOK

GÜMÖRI GYÖRGY • A Báthoriak levelezése I. Erzsébet angol királynővel 598

GIDÓFALVY ISTVÁN • Kelemen Lajos tanítványaként 601

(Folytatása a III. borítón)

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).

Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző

Felelős titkár: Ritoók János

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3.

Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

A história nagy kongresszusa

A XV. nemzetközi történelemtudományi kongresszust szabadságunk napjának előestéjén, augusztus 10. és 17. között tartják meg hazánkban. Ez az egybeesés jelzi, hogy milyen jelentőségű a századközép és az egész második világháború európai kifejelete szempontjából az augusztus 23-i fegyvertény, de utal arra is, hogy azóta mit fejlődött tudományos életünk — s azon belül történettudományunk —, és mit növekedett az ország nemzetközi tekintélye, aminek köszönhetően egy ilyen rangos tanácskozás fővárosunkat választotta színhelyéül.

A história tudományának ma fennen ragyog a napja. Itthon és külföldön egyaránt sokan — és sokféleképpen — igyekeznek megmagyarázni azt az érdeklődést, amely a múlt tudományára iránt megnyilvánul. Ki arra mutat rá, hogy a hajdaniság ismerete segít bevilágítani a jövőt, s a holnapjáért aggódó emberiség a múlttól is igényel választ mai meg ezutáni kérdéseire, ki meg azt hangoztatja, hogy a hosszú s viszonylag nyugalmas békeidőben az emberek képzelődése a mozgalmasabb, izgalmasabb bővelkedő háborús esztendőkre irányul.

Ákár így van, akár úgy, a történelem ma egyike a legnépszerűbb tudományoknak. Ezt hazai nemzetiségi kultúránk is jól szemlélteti: népes kutatógárda foglalkozik múltunkkal, s vaskos — nemritkán távolról sem olvasmányos — tanulmányköteteik olyan keresettek, úgy elkelnek, akár a szépirodalmi sikerkönyvek. De gyakori a történelmi cikk a napilapokban, folyóiratokban; a szabadegyetemek, irodalmi körök, helyi tudományos tanácskozások előadói is gyakran merítenek a história köréből. Érthető módon: az a nép, nemzetiség, amelyik helyes önméltó életet akar kialakítani, hű képet akar kapni magamagáról, nem nélkülözheti múltjának ismeretét; a történelmi tudat szerves része azonosságkeresésünknek.

A múltkutatásnak azonban buktatói is vannak. Ha manapság azt hangoztatjuk, hogy a fizika, vegytan (újabbban a biológia is) „veszélyes” tudománnyá vált, akkor nyugodtan állíthatjuk, hogy a história már évszázadokkal ezelőtt ilyen volt, elsőként érdemelte ki ezt a „rangot” a tudományok közül. Az emberiségnek — sajnos — igen gazdag tapasztalata van ezen a téren. Amikor valaha valamely uralkodócsalád, társadalmi osztály, nemzet vagy állam történései származásuk előkelőségét, fajtájuk felsőbbrendűségét, államalapításuk elsőbbségét, megtelepedésük, kialakulásuk régiségét bizonyították — a legtöbb esetben más osztályokkal, népekkel, államokkal szemben —, mindig „kilógott a lóláb”, az ilyen törekvések előjogokat és kiváltságokat követeltek, igazolni próbálták a szupremáciát, a hegemóniát, vagy ami még rosszabb, előkészítették a hódítást, területablást, leigázást, beolvasztást, népirtást. Nagy Frigyes porosz király vallotta (századunkhoz illő, korát meghaladó cinizmussal), hogy előbb megtámad, elfoglal egy területet, aztán majd jöhetnek a jogászai, történészei, diplomatái (elvégre arra valók), s megmagyarázzák hadjáratának értelmét és jogosságát. Ma is időszerűek Paul Valéry, a nagy francia költő szavai, aki szerint a história — ha felelőtlenül bánnak vele — félelmetes eszköz lehet a gyűlölet, az alantas szenvedélyek fölkorbacsolására, népek, fajok, felekezetek, országok egymás ellen úszítására.

A nemzetközi történettudományi kongresszus hazai előkészítésében mindezzel tekintettel vannak, s a kiadott dokumentumok messzemenően bizonyítják a felelősségtudatot, és tükrözik azt a körültekintést, gondosságot, alaposágot, amely az előmunkálatokat jellemzi. Ez év május 27-én Nicolae Ceaușescu elvtárs — több pártvezető bevonásával — munkatalálkozót tartott a történészek képviselőivel, Románia Szocialista Köztársaság Akadémiájának, a Társadalom- és Politikai Tudományok Akadémiájának több tagjával és levelező tagjával, kutatóintézetek igazgatóival, tanárokkal, muzeográfusokkal.

„A résztvevők — mutat rá a közlemény — fölvázták a hazai történettudományi kutatás eredményeit, és megfogadták, hogy a XII. pártkongresszus határozatait, Nicolae Ceaușescu elvtárs útmutatásai szellemében továbbra is odaadással és forradalmi szenvedéllyel fognak munkálkodni a történelemtudományi kutatások fejlesztéséért, fokozottan hozzájárulnak a széles néptömegek szocialista, hazafias neveléséhez, népünk kulturális és civilizációs tárházának gyarapításához...”

Mint annak idején a sajtó, a tévé és a rádió jelentette, a találkozó során pártunk főtitkára kifejtette, milyen föladatak hárulnak történészeinkre a kongresszus előkészületei keretében. Hassanak oda — hangsúlyozta Ceaușescu elvtárs —, hogy e nagy jelentőségű tanácskozás járuljon hozzá a népek és nemzetek, az államok együttműködéséhez, a nemzetközi kapcsolatok új elvei — a teljes egyenlőség, az összes nemzetek függetlenségének és szuverenitásának tiszteletben

tartása, a más népek belügyeibe való be nem avatkozás — térhódításához, világméretű győzelemre juttatásához.

„A történelemtudománynak, bár a múltat kutatja — hangoztatta pártunk főtitkára —, a mai megváltoztathatatlan realitásokból kell kiindulnia. E realitások azt mutatják, hogy napjaink Európájában független nemzetek, független államok léteznek, amelyek határait tiszteletben kell tartani — s azok függetlenségének és határainak mindennemű vitatása csakis háborúhoz vezető revánspolitikát jelent.“

A marxizmus, a materialista világnézet és történelmi fölfogás szellemében Nicolae Ceaușescu elvtárs nyomatékosan rámutatott, hogy az emberiség, a népek történelme a legrégibb időkől fogva szervesen kapcsolódott a munkakörülményekhez, az életföltételekhez, a termelőerők fokozatos fejlődéséhez. A munkavégzés során az emberek kisebb-nagyobb közösségekbe csoportosultak, a természettel vívott küzdelemben éppen úgy, mint eszközeik előállításánál megtanultak együttműködni, szervezkedni, egyesített erővel megbirkózni a nehézségekkel, visztagságokkal. A nagyobb tájegységek, népek, nemzetek együttműködésével kapcsolatban fogalmazódott meg a követelmény, hogy a történészek ne az elszigetelt, semmitmondó jelenségekre fordítsák figyelmüket, hanem azokra a történelmi tényekre, amelyek előmozdították a mindennapos élet kontaktusait, a kölcsönös befolyást e tájak népessége között: „Ki kell emelnünk népeink közös megvalósításait, azt a körülményt, hogy civilizációjuk az együttműködés gyümölcse. Mint köztudomású, akkor, amikor ez az együttműködés nem állt fenn, az Európa e részén élő népek idegen birodalmak uralma alá kerültek. Kötelességünk tehát kimutatni, hogy eredményeink, sőt nemzeteink léte végső fokon annak az eredménye, hogy elődeink a nehéz történelmi pillanatokban megtalálták az együttműködés útját.“

Mindez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy kizárnók a vitát, és más nézetek, vélemények, álláspontok hangoztatásának ne adnánk helyet, sőt igényeljük a termékeny eszmecserét, a kérdések sokirányú megközelítését, az eltérő kutatási eredmények, a különféle jellegű következtetések összevetését: „Szem előtt kell tartanunk, hogy történelmi kérdésekben vannak különböző szempontok, eszmei konfrontációk, sőt a történelmi igazság meghamisításának próbálkozásai is. Éppen ezért történezeink feladata cselekvően hozzájárulni e problémák tudományos tisztázásához, s ugyanakkor határozottan visszavágni minden olyan próbálkozásra, amelynek célja meghamisítani a történelmet, torzítani a valóságot.“

Napjainkban a nemzetek és nemzetiségek erőteljesen jelentkeznek a nagy történelem, a napipolitika porondján is. Ezzel a történelemtudománynak és a küszöbön álló kongresszusnak is számolnia kell, s ebben a szellemben szükséges „értelmezni a hosszas történelmi együttélés következtében egyik vagy másik állam területén élő nemzetiségek kérdését is. A nemzetiségeknek élvezniük kell a hazai szocialista civilizáció összes vívmányait, minden szabadságjogot, hogy azt a nyelvet használhassák, amelyiket óhajtják.“

Amint látható, a tanácskozáson a múlt idézése és a jelenbeli feladatok vagy a jövőt illető követelések válaszása egyaránt helyet kapott, ami jól bizonyítja, hogy a történelem tudománya mily szorosan kapcsolódik a mához, más megfogalmazásban: hogy história és politika mennyire kéz a kézben halad. Közismert, hogy a múlt éppúgy szolgál tanulsággal a mai diplomácia vagy honvédelem számára, mint a demográfiai magatartás vagy a művelődéspolitikáé. E megfontolásból ered az előkészítő tanácskozás útmutatásainak alap gondolata is: „Lépjünk föl határozottan az erőszak és a diktátum imperialista politikája ellen, az összes népek közötti széles körű gazdasági, műszaki-tudományos együttműködés politikájáért, az egyenlőség és a tisztelet politikájáért. [...] Ily módon jelentősen hozzájárulunk a kongresszus tudományos színvonalának emeléséhez, ahhoz, hogy az összejövetel az együttműködés, az enyhülésért, a nemzeti függetlenségért és a békéért folytatott harc erős megnyilatkozása legyen.“

Noha az egészen közeli múlthoz, mondhatni tegnapunkhoz kapcsolódik, mégis immár a történelemhez tartozik az a tény, hogy tizenöt esztendővel ezelőtt tartották meg a Román Kommunista Párt IX. kongresszusát. Kiemelkedő jelentőségű volt a kommunisták eme nagy tanácskozása, méltó ahhoz, hogy emlékezzünk rá. Pártunk élén immár Nicolae Ceaușescu elvtárs állott, és főtitkári kezdeményezésére, személyes következetes vezetésével sok irányban történt nyitás. Ezúttal főleg két kérdéstről szólnánk. Megkezdődött a törvénytelenység kora koncepciók pereinek fölülvizsgálata s ennek nyomán az ártatlanul elítéltek rehabilitálása. E folyamat természetes folytatása volt a szocialista demokrácia széles körű kibontakozása, amelynek a szerveit, intézményeit — s mindenekelőtt eredményeit — ma már föl sorolni is nehéz, de talán legjobban, legtömörebben e szóban foglalható össze: munkásönigazgatás.

A nyitás másik vonása: a hazai körülményeknek megfelelő, a mi „testünkre szabott” szocialista építés útjának, módozatainak, eljárásainak alkotó szellemű, bátor kezdeményező jellegű kidolgozása. A szoros értelemben vett gazdasági kérdésektől a külpolitikai vonatkozásokig azóta is eredeti, a mi hagyományainkat, adottságainkat, országos érdekeinket kifejező, megtestesítő intézményeket létesítünk, intézkedéseket hozunk, törvényeket alkotunk. Ha pedig ezúttal is a sok közül valamely jellemző, sokatmondó fogalommal akarunk élni, azt mondjuk: új gazdasági mechanizmus.

A dolog természetéből következik azonban, hogy mindkét nyitás a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építésének (e fogalmat is a IX. kongresszuson dolgozták ki) hosszú távra szóló stratégiai vonala, mindannyiunk számára állandó feladat, s ez a rövid emlékeztető is e kérdések felszínén tartását szolgálja.

KORUNK

Simon Béla: Bolyai János

Történetkutatás és történelmi tudat

Lehet, hogy ezt az írást a történelmi tudat valamiféle definíciójával kellett volna kezdeni. Csakhogy egy ilyen definíciónak a kísérlete, bár oldalakat venne igénybe, végül is csak annak beismeréséhez vezetne, hogy a történelmi tudatnak nincsen általánosan elfogadott meghatározása. Ezért inkább az evidenciákból indulunk ki, annál inkább, mert cikkünk nem elméleti, hanem gyakorlati célból készült. Nem a történetfilozófia, hanem a történetkutatás oldaláról közelíti meg tárgyát: a romániai magyar nemzetiségi történetkutatás tudatformáló szerepének néhány gyakorlati kérdését veti fel.

Tehát az evidenciák... Tény, hogy az egyénnek és közösségnek van történelmi tudata, amely a múlttól, a történelemtől alkotott véleményként létezik. Ebből következően nem véglegesen kialakult, kerek fogalomrendszer; inkább különböző megjelenési formáiban érhető tetten. Természete szerint változó és bonyolult jelenség, amelynek a formálása, állandó újraalkotása, időnkénti zavarainak megszüntetése társadalmi feladat, hiszen jórészt ettől függ az egyén csoporttudata: a nemzethez, nemzetiséghez, osztályhoz s emberiséghez való viszonyulása.

Milyen tényezők játszanak szerepet a történelmi tudat formálásában?

Úgy véljük, hogy elvileg legalábbis a számos tényező között a történettudományt egyféle primátus illeti meg. Ha pedig ezt a felfogást elfogadjuk, elsőként azt a kérdést kell felvázolnunk, hogy *milyen a történetkutatás és a történelmi tudat közti viszony.*

Ha ez a viszony csupán abból állna, hogy a történetkutatás rákényszeríti az egyénre és a társadalomra a saját elképzeléseit, véleményét, az meg minden további nélkül fejet hajtana a historikusok tekintélye előtt, könnyű volna a dolgunk. Csakhogy a viszony sokkal bonyolultabb. Ugyanis a történelmi tudat fejlődésének is megvan a maga mechanizmusa, vannak belső törvényszerűségei. Gyökerei történelmünk forrásaiba ágaznak le, de a mai helyzet, helyzet tudat, a létkörülmények s más tudatformák is erőteljesen befolyásolják fejlődését. Mindezek következtében már csak azért is, mert a társadalomban különböző nemzedékek élnek együtt, a történelmi tudat struktúrája heterogén.

E tudat alakulása folyamatos, megvan a maga történetisége. A régebbi korokban nagy szerepet játszott a szóbeli hagyomány, a nemzedékről nemzedékre, apáról fiúra szálló vélemény az egyik vagy másik történelmi korról, eseményről, személyiségről. Aztán a történetírás, tehát az írásbeliség tudatformáló ereje megnövekedett, először az értelmiségiek körében, majd a történelemoktatás rendszerezése után, egyre szélesebb néprétegekben is. Bár szerepe csökkent, a szóbeli hagyományozás ma is fontos a történelmi tudat alakításában.

Az egymás mellett élő nemzedékek kérdésénél maradvá, azt is le kell szögeznünk, hogy az idősebbek történelmi tudata az egyéni élményekből leszűrt történelmi jellegű tapasztalatok következtében gazdagabb: a háborúk, a társadalmi változások, a különféle elnyomatások átélése mély nyomokat hagyott az emberek tudatában. S bizony nehéz a történész dolga, mert szinte varázslónak kell lennie ahhoz, hogy megrögződött véleményeket (az egyéni átélés nem biztosítéka az ítéletek helyességének) megváltoztasson. A fiatalabb nemzedékek történelmi tudata főleg az iskolai történelemoktatás, az egyéni olvasmány s a tömegkommunikáció útján alakul. Fontos ebben a művészetek, különösen a filmművészet szerepe. Emellett további heterogén elemek is vegyülnek a történelmi tudatba, a társadalmi osztályhoz, etnikumhoz, különböző fajokhoz való tartozás szerint. Mégis elmondható, hogy a történelmi tudat — lényegét tekintve — a múlttól alkotott vélemények összessége.

Ez a vélemény nem marad meg önkörében, hiszen a közgondolkodás, amelynek részévé válik, kihat az emberi cselekvésekre; másrészt a *közvélemény* — kihívásai, elvárásai révén — kihat a történelemkutatás fejlődésére is. Igaz viszont, hogy a történettudomány újabb eredményei nyomán a történelmi tudat maga is fokozatosan átalakul. A történelmi tudat és a történettudomány legáltalánosabb összefüggését Bobińska lengyel történész így látja: „A történelmi tudat, amely mint-hogy lényegében mentális szféra — vagyis felöleli a társadalmi pszichikum területét —, ugyanakkor bizonyos mértékben a történettudomány mentális alapját alkotja.” Tehát egymást feltételezik, és tegyük hozzá, mert ez igen lényeges: *egy-mást mintegy ellenőrizve fejlődnek.* Modernebb kifejezéssel élve, strukturális vi-

szony áll fenn a történettudomány és a történelmi tudat között, s ha ebben a viszonyban zavarok állnak be, valamelyik rész rendszerint nemkívánatos irányba kezd fejlődni. Ha például a tudományon túli tényezők túlságos mértékben hatalmukba kerítik a társadalmi történeti tudatának az irányítását, az könnyen elszakadhat a tudományos kutatás eredményeitől, s esetleg könnyen enged az illúzió csábjának. Gondoljunk a hitleri faszizmus „történelmi“ propagandájára, amely a faji felsőbbrendűség hamis tudatával tömte a fejeket, hogy legyőzhetetlensége mítoszának történelmi hátteret biztosítson. A másik esetben, tehát amikor a történetírás szakad el — különböző okok folytán — társadalmi ellenőrző közegétől, könnyen válhat önmagáért való, értéktelen, dogmatermelő vállalkozássá. Ilyenkor az történik, hogy a társadalom előtt elveszíti hitelét, s jóformán nincs hatással a történelmi tudat alakulására. Az ötvenes években lényegében ez történt nálunk a történetírással. Viszont arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a történész személyisége, egyénisége ilyenkor, sőt talán éppen ilyen időkben sokat ronthat, de sokat is segíthet. A közösségüktől elszakadó karrieristákból lettek a faszizmus leg-szolgáibb történetírói, míg mások a rendkívül nehéz körülmények között is igyekeztek szakmájuk becsületét emberül szolgálni.

Ha a funkcionalizmus felől közelítjük meg feltett kérdésünket, azt mondhatjuk, hogy a történelmi tudatnak a valóságos történelmi fejlődés tanulságait kell tartalmaznia, hiszen funkciója nem más, mint az, hogy elősegítse egy adott közösség helyes cselekvéseit, amelyek a történelmi fejlődés iránya és a humanizmus ke- retei között mozognak. Valóban, tapasztalati tények szerint a történelem tanulságait helyesen értékelő tudatnak igen nagy szerepe lehet a közösségek, etnikumok, álla- mok egymás közti kapcsolatainak rendszerében s — a történelem hosszú idejével mérve — a közösségek fennmaradásában is. Az a közösség (különösen kisközösség), amely egyáltalán nem vagy rosszul gazdálkodik történelmi hagyatékával, aligha képes hosszú távon fennmaradni. S ellenkezőleg: a reális történelmi önismeret, a történelmi adottságok, törvényszerűségek felismerése a közösségek boldogulását szolgálhatja. A történettudomány szerepe épp az, hogy a történeti tudat ilyen irá- nyú fejlődését, funkciója ilyen értelmű teljesítését a maga eszközeivel elősegítse.

Milyen a történettudomány struktúrája és funkciója?

Ha nem akarunk a történelmietlenség hibájába esni, jelzésszerűen utalnunk kell a történetírás hajdani fejlődési útjára s társadalmi funkciójára.

Bár a múltidézés, a történetírás, a leírás, a narráció formájában, egyidős az írásbeliség kialakulásával, tehát a legrégebb tudományok egyike, szerepe évezredek során alig változott. Nem akart más lenni, mint az emberi cselekvések, esemé- nyek, kiemelkedő példaképek memorióléja. Krónika volt, nem több, igaz, sokszor irodalmi szintű krónika, mely funkcióját abban látta, hogy az élet tanító mestere legyen. Vítas, hogy az volt-e, még akkor is, ha Cicero után a történetírók gyakran idézgettek az ismert szállóigét: *Historia est magister vitae*. A polgári nemzetek születésekor aztán a história *társadalomszervező funkciót* kapott, s a nemzeti tudomány rangjára emelkedett (a nyelvészettel együtt), mert elősegítette a nemzeti tu- dat, végső soron a polgári nemzet kialakulását. Ettől kezdve azonban elméleti alapja egyre jobban a hanyatló polgárság ideológiájához igazodott, és szélsőséges formák- ban is megnyilvánult (sovinizmus, fajelmélet).

Pozitív irányú fordulatot elvileg a materialista filozófia és a polgári köz- gazdaság elmélete, főleg pedig a marxizmus hozott. Mivel azonban a történetírás módszerében továbbra is konzervatív tudománynak bizonyult, a gyakorlati fordu- lat későbbi. Éppen ezért okkal mondhatta Marc Bloch, a modern szellemiségű tör- ténetírás egyik megalapozója, hogy „a történelem igen régi az elbeszélés embrio- nális formájában“, de „mint elemző vállalkozás annál ifjabb“.

Az utóbbi évtizedekben a történelemtudomány valóságos metamorfózison megy át. Eredményeként ma *belsőleg strukturált történetkutatásról és -írásról beszélhe- tünk*, olyanról, amely a *történelmi folyamat valóságos struktúrájához próbál iga- zodni*. A politikatörténet évezredek egyeduralkodója megszűnt, a hajdani egységes tör- ténetírás helyén új szakágazatok jöttek létre (a folyamat a XVIII. sz. végén elkezdődött). Ilyenek, hogy csak a fontosabbakat említsük, a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet, valamint ezek részdyscyplinái: az agrár-, ipar- és ártörténet, a város- és falutörténet, valamint — és ez nem külön irányzat — az integrációra törekvő civilizációtörténet. Másrészt a história tudománya azáltal igazodott a *tör- téneti idő sajátosságaihoz*, hogy történeti koronként is szakosodott. A *területi struk- túra sajátosságaihoz* az egyetemes történet, nemzeti történet és a helytörténet el- különülése révén került közelebb.

Nyilvánvaló, hogy a differenciált történettudomány jobban megfelel funkciói- nak, az eddiginél jobban feltárhajta a történeti hagyományt, segíthet felismerni az igazi nemzeti és közösségi érdekeket a történeti fejlődés egészében, segíthet sa-

ját karakterük megőrzésében, előmozdíthatja a nemzetek törekvéseit, mégpedig a más nemzetek és közösségek megbecsülése mellett, s nem a velük való ellenségeskedés által. Ebben a törekvésében a történettudományt különösen az *összehasonlító történetkutatási módszer segíti, amely az önkontroll szerepét tölti be, az önimádat s a múlt (a saját nemzeti történelem) mitizálása ellen.* Vonatkozik ez a marxai elveken nyugvó történettudományra is, amely egyik fő feladatának tartja a szocialista ember közösségi tudati világának formálását.

A román történetírás tudatformáló funkciója rendkívül erőteljes volt a történelem folyamán. Csak utalni szeretnénk a nagy erdélyi triászra (Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior), amely a latin származás eszméjét vitte be a román köztudatba, és a 48-as történetírói nemzedékre (Kogălniceanu, Bălcescu), amely a nemzeti egység és függetlenség gondolatát népszerűsítette, végül Iorgára, aki a román történeti tudatot szintetizáló műveivel szolgálta.

A felszabadulás utáni történetírás a demokratikus és forradalmi hagyományok felfedezése és terjesztése terén végzett úttörő munkát. Napjaink román történetírásának a lendületét nagymértékben fokozzák egyrészt azok a kutatások és eredmények, amelyek az első központositott dák állam 2050. évfordulójával kapcsolatosak, másrészt az a tény, hogy 1980 augusztusában hazánkban rendezik meg a soron levő XV. Nemzetközi Történeti Kongresszust. E tekintélyes nemzetközi tudományos fórum jelentős történeti kérdéseket tárgyal, érzékeltetésére csak néhány címet említünk: Kelet-Európa — a civilizációk érintkezési területe (főreferens Románia); a béke formáinak kérdése a történelemben (Olaszország és Spanyolország); föderális és pluralista államok (Lengyelország); a nő szerepe a történelemben (Franciaország); a történelemoktatás helye és szerepe a XX. századi ember formálásában (Szovjetunió); demográfia, járványok, ökológia (Anglia).

A román történettudomány természetesen foglalkozik az együttélő nemzetségek, így a romániai magyarság és németiség történetével is. Következésképpen a román történetírás nagy hatást gyakorol a romániai magyarság történelmi tudatára; gyermekeink az oktatás minden fokozatában tanulják Románia történetét, a sajtóban, szaklapokban olvassák a népszerűsítő, illetve szakcikkeket. A történelem népszerűsítéséből kivieszi részét a televízió, amely minden generáció történelmi tudatára hat. Bár a tankönyvek sokszor hiányosak, elmondható, hogy a romániai magyarság történelmi tudatában jelentős helyet foglal el a román néppel való közös hagyomány, testvériség tudata. *Ehhez egyre nagyobb mértékben járul hozzá nemzetiségi történetkutatásunk is, amely ugyanakkor céljával a saját történeti hagyományok feltárását, ébresztését, éltetését tűzte ki.*

Milyen ma nemzetiségi önismeretünk?

Más, mint tegnap, állapítja meg Gáll Ernő, mert más, megváltozott létkörülmények között folytat egy hagyománysort. Ez természetesen a történeti önismeretre, tudatunkra is vonatkozik. Tehát történeti önismeretünknek elvileg tudatosabbnak, tárgyilagosabbnak kell lennie, mint a réginek, hogy jobban szolgálhassa mai s holnap életünket.

És vajon milyen a valóságban?

Ebben a kérdésben a szociológia kellene hogy eligazítson, de egyelőre nem tud. Ezért egyéni tapasztalataink alapján kell képet formálnunk róla.

Bizonyosnak látszik, hogy a valós múltismeret igénye jellemzi nemzetiségünk többségét. S annak egy része reális, építő jellegű önismeretre tett szert; elsősorban a human értelmiség. Erre vall a könyvvásárlók, történeti irodalmat olvasó közönség összetétele. Ezzel a réteggel áll a történetkutatásunk alkotó jellegű dialógusban. Kialakulóban van ugyanakkor egy fiatal nemzedékekből: mérnökökből, munkásokból, középfokú műszakiakból, tisztviselőkből álló közönség is, amely odafigyel a történeti irodalomra, kérdésekre. Jelentős különbségek tapasztalhatók a nemzedéki történeti önismeretben is. A fiatalabb magyar nemzetiségi korosztályok történeti tudatában saját múltjukat illetően sok a bizonytalanság, a hiány, ami az iskolai történelemoktatás felé is figyelmeztető jel kellene hogy legyen. Az idősebb korosztályok tudatában számos egymásnak ellentmondó vélemény keveredik. Sokan pesszimiztikus véleményt alakítottak ki a történelemről. Minden rosszul sikerült — mondják, s törökfoglalásra, Habsburg-elnomásra, Mohácsra, Nagymajtényra, Világosra stb. hivatkoznak. Mások, és ez a kategória eléggé népes, közömbösebbek; a történelem fatális és szeszélyes — ismételtetik, benne az egyén és a kisközösség tehetetlen. Hasznosabb mással foglalkozni, mint történelemmel. S végül vannak — igaz, egyre kevesebben —, akik még mindig illúziókat őrizgetnek tudatukban: történelmünk szép, hibamentes volt, csak a történészek okvetetlenkednek, deheroizálnak és ostoroznak — így vélekednek. Azt meg semmiképpen sem hajlandók tudomásul venni, hogy nem minden történelmi csapás okai keresendők külső tényezőkben.

Persze inkább a szélsőségeket említettük meg, hogy érzékeltessük: szocialista nemzetiségi tudatunk formálásában a nemzetiségi történetkutatásnak még bőven van tennivalója.

A reális történelmi tudat kialakulásának a feltételei nálunk sem másak, mint általában: ennek mindenképpen a valóságos múlt és a történelmi hagyomány egészére kell felépülnie. Csak ez a szemléletmód képes kiküszöbölni történelmi tudatunk hiányait, kiigazítani egyoldalúságait, torzulásait, megszűntetni bizonyos egyensúlyzavarait, mert — röviden szólva — a teljes történelem tükrében kiderül, hogy múltunk nemcsak vereségek sorozata, hanem eredményekben, megtartó pozitív hagyományokban is bővelkedik. Ezeknek a feltárása jelentős tényezője lehet a tudatos és kulturált életmódnak, a nemzetiségi öntudatnak, a jobb közérzetnek.

Fenti állításunkat tehát a teljes, totális történelem koncepciójára alapozzuk. Az emberiség történelmét mint gazdasági-társadalmi folyamatok, emberi tevékenységek s a nekik megfelelő struktúrák összességét értelmezzük. Folyamat jellege abban van, hogy az embert körülvevő világ megelőző tevékenységek terméke, s az ember, fenntartva a megelőző nemzedékek tevékenységének eredményeit, létrehozza a következő nemzedékek életfeltételeit is. „A történelem nem egyéb — írta Marx —, mint egyes nemzedékek egymásutánja, amelyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, főként termelőerőket, amelyeket valamennyi elődje reá hagyományozott, ilyenképpen tehát a ráhagyott tevékenységet folytatja egész megváltozott körülmények között, másfelől pedig a régi körülményeket módosítja egészen megváltozott tevékenységgel.“ A történelem totális jellege pedig abban áll, hogy a ma, a jelen holnap már mindenestül „múlttá“, történelemmé lesz. Ám a történettudomány, miközben igyekszik a történelem folyamatait, folyamatstruktúráit feltárni, tiltakozik az ellen, hogy egyszerűen az összes múltbeli események valamiféle tárházának tekintsék. Fustel de Coulanges a történelmet „az emberi közösség“ tudományának nevezi, Marc Bloch ezt elfogadva, azzal egészíti ki, hogy a história az emberiség történelmi tudománya. Tehát az állandóan változó történelmi folyamatokat, struktúrákat tartja kutatása tárgyának.

Kérdés, hogy nemzetiségi történetkutatásunk eléggé strukturálódott-e ahhoz, hogy átfoghassa a teljes történelmünket.

Nézzünk széjjel történetírásunk táján.

A rendszeresebb nemzetiségtörténelmi kutatások megindulása óta kétségkívül a művelődéstörténet terén értük el a legtöbb s legjelentősebb eredményt. Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond, Benkő Samu és más művelődéstörténészek munkássága eléggé ismert, semhogy itt ismétlésekbe kellene bocsátkoznunk. Szinte felbecsülhetetlen fontosságú ez a művelődéstörténelmi feltáró munka történelmi önismeretünk szempontjából is, mert „századokat egybekötő“ kulturhistóriai vonulatról, tudósokról, irodalmárokról, irodalomról, iskolákról, tanárokról, nyomdászokról van szó benne. Ez a hagyományfeltárás növelheti önbecsülésünket, hiszen bizonyítja, hogy európai mércével mérve is rangos szellemi kultúrát teremtettek eleink. Az európai komparatisztika és az újabbkori történetünk kutatása ugyanakkor megóv attól, hogy ezeknek az eredményeknek és történelmi hagyományoknak mitizálói legyünk.

A hagyományfeltárás más területein is születtek eredmények, de jóval szerényebbek, mint a művelődéstörténetben. A történettudomány egyes ágazatainak a lemaradása hovatovább történelmi tudatunk ferdüléseihez vezethet. A gazdaság- és társadalomtörténetírás bizonyos fokú lemaradása miatt — és erre Imreh István *A rendtartó székely falu* című kötete figyelmeztetett — nem elég tudatos az a hagyományápolás, amely az elődök önfenntartó, önmaguk életét megszervező tevékenységét láttatja. A gazdaságtörténet speciális ágazatának, az agrártörténetnek az elhanyagolása közvetlenül szegényíti történelmi gondolkodásunkat. Hiszen az erdélyi magyarság zömében mezőgazdaságot folytató közösségekből állt. Ezek alapsejtje az önálló falusi háztartás, a család, amely a demográfiai folytonosság s a hagyomány letéteményese volt; régi csalárendszerünk erőnei figyelemre méltóak. Nem elégséges, ha a ránk maradt népi örökségből, kultúrából csak a népdal és a tánc válik élő hagyománnyá: ki kell hámoznunk az életmód értékes elemeit, amelyek rendkívül tanulságosak lehetnek például a közösségi, az anyagi s más javakkal takarékosan bánó, józanul törekvő, egészséges mentalitású ember nevelésében. S különösen a munkára való nevelésben. Egy ilyen feltárás segíthet abban is, hogy a mai problémáink egyikét-másikat — például az egykeproblémát — megfelelő történelmi mélységben ítéljük meg. És itt máris nemzetiségtörténelmi kutatásaink eredményeire hivatkozhatunk. A falusi családi háztartás önfenntartó, a népességet újratermelő funkcióját vizsgálva jöttünk rá, hogy a háztartás egyensúlya milyen nagy szerepet kapott e funkciókban. Századokon át, a mindennapi szükségletek előteremtése mellett, s természetesen a feudális szolgáltatásokon túl,

alig maradt lehetőség ceremóniális alapok megteremtésére. De ünnepek azért mégis voltak, s ezek a közösségek belső kohézióját nagymértékben erősítették. Amikor aztán a feudalizmus utolsó nagy történelmi szakaszában lehetővé vált az ünnepi ceremóniák gazdagítása, bizonyos vidékeinken, például Kalotaszegen, a ceremóniális alapok megteremtése túlfeljődött, hosszú éveket, néha évtizedeket vett igénybe (a vagyont érő menyasszonyi kelengye előállítására például), s így a ceremóniák végső soron eredeti funkciójuknak ellentétébe csaptak át, veszélyessé váltak a közösség folyamatosága, önmege újratermelése szempontjából. (Mint ismeretes, a jelenség ma is fennáll.)

Szükség van, agrármúltunkról lévén szó, a társadalomtörténelmi kutatás előre lépésére is. Főleg azért, mert a közgondolkodásban még mindig nem alakult ki reális kép az erdélyi magyarság múltbeli társadalmi struktúrájáról. S az is közismert, hogy a régi román historiográfia gyakran tett egyenlőségjelet az elnyomó nemes és általában a magyar közé, később az uralkodó osztály, vagy éppen államapparátus és magyar közé, rosszul informálva ezáltal a román közvéleményt. Ennek a tudatnak a maradványaival néha ma is találkozunk. A valóság pedig az, hogy az erdélyi magyarság évszázadokon át többségében éppúgy jobbágyi sorban élt (a székelységnek sajátos társadalmi képlete volt), mint a román; később a magyar munkás és paraszt éppúgy szenvedett a társadalmi elnyomás miatt, mint a román. Persze egy alapos társadalomtörténelmi vizsgálódás azt is számszerűen felmérné, hogy a magyar társadalomban a nemesség aránya valóban nagyobb volt, mint más társadalmakéban, és hogy a nemesi életforma, amely később a dzsentri önromboló, önfítogató életvitelére torkollott, bizony sok kárt okozott nekünk, mert az együttélő népek, sőt egyes európai politikusok is a magyarságot nem kis mértékben ebből a szemszögből kezdték megítélni. Ki tagadhatná, hogy ezek a tudati maradványok ma is élnek? Ezzel az életmóddal kapcsolatban még a mi körünkben is sok az illúzió. Ady Endre költészete és harcos publicisztikája ellenére is. Merjük állítani, hogy ezt a fajta hagyományt társadalmunknak az a része, amelyet „illúzióörzönök” neveztünk, de talán a közömbösök egy része is, értékesebbnek tartja, mint az előbb említett agrártörténelmi, paraszti hagyományt.

A társadalomtörténetnek egy másik sajátos hajtása a munkásmozgalom-történet. Bár vannak eredményeink ezen a téren is, nem elegendők ahhoz, hogy ez a hagyomány a nemzetiségi történelmi tudatban az őt megillető helyet elfoglalhassa. Pedig ismeretes, hogy az erdélyi munkásmozgalom korai szakaszában a konkrét demokráciának milyen szép formái jöttek létre, s hogy a romániai munkásmozgalomban és nemzetközi kommunista mozgalomban az erdélyi magyarság számarányát túlhaladó arányban vett részt. Ez a tény — ha a történelmi tudat síkjára vetítjük át — reális önismeretünk, önértékelésünk értékes pillére lehet.

Nem kellene abba hagynunk a 48-as forradalom kutatását sem, hiszen 1848 éli az erdélyi magyarság tudatában, és ezért tudatformáló ereje nagy. A történetírástól is függ, hogy a legendák és téveszmék kiszoruljanak a 48-as történelmi tudatból.

Vitatéma, hogy a történelmi hagyományhoz, nemzeti-nemzetiségi örökséghez hogyan kell viszonyulnia a történésznek. Meddig mehet el kritikai állásfoglalásában? Ebben a kérdésben kerül szembe a legtöbb alkalommal a történetkutató a történelmi közgondolkodással.

Persze recept nincs, mindig a konkrét történelmi elemzésnek kell értékítéletet mondania valamely kérdésben. Ennek során a mai kutatás bizony gyakran kényszerül arra, hogy a történészlelők értékeléseit is megváltoztassa vagy módosítsa. Bár ebben a jelenségben általában a közgondolkodás a történettudomány gyöngeségét látja, a valóság az, hogy a véleményeket más tudományok is gyakran változtatják egyik vagy másik túlhaladott kérdésben. És ez így van rendjén. Viszont a tudományos történetkutatás helyzetét nehezíti az a tény, hogy a közvélemény gyakran egy kalap alá veszi a „konjunktúratörténészekkel”, holott a kettő között minőségi különbség van. A konjunktúrákat kihasználók nem az új forráskutatás vagy új elméleti koncepciók alapján változtatnak gyakorta véleményét, hanem azért, mert számukra így előnyös. Ha ezt a zavaró körülményt (a szaktörténészek és a „konjunktúratörténészek” összekeverését) sikerül tisztázni, a szaktörténelem és a közönség kapcsolatai erősödni fognak, ami mindenképpen kívánatos.

Ennek érdekében nem árt, ha kitérünk a tudomány mai álláspontjára a hagyomány kérdésében. Az az álláspontja ugyanis, hogy a hagyomány nem kezelhető tabuként, s csak akkor élhet tovább mai viszonyaink között, ha már kritikailag elemeztük. A szelekció azonban nem lehet dogmatikusan szűk látókörű. A történelmi örökségből eleve csak a visszahúzó örökséget kell kirostálni, de még ennek is helyet kell biztosítani a kutatásban, hiszen azt, hogy mi volt jó és mi nem, csak az örökség egészében értékelhetjük helyesen. S emellett a negatív példák is tanulságosak lehetnek, óvhatnak hasonlók megismétlésétől.

Hogyan alkalmazkodik nemzetiségi történetírásunk a területi és időbeli struktúrákhoz?

Az utóbbival kapcsolatban a válasz csak pozitív lehet, hiszen a régebbi korokat is kutatjuk, éppen úgy, mint az újabbakat. A területi struktúrát illetően azonban rosszabb a helyzet.

Induljunk ki a romániai magyarság településföldrajzi viszonyaiból. Abból, hogy a székelység s néhány kisebb tájegység lakosságának kivételével szétszórt települési rendszerben, vegyes lakosságú városokban és falvakban él. Ennek következtében történetének feltárásában kivételes jelentőséget kap a még fejletlen, helytörténeti módszer. A helytörténet művelését indokolja egy másik, a történeti hagyományt illető értékelméleti szempont is. Ismeretes ugyanis, hogy történeti hagyományaink különböző érték kategóriákban helyezkednek el: egy részük az országos hagyományrendszerben, vagy az általános magyar hagyományban, a csúcsa az egyetemes hagyománykategóriában, de vannak olyan értékes helyi hagyományaink, amelyeknek csak az illető helység, tájegység, megye lehet a gazdája. Fel-tárója pedig a helytörténetkutatás.

Az csak bátorít, hogy a helytörténet művelésének Angliában, Németországban s máshol is nagy becsé van.

Régi igazság, hogy a helytörténet művelése a szülőföldszeretet egyik megnyilvánulása, a szülőföldszeretet pedig a hazafiságnak szerves része, mondhatni próbaköve. Nem lehet valaki úgy általában jó hazafi, valahol konkrétan dolgoznia kell, hogy otthon lehessen benne.

Okkal kérdezheti bárki: mindegy a rengeteg munkára, amit felsoroltunk, hogyan futja a szerény keretekkel rendelkező, utánpótlási gondokkal is küzdő nemzetiségi történetkutatásnak?

Amikor írásunk bevezetőjében merészeltük mondani, hogy a történeti tudatformálásban valamiféle primátus illeti meg a történettudományt, egyszerűen arra gondoltunk, hogy a múlt részstruktúrái, végtelenül gazdag történetei csak az egységes történeti folyamat egészében értelmezhetők valójában, amelyet a megismerés mezején a történettudomány művel meg. Most az említettekhez azt is hozzá kell fűzni, hogy múltunk oly gazdag, oly sokrétű és változatos eseményekben és folyamatokban, hogy ezek felfedezése csakis a legkülönbözőbb értelmiségi foglalkozások, szakmák, a tudományok és művészetek együttműködése által végezhető el. Így a történeti tudat fejlesztése is sok tényező együttes hatását tételezi fel. An-nál inkább, mert, amint Antonio Banfi, a kiemelkedő olasz marxista történész megfogalmazta: „a történelmi tudat a kultúra lényegi önfelismerése egy folytonos és szerves fejlődés folyamataként, amely önmagában hordja értelmét és igazolását.” Tehát nemcsak a tudományok járulhatnak hozzá fejlesztéséhez, hanem igen jelentős mértékben a művészetek is.

Közhely, hogy a szépirodalom mindig is szívesen nyúlt történelmi témákhoz. Eötvös Józsefre, Jókaira hivatkozhatunk; Ady költészetében és prózájában előkelő helyen szerepelt a történelem. Bizonyos, hogy Napóleon oroszországi hadjáratát első-sorban Tolsztoj regényéből ismerjük, és a példák a végtelenségig folytathatók.

A történeti tudat fogékony a képzőművészetek történeti jellegű alkotásai iránt is: egyik-másik történeti személyiség úgy él a köztudatban, ahogy alakja a festő vásznan vagy a szobrász vésője nyomán s anyagában testet öltött. Erős érzelmi kötődést biztosít bizonyos történelmi események, jelenségek iránt a zene. Mind-ebből nem nehéz levonni azt a következtetést, hogy történeti önismeretünk a művészetek hozzájárulását nem nélkülözheti.

A történettudomány primátusa minden bizonnyal abban áll, hogy sajátos hozzáállásával a legtárgyilagosabban képes felmérni a múltat. Ezért a művésznek ismernie kell a történetkutatás eredményeit. Aminthogy ez fordítva is áll. A történetkutatónak is kötelessége, hogy számba vegye s tanulmányozza a tárgyra vonatkozó művészeti alkotásokat. A művészi munka elemeinek felhasználása növelheti a történetkutatás határfokát, mert előmozdíthatja eredményeinek asszimilálását a közönség által.

Hátra volna még több kérdés felvetése, melyek közül első helyen említendő a történelem népszerűsítésének ügye. Röviden szólva sok függ a tömegkommunikációs eszközök felelőseinek, a lapok főszerkesztőinek és rovatvezetőinek, a Román Televízió magyar adása vezetőinek, szépirodalmi lapok illetékeseinek a hozzáállásától. Attól, hogy közügynek tekintik-e nemzetiségi történelmünk népszerűsítését, vagy egyszerűen néhány történész személyes ambíciójának.

Bár eltérő módszerekkel járulnak hozzá a történelmi tudat formálásához, az említett tényezők közt egy dologban nem lehet különbség: abban, hogy szaktör-ténész, történelemtanár, szépiró és képzőművész, publicista és amatőr kutató teljes felelősséggel kell hogy szójon a történelemről, mindnyájunk közkincséről.

Burebista egységes, központosított állama IV.

A „nemzetközi“ helyzet Burebista korában

Burebista kora — az i. e. I. század első fele és közepe — az ókori világ egyik legmozgalmasabb, szüntelen háborúkkal, ádáz belső osztályküzdelmekkel teli korszaka volt. Az akkori „nemzetközi“ életet az előre nem látható, meglepő belső és külső változások jellemezték. Ennek ellenére ekkor teremtdőött meg az egész ókori civilizált világ, Kínától, Indiáig, az Iráni-fennsíktól az Atlanti-óceánig, vagyis az akkori Kelet és Nyugat első, szorosabb gazdasági és szellemi kapcsolata. Mivel az egész egységesülő világról, helyszúke miatt, még vázlatos képet sem nyújthatunk, csak hazánk közvetlen szomszédaira, az európai helyzetre és a Földközi-tenger mellékén lakó népek életét döntően meghatározó római birodalomra térünk ki.

Új hatalmak, törzsek, birodalmak

Hazánktól keletre, Kisázsiaiban, új nagyhatalom tűnt fel, Pontosz királysága, mely magába foglalta a mai Törökország északkeleti részét, a Krim-félszigetet és a Fekete-tenger, így hazánk partvidékén fekvő virágzó görög városokat. Királya, VI. Mithridatész korának különleges katonai és szellemi erényekkel rendelkező egyénisége, az iráni és a hellén műveltség védelmezőjeként meg nem alkuvó harcot kezdett „a nyugati barbár“, Róma ellen. Tőle keletre, a parthusok barátságát sokáig élvező, sőt a parthus birodalom önálló részeként is számon tartott Armenia éppen virágzó korszakát élte, s királya, Tigranész, Mithridatész veje, legalábbis kezdetben helyeselte apósa törekvéseit. A Kisázsia területén létrejött kisebb-nagyobb hellenisztikus királyságok (Bithynia, Kappadokia, Galatia stb.) a hatalmi helyzet változásai szerint hol Rómát, hol Mithridatészt, hol a parthusokat támogatták. Tőlük délre, az ún. „termékeny félhold“ nyugati felében, a mai Palesztina, Libanon, Szíria és részben Irak területén, a már erősen legyengült, az Antiochus-dinasztia uralma alatt álló Szíria felbomló korszakához érkezett. Keleten az Eufrátésztől Indiáig, a Perzsa-öböltől Közép-Ázsiáig az iráni, a keleti-szkita, a sémi és a görög műveltségeket magába olvasztó parthus birodalom terült el, mely nyilas és lovas csapataival az akkori világ egyik legnagyobb katonai hatalmát képviselte, és sikeresen harcolt a Közép-Ázsiából rátörő vándornépek ellen, s nemsokára, legalábbis a csatatéren, Rómának is méltó ellenfele lett. Egyiptom még független volt, és királyai, a Ptolemaioszok Róma-barát politikájukkal és Róma segítségével felszínen tudták magukat tartani a Közel-Keleten dúló szüntelen háborúk közepette.

A Fekete-tenger északi partvidékén, a görögök és szkíták lakta területeken túl megkezdődött a szarmata törzsek lassú beszívargása. Hazánktól délre, az Al-Duna jobb oldalán, különböző, kisebb-nagyobb szövetségekbe tömörülő trák törzsek éltek, egyre jobban érezve a déli szomszéd, a római birodalom fenyegető hatalmát.

Hazánktól délnyugatra és nyugatra sokféle illír, kelta (szkordiszkoszok, tauriszkoszok, boioszok) és pannon törzsek éltek, ezeken túl kezdődött az igazi kelta világ, amelynek — hogy Caesar szavait használjuk — „nyelvükben, intézményeikben és szokásaikban“ egymástól eltérő, de mégis rokon törzsei benépesítették a mai Csehország, Ausztria, Svájc, részben Nyugat-Németország, Franciaország — az akkori Gallia — és a brit szigetek területeit. Ha egyesülnek, Európa legnagyobb — Rómával is vetekedő — hatalmát hozhatták volna létre.

Jütland szigetéről és a Balti-tenger partvidékéről már megkezdődött a germán törzsek déli és keleti irányba való kirajzása. Miután az i. e. I. század küszöbén az első portyázásra indult csoportokat, a kimbereket és teutonokat a rómaiak két nagy ütközetben megsemmisítették, vagy fogságba ejtve rabszolgákká tették, az utánuk nyomuló törzsek az i. e. I. század első felében a keltákkal folytatott győzelmes harcok eredményeként már a Rajna mindkét partján megtelepedtek és Caesar Rajnán-inneni (*cisrhenani*, vagyis Gallia felőli) és Rajnán-túli (*transrhenani*) germánokról beszél. A Rajnán-túliak eljutottak a Felső-Dunáig, mozgásba hozták egész Közép-Európát, és az egymást taszító törzsek, népcsoportok folytonos háborús helyzetet teremtettek, melynek körvonalai feltörő és elcsendesülő hullámai,

a történeti források hiányában, ma már nem követhetők nyomon. Egyes történészek legújabbban arra a következtetésre jutottak, hogy Burebistának a boioszok és a tauriszkoszok ellen viselt háborúi Közép-Európa akkori népeinek ilyen helyváltoztatásaival függnek össze.

A legnagyobb hatalom az évszázadok óta újabb és újabb népeket meghódító Róma volt, melynek birodalma Burebista korában három földrészre terjedt ki: Európában, Itálián kívül, magában foglalta Hispánia csaknem egész területét, Dél-Galliát, azaz a mai Provence-ot, a Balkán-félszigetnek a Haemus-hegységtől délre fekvő részeit; Ázsiában a mai Törökország nyugati felét, az egykori Pergamon királyságot (ezt a területet a rómaiak Asiának nevezték), valamint a déli part hosszú sávját, Kilikiát; Afrikában az egykori Karthágó területét, melyet Africa néven csatoltak a birodalomhoz. De római hatalom alá kerültek a Földközi-tenger szigetei, vagy legalábbis azok túlnyomó része. Róma lett tehát a Földközi-tenger mellékének legnagyobb hatalma, és ezt a tengert már ebben az időben méltán kezdték *Mare nostrum*-nak, a „mi tengerünk”-nek nevezni.

A politikai helyzet Rómában

Abban az évben, amelyben Burebista uralkodása kezdődött (i. e. 82), Rómában, véres polgárháború után, Sulla került a hatalomra. Uralma fontos szakasza volt annak a vajúdnak, amelynek kezdete a Gracchus testvérek reformjaival jelezhető. Az i. e. II. század utolsó harmadától kezdve a római politikai élet változásait két irányzat, politikai párt (*partes*) harca határozta meg: az állam demokratizálásáért, a népi intézmények és hivatalok megszilárdításáért, a konzervatív nemesség, az ún. szenátori rend ellen küzdő néppárt (*populares*) és a régi hagyományokat, a nemesek kiváltságát mindenáron megtartani akaró, magát a „legjobbakknak” (*optimates*) nevező konzervatív párt. A földosztás, a hadsereg szervezése, a kormányzás, a meghódított területek igazgatása, a népnek való juttatások kérdésében e két párt között véres összeütközések, egyének és csoportok pusztulásával végződő adáz harcok folytak.

Sulla győzelme a néppártiak, vagyis Marius hívei fölött az optimaták diadalát jelentette. A hadseregre és a felszabadított rabszolgák ezreire támaszkodva, mint kivételes hatalommal rendelkező diktátor, Sulla olyan alkotmányt vezetett be, amely semmibe véve a nép évszázadok harcaival szerzett jogait, a népi hivatalokat és intézményeket, egyedül a szenátori nemességnek kedvezett. Proscriptiós törvénye, mely az ellenfelek elítélését és javaik elkobzását irányozta elő, minden ellenállást megtört. Abban a hiszemben, hogy rendet teremtett, i. e. 79-ben lemondott kivételes hatalmáról, a politikai életből visszavonult, és a következő évben meghalt.

Róma-ellenes háborúk

Már halálának évében az egyik konzul vezetésével megindult a harc a sullai rendszer és alkotmány ellen. Ezzel párhuzamosan, a birodalom határain kívül és belül korábban sohasem ismert Róma-ellenes mozgalom keletkezett, amelyben a birodalommal szomszédos népek, mintegy a rájuk leselkedő veszély ellen védekezve, indultak harcba, a meghódított törzsek szabadságuk visszaszerzéséért ragadtak fegyvert, és a rabszolgák tízezrei ugyancsak fegyverrel próbáltak segíteni nyomorult sorsukon. A kiméretlen hódító ellen felgyülemlett harag, düh és elszántság a történelem folyamán ritkán csapott át ilyen hősi ellenállásba, mint ebben a korszakban. A hosszú küzdelemnek sok, kevésbé jelentős epizódja mellett három megrázó jelenete volt: az egyik Nyugaton, Hispániában zajlott le Sertorius vezetésével, a második Itáliában, ahol Spartacus-szal az élen a rabszolgák indultak harcba, a harmadik Keleten, amelynek a főhőse a pontoszi király, Mithridatész volt.

Hispániában a sullai diktatúra ellen kirobbant háború a meghódított népek szabadságharcává alakult át. Vezetője a provincia kormányzója, Marius híve, Sertorius volt, aki emberséges magatartásával megnyerte a helyi lakosság rokonszenvét. Kezdetben vereséget szenvedett Sulla egyik hadvezéréától, és elhagyva Hispániát, az Atlanti-óceán egyik szigetén utópisztikus települést akart létesíteni, de a fellázadt luzitánok kérésére visszatért Hispániába, és a felkelők élére állt. A helyi arisztokrácia fiai számára iskolát létesített, és az állam kormányzásába, a rómaiak mellett, a bennszülött lakosság képviselőit is bevette. Ugyanakkor támogatta a Róma-ellenes erőket, és tiszteket küldött Mithridatész katonáinak kiképzésére. Vezetése alatt a felkelők több győzelmet arattak, mígnem a szenátori rend Pompeiust,

a kiváló hadvezért küldte ellenük, aki öt évig tartó háborúban megtörte a helyi lakosság és a marianisták ellenállását. Sikereit annak is köszönhetette, hogy Sertorius álnokul meggyilkolták. Miután több új várost alapított, és a békétlenkedő lakosokat áttelepítette Galliába, Pompeius Hispániát ismét engedelmes tartományá tette.

Közben i. e. 73-ban Spartacus vezetésével kitört az ókor legnagyobb rabszolgaháborúja. A pásztor és földműves rabszolgák ezrei vonultak Spartacus táborába, és két éven át sikerrel küzdöttek a túlerővel szemben, mígnem Licinius Crassus, a leggazdagabb római hadvezér győzelmet aratott fölöttük.

A Sertorius ellen viselt hadjárat és a rabszolgaháború befejezése után konzulságuk idején Pompeius és Crassus hatályon kívül helyezte a sullai alkotmányt, a proscriptio törvényt visszavonta, és helyreállította a népgyűlés és a néptribunok hatáskörét, ugyanakkor egyre jobban közeledett a néppárthoz, melynek számos képviselője közül elsősorban C. Julius Caesar tűnt ki. A néppárt kezdeményezésére Pompeiust választották meg a kalózok elleni háború fővezéréül, majd, miután 40 nap alatt megtisztította a tengereket a kalózoktól, a Mithridatész ellen folyó háború élére állították, mert a lovagi rend elégedetlen volt Lucullus intézkedéseivel, aki igyekezett megakadályozni Asia provincia kíméletlen kizsákmányolását.

VI. Mithridatész már korábban is háborút viselt Rómával. I. e. 88-ban viharos támadással elfoglalta Asia provinciát és az Efézusban kiadott rendelete alapján a római lovagok és kereskedők visszaélései miatt elkeseredett lakosság egyetlen éjszaka 80 ezer rómaiát mészárolt le. Mithridatész bátorítására, a peripatetikus filozófus Ariszton vezetésével, Athén is fellázadt Róma ellen, és rövid időre visszaállította a régi demokratikus rendet. A rómaiak Sullát küldték Mithridatész ellen, aki több ütközetben vereséget szenvedett, és i. e. 85-ben Dardanosz városában békét kötött Sullával. Sulla, miután kifosztotta a görög városokat, és több hajórakomány kincset, főként szobrot, műalkotást és kéziratot (köztük Arisztotelész írásait is) Rómába küldött, i. e. 82-ben visszatért Itáliába.

Róma és Mithridatész között a háború nemsokára ismét kiújult, és tizenegy évig tartott. A dardanoszi békét a szenátus Mithridatész többszöri kérésére sem ratifikálta. I. e. 74-ben Róma a dúsgazdag, fényűző Lucullust küldte Mithridatész ellen, aki most igyekezett minden Róma-ellenes erőt mozgósítani, és a szkíta, trák, frig törzsekből legyőzhetetlen szövetséget akart összekovácsolni; egyezsége lépett Sertoriuszal és talán Spartacusszal is. Őt támogatta Armenia királya, Tigranész. Lucullus azonban következetes hadviseléssel legyengítette a kisázsiai népek ellenállását. I. e. 67-től ugyanezt a felörlő hadviselést folytatta az újonnan kinevezett római hadvezér, Pompeius is, akik a parthusokkal kötött egyezmény ellenére tőlük bizonyos területeket elfoglalt, és azokat Armeniának engedte át, hogy ezáltal Tigranészt a rómaiak oldalára vonja. Ezután a Kaukázuson át a Kaspi-tengerig nyomult előre, majd elfoglalta a hellenisztikus Szíriát, és i. e. 63-ban, hűsvétkor bevonult Jeruzsálembe. Mithridatész közben a Krim-félszigeten igyekezett újabb Róma-ellenes szövetséget létrehozni, végül, amikor mindenki elhagyta, és még fia, Pharnakész is ellene fordult, i. e. 63-ban öngyilkos lett. Pompeius éppen Jerikóban tartózkodott, amikor a király halálhíre hozzá érkezett. Ezután a meghódított területek megszerzéséhez látott: egyeseket, köztük Szíriát, római provinciává tette, másokat ún. klienteláris királyságokká alakított át. Pharnakésznek „a római nép barátja” — *amicus populi Romani* — címet adományozta, és apja királyságát, valamint a fekete-tengeri görög városokat uralma alatt hagyta, majd mérhetetlen zsákmánnyal és még több hadifogollyal visszatért Rómába.

Lucullus hadjárata idején Makedónia kormányzója, Marcus Terentius Lucullus, mintegy segítséget nyújtva a Mithridatész elleni háborúhoz, először az Al-Duna és Makedónia között lakó dardan és bessus törzsek ellen viselt hadjáratot, ezután a hazánk és Bulgária területén fekvő görög városokat (Hisztria, Kallatisz, Tomisz, Appolonia, Dionüszopolisz) vonta ki Mithridatész uralma alól, és — amint a Kallatisz kötött szerződésből kiténik — a városok autonómiáját elismerte, de barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezsége lépett velük. A városok kötelezték magukat, hogy tartózkodni fognak minden ellenséges tevékenységtől, amiért külső támadás esetén segítséget kapnak a rómaiaktól. Ezzel a római sas a geta-dákok lakta területek tőszomszédságába is behatolt, és itteni jelenléte veszélyt jelentett a kialakulóban levő geta-dák államra nézve.

Catilina összeesküvése, az első triumvirátus

A hatvanas években a római belpolitikai élet újabb válságba sodródott. A hatalomra törő néppárt először az egész birodalomra kiterjedő földreform-javaslattal próbálta megtróni a szenatori rend uralmát. Amikor ez a kísérlet Cicero ébersége miatt kudarcba fulladt, a néppártívá vált egykori Sulla-barát Catilina először az adósságok eltörlésének csábító jelszavával akart konzulsághoz jutni; amikor ez nem sikerült, széles körű összeesküvést szervezett, hogy magához ragadja a hatalmat. Cicero, az elismert szónok, de kevésbé következetes államférfi nemcsak az összeesküvést leplezte le, hanem a résztvevők közül néhányat, törvényes eljárás nélkül, ki is végeztetett, amiért később száműzetésbe kellett mennie.

A szenátus elvtelen politikai vezetése, a hatalomhoz való görcsös ragaszkodása a hadsereg, a nép és a pénzarisztokrácia elégedetlenségét váltotta ki. I. e. 60-ban a nép képviselőiben Caesar, a hadseregében Pompeius és a pénzarisztokráciában Crassus titkos szövetséget hozott létre, amelyet később az első triumvirátusnak neveztek. A nagy polihisztor, Varro szerint ez volt a „háromfejű szörnyeteg”, amely a szenátus és más politikai fórumok megkérdése nélkül a népgyűléssel megszavaztatott minden olyan intézkedést, amely a saját és az általuk képviselt csoportok érdekeit szolgálta. A következő évre Caesart konzullá választották, és konzulása alatt földet osztott Pompeius kiszolgált katonáinak, a szegény lakosság számára új településeket (*colonia*) létesített, törvényt hozott a visszaélések megfékezésére, és — először a világtörténelemben — hivatalos lapot adott ki a város és a szenátus legfontosabb eseményeiről és intézkedéseiről. Caesar konzulása alatt a birodalmat a hatalom három képviselője között osztották fel.

Gallia meghódítása

Caesar Észak-Itáliát, Illíriát és Dél-Galliát kapta öt évre. Kihasználva a gall törzsek örökös belső viszályait, ügyes diplomáciával és még inkább fegyverrel meghódította egész Galliát, visszaverte a germánok előretörését, és két hadjáratot viselt a kelták lakta Britannia ellen. Hódításaival megváltoztatta egész Nyugat-Európa politikai helyzetét, a birodalom határait az Atlanti-óceánig és a La Manche-csatornáig toltta ki, ami a kelta törzsek hatalmi lehetőségének végleges felszámolását jelentette. A kilenc évig tartó hadjáratból mindössze két neves „barbár” személyiség tevékenységére térünk ki: az egyik a germán Ariovistus, a másik a gall Vercingetorix. Ariovistus, a Rajnán-inneni germánok vezetője kezdetben „a római nép barátja” megüdvözlő címet akarta elnyerni, és Caesar is támogatja őt ebben a törekvésében, később azonban felismerte a rómaiak igazi célját, hősiessen küzdött Caesar ellen, és a csatatéren halt meg. Vercingetorix a kelta ellenállás megszervezője volt. Amikor ugyanis látszólag az egész Gallia behódolt Caesarnak, i. e. 52-ben hatalmas felkelés robbant ki, amelyben a római barátságából és uralomból kiábrándult valamennyi kelta törzs részt vett. A felkelés élén az arvernusok tehetséges hadvezére, Vercingetorix állott. Sok győzelmet aratott, de a római harci tapasztalattal és túlerővel szemben végül is kénytelen volt önként megadni magát Caesarnak. Vercingetorix hőies ellenállása arra készítette a századelő nagy francia történetíróját, C. Julliant, hogy élénk színekkel megrajzolja a három nagy „barbár” kortárs: Vercingetorix, Ariovistus és Burebista alakját.

A triumvirátus felbomlása

Caesar távollétében Rómában a triumvirátus alapjai inogni kezdtek. A szenátus ugyanis arra törekedett, hogy megnyerje Pompeiust, akiben csupán egy második Sullát látott, míg Caesarban egy második Mariust. Közben Caesar egyik híve, Clodius gladiátorokból, felszabadított rabszolgákból és kalandorokból „terrorcsapatokat” szervezett, amelyek megtámadták a gazdagokat, különösen Caesar ellenfeleit, és házaikat felgyújtották. Nemsokára a szenátus is hasonló „kacros” — *sicarii* — egységeket szervezett, és a két fél között az utcai harcok megszokott, mindennapi jelenségekké váltak.

Caesar Galliából is figyelemmel kísérte a római eseményeket, és hogy a triumvirátus felbomlását megakadályozza, i. e. 56-ban Észak-Itália Lucca nevű helységébe értekezletet hívott össze. Ezen a triumvirek megegyeztek rendszerük további fenntartására, és a birodalmat ismét felosztották maguk között. Az egyezség azonban nem tartott sokáig. Crassus, aki maga is katonai sikerekre vágyott, Ke-

letet kapta, és a szenátus akarata ellenére, i. e. 54-ben hadjáratot indított a parthusok ellen, noha azok királya, II. Orodész tiszteletben tartotta a Rómával kötött egyezséget. A kezdeti sikerek után i. e. 53-ban Carrhae mellett a kiváló parthus hadvezér, Surena nyilas és lovas csapataival döntő vereséget mért a légiókra, és Crassus, valamint 22 ezer római katona a csataterén esett el, 10 ezer római hadifoglyot pedig a győztesek az Amu-Darja közelében telepítettek le. Crassus hadjárata után Keleten Róma legnagyobb ellensége a parthus birodalom lett, és Róma több mint kétszáz éven át újabb és újabb háborút volt kénytelen viselni ellene.

Crassus halála után Rómában az utcai harcok még hevesebben fellángoltak úgyannyira, hogy még az évi választásokat sem lehetett megtartani. Pompeius teljesen a szenátus oldalára állt, mely őt Róma egyetlen urának, „az állam gyámjának és gondviselőjének” — *tutor et procurator civitatis* — ismerte el. A szenátus i. e. 49. január elsején tartott ülésén elutasította Caesarnak hatalma meghosszabbítására vonatkozó kérését, majd egy későbbi gyűlésről kiüzte képviselőit. Caesar úgy vélte, elérkezett a cselekvés ideje, és január 10-én, az ókori írók feljegyzése szerint hosszas tépelődés után, e szavakat ejtve: *alea iacta est* — a kocka el van vetve — parancsot adott katonáinak, hogy keljenek át a Rubiconon, azaz a hivatalos Itália északi határán. Ezzel kezdetét vette a polgárháború.

A polgárháború és Caesar diktatúrája

A négy évig tartó és különböző hadszíntereken (Hispania, Balkán-félsziget, Egyiptom, Kisázsia, Észak-Afrika) lezajló polgárháború részleteire nincs miért kitérnünk. Számunkra most csak egyes vonatkozásai jelentősek. Caesar csapatai érkezésének hírére Pompeius és a legtöbb szenátor elhagyta Rómát, és a Balkán-félszigeten szállt partra azzal a megfontolással, hogy itt Keletről megfelelő számú haderőt mozgósíthat, majd két oldalról, Hispaniából és Görögországból támadva, elfoglalja Itáliát. Caesar azonban villámhadjáratban megsemmisítette Pompeius hispaniai csapatait, és maga is átkelt Epirusba. Dyrrhachium közelében i. e. 48. június 7-én kisebb vereséget szenvedett, ami megnövelte a Pompeius-pártiak tekintélyét egész Keleten, ahol most úgy vélték, hogy a polgárháború rövidesen Caesar vereségével véget ér. Ez készíthette Burebistát is arra, hogy dionüszopoliszi tanácsosát, Akorniont Pompeiushoz küldje, és felajánlja neki segítségét. Pompeius szerencsecsillaga azonban nem sokáig ragyogott. Két hónap múlva, augusztus 9-én a pharsalusi csatában döntő vereséget szenvedett, és Egyiptomba menekült, ahol XIII. Ptolemaiosz király parancsából kivégezték. A pharsalusi ütközet nem csupán Caesar győzelmét jelentette, hanem egy új politikai rendszer, a nyílt katonai diktatúra bevezetését is; e rendszer a katonaságra támaszkodva, és megtartva a köztársasági intézményeket, a legfőbb hivatalokat egyetlen személyre, Caesarra ruházta, aki ezek önkényes fel- és kihasználásával lényegében egyedül kormányozta a birodalmat.

Pharnakész, Caesar és Dácia

A pharsalusi ütközet után, Caesar Pompeiust követve Egyiptomba ment, ahol beavatkozott a trónharcokba. Innen VI. Mithridatész fia és a rómaiaktól elismert utóda, Pharnakész, Pontos királya ellen vonult. Gyors győzelmét egyik barátjához írott levelében e szavakkal jellemezte: *veni, vidi, vici* — „jöttem, láttam, győztem”.

Felmerül a kérdés, mi készítette Caesart arra, hogy Pharnakész ellen vonuljon; e hadjárata bizonyos összefüggésben volt Burebista tevékenységével is.

Burebista, kihasználva Róma belső és külső elfoglaltságát, először a geta-dák törzseket egyesítette egyetlen államba, majd külső hódításokba kezdett. I. e. 60 körül, Mithridatész bukása után, elfoglalta a Fekete-tenger nyugati partján, akkor már római szövetségben levő görög városokat: Hisztriát, Kallatiszt, Tomiszt, Apolloniát és Dionüszopoliszt. Miután Pharnakész „a római nép barátja” lett, apja birtokait, egyetlen görög város, a szabadságot nyert Phanagoria kivételével, sajátjának tekinthette, s ilyen körülmények között magának követelte a Burebista fennhatósága alá került nyugati görög városokat is. Követelésére Burebista azzal válaszolt, hogy i. e. 55-ben elfoglalta az északi partvidék legnagyobb görög városát, Olbiát is. Pharnakész, akarva, nem akarva, kénytelen volt belenyugodni a kialakult helyzetbe, de amikor a polgárháború elvonta a rómaiak figyelmét, a kedvező alkalmat arra akarta felhasználni, hogy apja valamennyi kisázsiai területét visszaszerezze. Caesar győzelme után a pontoszi királyság felbomlott, a győztes igényt

tartott annak különböző területeire, így a Fekete-tenger nyugati partvidékén fekvő görög városokra is.

Az ókori történetírók valóban beszámolnak arról, hogy Caesar háborút tervezett Burebista Dáciája és a parthus birodalom ellen. A Dácia elleni háború okai Burebista déli hódításai, a part menti görög városok elfoglalása és a Pompeiuszal folytatott tárgyalások lehettek. Azt is feljegyezték, hogy a parthusok legerősebb egységeinek, a lovas és a nyilas csapatoknak a legyőzésére Caesar tízezer főnyi nyilas-lovas egységet szervezett, hogy segítségükkel elkerülhesse Crassus kudarcat. Úgy tervezte, hogy először Dáciát hódítja meg, és innen Kisázián és Armenián keresztül tör rá a parthus birodalomra. I. e. 44. március idusán az ellene szőtt összeesküvés azonban véget vetett életének. Halála, valamint Burebista hasonló sorsa a dáciai hadjáratot egyelőre levette a napirendről.

ARNOLD HUTTMANN

Fejezetek Erdély orvostörténetének múltjából

A dákok gyógyászatáról

Indoeurópai néptörzseknek és Erdély újkőkorszakbeli néptörzseinek keveredése által már az i. e. VI. században kialakult a geta-dák nép, amely rokonságban volt a Dunától délre lakó trákokkal.

Mivel halottaikat elhamvasztották, nagy nehézségekbe ütközünk a dákok betegségeinek kutatásában. A dákoknak botanikai és csillagászati ismeretekkel is rendelkező pap-orvosai voltak. Sztrabón görög történész és geográfus (i. e. 63—i. sz. 23.) olyan dák papokról ír, akik egyidőben varázslók és orvosok is voltak. E nép legfőbb istenségét, akinek gyógyító képességeket is tulajdonítottak, Zamolxisnak hívták. Emellett úgy tűnik, hogy volt egészségét védelmező istenségük is, akinek Dercisz, Dercelosz vagy Darcosz volt a neve.

A dákok számos gyógynövényt alkalmaztak a betegek gyógykezelésében. 21 ilyen gyógynövény neve fennmaradt Pedaniosz Dioszkuridész és Pszeudo-Apulejus műveiben.

Dioszkuridész, aki az i. sz. első században élt, ötkötetes művet írt a gyógyítószerekről (*Peri hüülész iatrikész — De materia medica*), amely jelentőségében túlszárnyal minden addig írottat ezen a területen. Így vált gyógyszer tudományi téren az ókor jelentősebb írójává.

Dioszkuridész Kisázsia délkeleti vidékéről, Kilikiából származott, és gyakori utazásai során alkalma volt kora legtöbb gyógyszerét közvetlenül megismernie. Az általa használt nyelv a görög volt, kelta és trák beütésekkel, úgy, ahogy ezt annak idején Kilikiában beszélték. Ezzel szemben Apulejus gyógynövénykönyve i. sz. a IV—V. században keletkezett, és majdnem teljesen Dioszkuridész és Plinius írásaira támaszkodik.

Sarmizegetusának, a dákok régi fővárosának romjaiból egy orvosi eszközöket tartalmazó edény került felszínre. Ez a következő dolgokat tartalmazta: egy kicsi, vasból készült sebészkezt (szikét) bronznyéllel, egy bronzcipeszt, egy préselt vulkáni hamuból készült lapocskát (valószínűleg a sebek kezeléséhez szolgált) és öt kicsi agyagedényt, amelyek valószínűleg kenőcsöket tartalmaztak. Ugyanezen a helyen vízvezeték nyomaira bukkantak, míg más városokban ivóvíz tárolására alkalmas tartályokat találtak.

A dákoknál előforduló női betegségekre az anyaméh-előreesésekből (prolapsus uteri) következtethetünk. Ezt konzervatív módon úgy kezelték, hogy a hüvelybe gyűrű alakú bronz vagy vas pesszáriumot vezettek be, amint ezek a csombordi és maroscsapói temetkezési helyekről előkerültek.

Sztrabón a szülés lefolyását írja le a trákoknál, és elmeséli, hogy a trák asszonyok sokszor a mezei munkák közben hozták világra gyermeküket, majd egy patak vagy folyó vizével megmosták, és utána bepólyálták.

A Burebista idején, az i. e. első században és Decebál alatt, az időszámításunk szerinti első században létrejött erős dák államszervezetek veszélyt jelentettek arra a római világbirodalomra nézve, amely már korábban erősen megvetette lábát a Dunától délre. Traianus császár két hadjáratban, i. sz. 101–102-ben és 105–106-ban meghódította Erdélyt, a Bánságot és Havasalföld nyugati részét. Az új római provinciát, amely 165 évig uralmuk alatt volt, Dacia Superiorinak nevezték el. A rabszolगतartó Róma kizsákmányolta és elnyomta ugyan a dák lakosságot, de uralma ugyanakkor gazdasági és társadalmi haladást, a civilizáció és a kultúra jelentékeny fejlődését is jelentette.

Gyógyászat a római uralom idején

A római Dáciában kétfajta gyógyászat létezett: a papoké és a világiaké (laikusoké). A világi orvosok a római birodalom különböző részeiből jöttek Dáciába, számuk nem volt túl nagy; egy részük itt halt meg, és itt is temették el őket. A sarmizegetusai amfiteátrumban ezüsből, bronzból, vasból készült orvosi műszereket találtak. Ez arra utalhat, hogy az amfiteátrumnak saját orvosa működhetett itt, aki a gladiátorokat kezelte.

Apulumban (Gyulafehérvár) állt egy Aszklepieion, a gyógyítás istenének, Aszklepiosznak szentelt templom. Itt a betegek gyógyító alvásnak kellett hogy alávevessék magukat, amikor is álmukban gyakran maga a gyógyító istenség szemelyesen megjelent nekik. Ezután a templom papjaitól kezelési előírásokat és gyógyszereket kaptak, vagy pedig sebészeti beavatkozást végeztek rajtuk, s az istenségnek kötelező módon ajándékokat kellett hátrahagyniuk. Egy fennmaradt feliratról tudjuk, hogy az V. macedon légió egyik veteránja, egy bizonyos Gaius Julius Frontonianus egy ilyen gyógyító alvásban nyerte vissza látását. Ebben az Aszklepieionban működött S. Asclepius Hermes rabszolga is, akit a lakosságnak tett szolgálatáért Septimius Severus császár idejében felszabadítottak.

A katonaság és a lakosság számára a rómaiak sok nyilvános fürdőt létesítettek, amelyek közt nagyobbak is voltak, mint például az apulumi és sarmizegetusai, s mindegyiknek különválasztott férfi és női helyisége volt. Voltak gőzfürdők és medencefürdők is; ezek legnagyobb részét márványlapokkal és szobrokkal díszítették.

A nagyobb városoknak — többek között Apulumnak, Fomulának és Potaisának (Torda) — égetett agyagcsövekből kiépített, föld alatti vízvezetékük volt. A sarmizegetusai vízvezeték, amely a Retyezátból juttatott vizet a városba, egy 132. évbéli felirat említi. Az apulumi fürdő egyik helyiségében számos orvosi műszert találtak, amely valószínűleg a létesítmény egyik orvosáé volt.

Dáciában a következő orvosi műszereket találták: különböző nagyságú és átmérőjű szondákat, fűlszondákat, spatulákat, bronzcsipeszeket, fogókat, szikéket, fogkő eltávolítására szolgáló csontkaparókat, kanálkákat, valamint egy — valószínűleg gyógyszererekhez használt — mérleget.

A katonai táboroknak voltak betegszobáik (valetudinariumok) és fürdők, külön a vezetőknek és a legénységnek. Máig 23 katonáorvos neve ismert Dáciából, ezek közt egy bizonyos T. Rascanius Fortunatusé és Marcus Longinusé.

Dacia meghódítása után rövid idővel a rómaiak megkezdték néhány, a dákoktól is használt termálvizes fürdőhely kiépítését. Mindenekelőtt Herkulesfürdőről, Algyógyról, Kiskalánról van szó. Ezeken kívül néhány új fürdőhelyet is kiépítettek, mint pl. Buziásfürdőt, Sácelut és Balát. A rómaiak Govorát és Cálimānești-et is látogatták.

Dáciába magukkal hozták isteneiket, akik között gyógyítóistenségek is voltak. Ezek részben szinkretizmus révén egybeolvadtak vagy azonosultak régebbi, helyi dák istenségekkel.

A gyógyító istenekkel kapcsolatos legfontosabb vallási szertartás a római uralom idején Aesculapius nevéhez fűződött, s főleg a Maros termékeny völgyében terjedt el. N. Igna szerint az Aesculapius-kultusz valószínűleg már a római hódítás előtt elterjedt Dáciában. Amint Aesculapius kisebb-nagyobb szobrai, fogadalmi táblák, érmék és feliratok bizonyítják, ő volt az uralkodó istenség több városban, sőt Apulumban a városközösség védőistene. Aesculapius-templomok voltak Ulpia Traianában, Sarmizegetusában, Apulumban és Ampelumban is. Amint D. Tudor hangsúlyozza, csak a gyógyítás isteneinek szentelt templomoknak lehettek Dáciában jelentős anyagi javaik, felszabadított és rendes rabszolgáik. Aesculapius kultuszával szoros kapcsolatban volt az egyiptomi-görög Szerapiosz gyógyító istenség kultusza. Aesculapius mellett, különösen a gyógyfürdőhelyeken, Herkulest is tisztelték mint a gyarapodás, az egészség és az erő jelképét.

A neki szentelt Herkulesfürdön különösen sok gyógyforrás volt, különböző nagyságú fürdőmedencékkel (egyesekeket ma is használnak a katonai szanatórium-ban), terrakottából készült vízvezetékekkel, számos nagy középülettel, amelyek Herkulesnek ajánlott feliratok voltak. Római fürdőmedencéket találtak Aquában (Kiskalán) és Gernisarában (Algyógy) is. Buziásfürdön terrakottából készült vízvezet-
tőkre bukkantak.

A római kori Dáciából máig két, úgynevezett szemézbélyegzőt lehet kimu-
tatni. A római birodalomból több mint 300 szemézbélyegző ismeretes, nagy rész-
üket gall földön találták, sokkal kevesebbet magában Rómában és Itáliában. Ezeket a bélyegzőket kőből készítették. Felirataikból kitűnik a szemorvos neve, a
gyógyszer és a betegség megnevezése; a szemcseppeket tartalmazó üvegcséket pe-
csételték le velük. Egy Apulumban felfedezett pecséten a gall területen is nyomom
követhető Titus Attius Divixtus neve olvasható. A másik bélyegzőt, amely Publius
Corcolonius szemész nevét említi, Gorbón találták. Dacia Superior területéről ennek
a két orvosnak hét receptje vált ismertté. Négy vagy talán öt ezek közül a trachoma-
mára („egyiptomi szembetegség“) vonatkozik, amely úgy látszik nagyon elterjedt
betegség volt Erdélyben.

Divixtus kétségkívül gall származású volt. Bizonytalan ellenben, hogy Dáciá-
ban lakott volna. Sokkal valószínűbb, hogy a gyógyszer, más termékekkel együtt,
egy kereskedő hozta magával. Corcolonius neve V. L. Bologna szerint illír eredetre
vall. Mivel a dák bányákban illír bányászok is dolgoztak, lehetséges, hogy Cor-
colonius Dáciában adta el termékeit.

Erdélyben a gyermekirokban elszórta találtak csecsemő ivóedényeket is.
Szoptatási nehézségek esetén, különösen a lakosság szegényebb rétegeihez tartozó
anyák kénytelenek voltak mesterségesen táplálni gyermekeiket már az ókorban is,
mivel dajka alkalmazása nagyon drága lett volna. A csecsemő ivóedények fel-
ismerhetők két jellegzetes nyílásról: egy nagyobb nyílás az edény felső felén, ezen
keresztül a tejet töltötték be, és egy oldalsó szívócsővecske a csecsemő számára.
A szívócsővecske közelebb vagy távolabb helyezkedik el az edény aljához vi-
szonyítva.

Mivel a kisgyerekek számára készült szívónyílás az ókorban egy szűk cső-
vecske volt, s rajta a tej csak cseppenként folyhatott ki, ezeket az edényeket az
archeológusok *guttinak* nevezték el. Hogy valóban csecsemő ivóedényről van szó,
kitűnik abból is, hogy ezeket majdnem mindig gyermekirokban találták, egy
Angliában végzett elemzés pedig kazeinnyomokat mutatott ki az edények alján.
Ezek az edények az egész római birodalom területén kimutathatók, és égetett
agyagból vagy üvegből készültek.

Németország múzeumaiban öt agyag és két üveg *guttit* őriznek, amiből az
is világosan látszik, hogy az agyag ivóedények inkább megmaradtak, mivel az üveg-
edényekhez képest ellenállóbbak és ugyanakkor olcsóbbak is voltak. Erdélyben ilyen
szempontból mások a viszonyok: itt többségben vannak az üvegből készült *guttik*.
V. L. Bologna szerint eddig öt ilyen edényt találtak, amelyek Potaisánál, Apulum-
nál, valamint más helyekről kerültek elő. Az egyik edény valószínűleg Pannóniá-
ból származik. Ezzel szemben csupán két agyag ivóedényt találtak, éspedig a
maroskeresztúri római településnél. A pannóniai Aquincumból csak négy üveg
csecsemő ivóedény került elő.

Máig is bizonytalan, hogy hol készültek ezek az erdélyi csecsemő ivóedények,
annál is inkább, mivel a római Dáciában nem állítottak elő üveget. Ezzel szem-
ben a konstancai ásatásoknál három hellén (görög) üvegkészítő műhelyt találtak,
ahonnan valószínűleg Erdélybe is szállítottak árut. Ezenkívül az is ismeretes,
hogy a római kereskedőhajók Föniciából, Szíriából, Egyiptomból üvegárukat száll-
ítottak fel a Dunán, amint ezt az Olténia déli részéről (Romula, Drobeta, Suci-
dava) előkerült archeológiai leletek bizonyítják.

A csecsemőket az anyatej és állattej mellett már az ókorban is táplál-
ták híg, valamint pépes ételekkel, ami megkövetelte az ivóedény szívónyílása átmé-
rőjének növelését. Ilyen agyagedényeket Erdélyben a XIX. század végéig, illetve
a XX. század elejéig találtak, amint azt a csíkmadarasi régi fazekasközpontból
előkerült edény bizonyítja, amelyet a csíkszeredai megyei múzeumban őriznek. Az
ilyenszerű csecsemő ivóedények akkor tűntek el, amikor a higiénia és a bakterio-
lógia fejlődése során bebizonyosodott, hogy belső faluk és tartalmuk a sterilitás
hiánya miatt nagy veszélyt jelent a gyermek egészségére, és bizonyosan sok gyom-
or- és bélfertőzést okoztak, jelentősen növelve az elmúlt korokban a gyermek-
halandóságot.

I. sz. 251-ben tört ki az a nagy pestisjárvány, amelyről Cyprianos karthágói
püspök ír. Ez 15 évig dühöngött, és az egész akkor ismert világot átfogta, való-
színűleg Erdélyt is. Ebben az országban akkor kritikus helyzet uralkodott, mivel

a római birodalom hatalmas gazdasági válsággal és végzetes inflációval küszködött. Ezt tetézték a szabad dákok (a moldvai kárpok) és a keleti lovas népek betörései. Így került sor arra, hogy a római hatóságok és csapataik 261-ben kiűrték Erdélyt, és a Dunától délre húzódtak vissza. N. Vătămănu említi, hogy a visszahúzódás másik oka a hosszan tartó pestisjárvány lett volna. A lakosság nagy része valószínűleg visszamaradt Erdélyben, s most már védtelenné vált a nép-vándorlás korabeli támadásokkal szemben.

Bíró József fordítása

Részlet a szerzőnek Grundzüge einer Medizingeschichte Siebenbürgens című tanulmányából, amely a Naturwissenschaftliche Forschungen über Siebenbürgen I. (Böhlau Verlag, Köln—Wien, 1979) című kötetben jelent meg.

IRODALOM

Bologa, V.: *Äskulap und andere Heilgottheiten im römischen Dazien*. In: *Probleme aus der Geschichte der Medizin. Verhandlungen des XIX. Internationalen Kongresses für Geschichte der Medizin*. Basel—New York, 1966. — Uő.: *Einige Kommentare zu den Okulistenstempeln aus Dacia Superior*. In: *Verhandlungen des XX. Internationalen Kongresses für Geschichte der Medizin*. Hildesheim, 1968. — Uő.: „Gutti“ (biberoane) romane din sticlă. In: *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul implinirii a 60 de ani*. Buc., 1960. — Uő.: *Über einige hellenistische Elemente in der Medizin des oberen Dazien*. XVII. Internationaler Kongreß für Medizingeschichte I. Athen, 1960. — Bologa, V. L.—Crişan, I. H.: *Medicina în orînduirea slavagistă. Medicina în Dacia romană*. In: *Istoria medicinei româneşti*. Buc., 1972. — Brătescu, George [szerk.]: *Dicţionar cronologic de medicină şi farmacie*. Buc., 1975. — Canarache, V.: *Muzeul de Arheologie Constanţa*. Constanţa, 1963. — Choulant, Ludwig: *Handbuch der Bücherkunde für die ältere Medizin*. Leipzig, 1841. — Crişan, I. H.: *Archäologische Fundstücke zur Geschichte der Gynäkologie aus Rumänien*. Sudhoffs Archiv, 1966. — Uő.: *Medicina în comuna primitivă şi la daco-geţi*. In: *Istoria medicinei româneşti*. Buc., 1972. — Uő.: *O trusă medicală descoperită la Grădiştea Muncelului*. In: *Istoria medicinei. Studii şi cercetări*. Buc., 1957. — Diepgen, Paul: *Geschichte der Medizin I*. Berlin, 1949. — Floca, O.: *Muzeul de arheologie Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Deva, 1967. — Horedt, Kurt: *Die Wietenberg-Kultur*. In: *Dacia*, 1960. — Huttman, Arnold: *Gutti der Römerzeit und der hellenistischen Epoche aus Siebenbürgen und der Dobrudscha*. In: *XXII. Congrès International d'Histoire de la Médecine*. Bucarest—Constanţa, 1970. — Igna, N.: *Cultul lui Esculap şi al Higiiei cu specială privire la Dacia superioară*. Cluj, 1935. — Uő.: *Instrumente chirurgicale romane găsite la Apulum*. In: *Anuarul Institutului de studii clasice*. Cluj, 1936. — ****Izvoare privind istoria României I*. Buc., 1914. — Klebe, Dieter—Schadewaldt, Hans: *Ge-fäße zur Kinderernährung im Wandel der Zeit*. Frankfurt am Main, 1955. — Pârvan, V.: *Getica. O protoistorie a dacilor*. Buc., 1927. — Pető R. Mária: *Csecsemő-gondozás a római kori Pannóniában*. In: *Orvostörténeti Közlemények*. 1975. — Tudor, D.: *Istoria slavajului în Dacia*. Buc., 1957. — Uő.: *Romanii la Dunăre*. In: *Magazin istoric*, 1973. — Zrinyi, A.: *Două gutti-biberoane romane din ceramică în colecţiile Muzeului din Tîrgu-Mureş*. In: *Studii şi materiale*, 1967.

Benesik János rajza

A székely magyarság történetének sorsformáló fejezete

A legrangosabb, több évtizedes tudományos gyakorlattal rendelkező történészek (*Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Szerkesztette: Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979) igyekeztek jobb megvilágításba helyezni nemcsak az 1595–1596-i székely felkelést, hanem előzményeit és utóhatását is, kulcsot adva azoknak, akik a székely magyarság rendkívül bonyolult és sokrészre tisztázatlan kérdéseit meg szeretnék ismerni. Régebben és kevésbé régen a székely magyarok eredetéről egymásnak homlokegyenest ellenkező, dilettáns, gyakorta rosszindulatú nézetek láttak napvilágot. Következményeik tudományos alapokon való korrigálása és a Székelyföld múltjának pontos megismertetése nemcsak a magyarság számára fontos. A székelység egykor betöltött különleges, bonyolult geopolitikai helyzetéről mások is szívesen szereznének tudomást. A tömérdek téves vélekedés forgalmazása miatt valóságos információs vákuumról beszélhetünk, amelyet sürgősen be kell töltenünk. A kötet frői nem a székely magyarok eredetét kutatják, amikor azonban a négyszáz évvel ezelőtti felkelésekről végre elfogadható képet kaptunk, jogosan vélhetjük, hogy ez szilárd kiindulópont lehet számos előítélet kölcsönös eloszlására, a mai magyar nemzedék önműködően veszélyessé válható légüres tér betöltésére.

„Ahány szerző — megannyi reflektor” — ez a kötet összeállításának elve, ami a szerkesztőség koncepcióját dicséri, valóságos parádés tűzijáték; szinkronizáltba helyezik a XVI. század végi fontos eseményeket. A szóban forgó székelyföldi felkeléseket régebben fontos történelmi művek meg sem említették, vagy néhány mondatban elintézték. Ezért állíthatjuk, hogy a kötet reveláció, nemcsak a korszakot és az eseményeket, de a sajátosságokban bővelkedő „székelykérdést” mint olyat is közzétehetőbb megvilágításba helyezi.

Amikor évekkal ezelőtt úgy hozta a sors, hogy több hónapon át középkori székely oklevelek összeolvasásával foglalkoztam, két dolog valósággal megdöbbenített. Az egyik az volt, hogy a XVI. századi székely magyarság által beszélt nyelv mondatai ma is remekül hangzanak. Persze sok olyan szó van, amit már nem használunk, de nem egy esetben valósággal sajnáltam, hogy nem az illető kifejezés maradt meg Kazinczyék után irodalmi nyelvünkben. Egyébként több olyan, 1848-ból és későbből, más vidékekről származó dokumentum fordult már meg a kezemben, amely nyelvezetében, stílusában messze alulmarad az említett XVI. századi székely tájnyelv eredetisége, zamata mögött. A másik dolog még lenyűgözőbbnek tűnt: a székely társadalom rendezettsége. A szorgalmas, kemény élethez szokott eszes és talpraesett nép életének szinte minden mozzanatát törvények kodifikálták; pontosan, világosan, nyíltan, köntörfalazás nélkül és hézagmentesen. Akár mintául szolgálhatnának ma is arra nézve: igenis lehet olyan törvényeket hozni, amelyekben maguk a prókátorok is kiigazodhatnak! Törvényeik pontos betartásáról hatékony közigazgatás gondoskodott.

Az adott társadalom rendjének megtartása a történelem bizonyos szakaszában létkérdés. A közigazgatás felbomlásának súlyos következményeit legjobban az élővilág sejtmagjaiban (pontosabban a kromoszómákban), a DNS-ben előállott változásokhoz hasonlíthatjuk (ez utóbbiak köztudottan a genetikai információk egyedül hordozói). Mihelyt a genetikai kódot, illetve a társadalomban érvényesülő rendet fenntartó intézményeket károsodás éri, a sejtből és a társadalomból egyaránt változások, sokszor katasztrófa jellegűek, következnek be. Például a szabad székelység egy részének eljobbágyosítására irányuló, etnikailag is súlyosan kifogásolható, XVI. századbeli akciók ilyenek. Általános iratlan törvényként minden népcsoport szent kötelessége volt a múltban (és lesz a jövőben), hogy az egyedül számára a létet biztosító keretet minél tökéletesebb állapotban megőrizze. Nicolae Bălcescu is hivatkozhatunk: „Ha egy nép lelkiülete a nemzetiségből áll, s míg meg tudja őrizni egyéniségének ezt a jellegét, életének ezt az eszmeiségét, rendelkezni fog azzal a körülírhatatlan joggal, hogy szabadon éljen; nemzeti(ségi) egysége szabadságának biztosítója, vagyis az a nélkülözhetetlen test, amelyben a lélek nem vész és nem zsibad el, sőt ellenkezőleg, benne nő és tovafejlődik.”

A nemzetiség mint „társadalmi génhordozó“ tehát függvénye az adott társadalom rendjének: mert ha ennek törvényes keretét kedvezőtlen változások érik, ezt az adott népcsoport tagjai megsínylik, és hosszabb távon létük fenyegettetik. Gondoljunk csak a Básta-korszak vagy a tatárok többszöri magyarirtásaira.

A középkor folyamán — ezt a szerzők bőven taglalják — a székely magyarságot számtalan ilyen veszély fenyegette. Azonkívül földrajzilag és ennek következtében hadászatiilag is a legveszélyesebb térségben élt. Ha társadalmuk nem lett volna szuperszervezésű feudális-katonai kiváltságos terület, elvesztette volna nemzetiségi sajátosságait. A talpraesett székely magyarság azonban a feudális társadalom legsötétebb éveiben is mindig talált valamilyen kiutat, s a számtalan károsodás ellenére is meg tudta őrizni nemzetiségi létét.

A székely magyarságnál minden bizonnyal korábban, mint azt az oklevelek jelzik, már létezett az a nemzetiségi princípium, összetartozás, amelyet a magyar királyok és az erdélyi fejedelmek nem késték mindannyiszor oklevelekben posztulálni vagy megerősíteni, ahányszor szükség volt az ország keleti részének megvédésére, természetesen privilégiumok ellenében. A székelységet földrajzi helyzete elszigeteltté tette, amit szorult helyzetében mindannyiszor fel is használt azokkal szemben, akik a diplomákba foglalt jogait, nemzetiségi kereteit kikezdeni merésztették. Később a Habsburg-uralom idején az uralkodók sohasem mulasztották el hangsúlyozni, hogy ők a székelyek ispánjai, tehát nem császárai vagy királyai, ez azonban csak kegyes porhintés volt, „Isten kegyelméből“ elhangzott ámitás, uralkodói hízgelés, amelyet a székely magyaroknak rendkívül drágán: embervérrel kellett honorálniuk. Méghozzá nem is saját akaratukból.

A kötetben szereplő tizenkét tanulmány egy-egy fejezet is. Az első hét fejezet — a kötet első része — a felkelés előzményeit, a társadalmi szerkezetet van hivatva megvilágítani. Mint mondtuk, történelmi adatok halmazára van szükség ahhoz, hogy a fontos XVI. századi eseményeket megérthessük. Az átfedések ilyenkor persze elkerülhetetlenek, de nem bántóak, olyanok, mint egy jól megvilágított portré esetében az áttetsző, egymásba folyó finom árnyalatok, amelyek a kidolgozás művészi voltát öregbitik. A második részben szereplő öt tanulmány a felkelést és következményeit taglalja. A bőséges tudományos apparátus nagy szolgálatot tehet azoknak, akik elmélyültebben óhajtják a kérdést megismerni.

Stefan Ștefănescu rövid előszava után Camil Mureșan a román fejedelmek nemzetközi helyzetéről (XVI. század) ír. Ez a diplomáciatörténeti eszmefuttatás igen hasznos a korszakban való tájékozódás szempontjából.

Jakó Zsigmond a XIV—XVI. századi székely társadalom útját vázolja, visszanyúlva egészen a feudális magyar királyságbeli XIII. századi eseményekig, amikor az első dokumentumok megemlékeznek a székely magyarságról. Oknyomozó fejtegetése során Jakó kimutatja, hogy e nép társadalomfejlődését az egész feudalizmus időszakában katonai szempontok határozták meg, amelyek lehetővé tették kiváltságaik megszerzését és megtartását, ezek a szabadságjogok azonban a XV—XVI. század során fokozatosan veszélybe kerültek. Ekkortájt Európa délkeleti része számos hadjárat színtere. Jakó Zsigmond rámutat, hogy a székely magyarok nemcsak a gyakori hadkötelezettségeknek kénytelenek eleget tenni, de egy sereg új adó kivetése, majd az Erdélyre kirótt portai adó egyharmadának rájuk háritása elszegényítette őket. Aki nem bírta a ló és a fegyverzet kiállítását, irgalmatlanul jobbgáysorba sülyedt. Sajnos, a székely katonaelem éppen akkorra (a XVI. század közepére) csappant a kritikus fok alá, amikor az erdélyi fejedelmeknek a legnagyobb szükségük lett volna a harcedzett hivatásos seregekre a török és a Habsburg-politika manővereinek kivédéséhez. A legyengüléshez belső társadalmi tényezők is hozzájárultak: a székely nemesség kapzsi túlekedése, hogy vagyonát rendkívüli módon — nem akarunk itt erősebb kifejezést használni — gyarapítsa, a jobbgáysorba taszítottak rovására. „Jóllehet a rendi állam erőszakos beavatkozásai nyomán — írja a szerző — a fejedelmi korszakban a Székelyföldön szintén meghonosodtak a nemesi, földesúri birtokviszonyok, a földközösségben, sajátos szervezeteik maradványaiban megkapaszzkodó székely tömegeknek még így is maradt annyi erejük, hogy vérük ontásával helyreállítsák és konzerválják a már félig eltemetett szabadparaszti életformát. És ez magyar dolgozó népünk társadalmi fejlődésének legragyogóbb győzelme, legnagyobb vívmánya a feudalizmus idején. [...] A székelység is elindult azon az úton, amely a feudalizmus korában mindenhol a népesség túlnyomó többségének jobbágyvá válásához vezetett. De neki volt ereje megfordítani sorsát, mert nem rettent vissza a küzdelemtől. Benne maradni a feudális Európa fejlődésében, de mégis visszaperelni a nagy többség számára a szabad emberi méltóságot, ez a székelység XVI. századi küzdelmeinek mindennél felemelőbb, nemzetközi érdekű, nagy tanulsága.”

Liviu Moldovan és Pál Antal Sándor a XVI. századi székely önkormányzatot és annak szervezetét tárgyalja. Bővebben a székely székek hatáskörét és somásabban a székely falvak szervezetét. Az ilyen jellegű tanulmányokat csak üdvözölni tudjuk, mert sajnos, ritkaságszámba mennek munkaigényes mivoltuk miatt. A két szerző pregnáns képet nyújt a székelység közigazgatásának kialakulásáról, intézményeinek jellegzetes tevékenységéről.

Egyed Ákos a XVI. századi hadkötelezettség és hadszervezet történetébe vezet be, de külön alfejezetben tárgyalja a kérdés régebbi vetületeit. A tanulmány értékét növeli, hogy írója elsősorban hadtörténeti oldalról elemzi a székely magyarság társadalmát, ami azért is fontos, mert katonailag szervezett feudális népcsoportulatról van szó. A szerző ugyanakkor a következő alfejezetben tovább viszi az ilyen jellegű vizsgálódásait egészen a XVI. század végéig. Nem mulasztja el nagyító alá venni a székely hadkötelezettség és a parasztság kérdései közti szoros összefüggést sem, ami annál is helyénvalóbb, hiszen a szerző az erdélyi parasztság történetének egyik legszakavatottabb ismerője. Tanulmányában nem korlátozza a kérdést csupán a cimben jelzett témakörre, hanem összefüggést keres a korszak többi eseményével, betekintést ad a székely magyarság akkori katonai társadalmába, s új megvilágításba helyezi azt. A katonai, diplomáciatörténeti vonatkozások taglalását az 1562 és 1595 közötti korszak „mérlegével” fejezi be. Akkortájt a központi hatalom és a közszekelység közt megszűnik a szövetség — az utóbbi lefegyverzése miatt, aminek fő kárvallottja a régi székely gyalogrend volt. Mégis akadtak katonai vezetők, akik felismerték a gyalogrend szerepét, és visszatértek a szövetségi politikához.

Demény Lajos összefoglalja az 1562-es székelyföldi felkelést. A szerző az előző évek során két könyvben, valamint tanulmányokban adott értékes áttekintést a jelen kötetben tárgyalt több problémáról. (Vö.: *Székely felkelések a XVI. század második felében*. Bukarest, 1976.; *A székelyek és Mihály vajda*. Bukarest, 1978.) Az akkori események ismerete nélkül az 1595—1596-os felkelés történetét nem lehet megérteni, s ez a megállapítása egyben megindokolja a könyv első részének megírását. A szerző könnyedén vezet be a székely magyarság társadalmának bonyolult szövevényeibe, és világos képet ad a közszekelyek sorsdöntő szerepéről, amelyet, sajnos, az akkori magas politika nem méltányolt. Részletesen tárgyalja a szászok és a moldvai románok magatartását a felkelőkkel szemben. Úgyszintén világos magyarázatot kapunk tőle a felkelés alapvető okára nézve, amit abban jelöl meg, hogy a jobbágyvá lett székelyek nem voltak hajlandók lemondani a segesvári országgyűlés (1557. február) határozatai értelmében ősi szabadságjogairól, s készek voltak fegyvert ragadni azok megvédéséért. Hozzátehetjük, céljaik egybeestek a minden oldalról szorongatott egész magyarság létérdekével, habár az akkori főurak egyéni érdekek hajhászása miatt, a struccpolitika megtesztítőként, erről hallani sem óhajtottak.

Borbáth Károly és Magyarai András az 1562-es felkelés utáni székelyföldi társadalmi mozgalmakat elemzik. Részletes képet nyújtanak a feudalizálódást elősegítő központi politikát és a székely főurak kettős magatartásáról, akik részben támogatták az intézkedéseket (az eljobbágyosítás az ő érdekeiket szolgálta), viszont nyugtalanította őket az egyre gyakoribb székelyföldi fejedelmi birtokadományozás: sértette kiváltságaikat. Rengeteg panasz és beadvány történt ebben az időben sokféle sérelem miatt. A köznép helyzete megrendítő. A főurak körében elégedetlenséget váltanak ki a fejedelmi tisztviselők, akik a jobbágyokat várszolgálatra kényszerítik. Osztályharc ez bizony a javából. Ennek eredményeként 1571 nyarán megkezdődik a fejedelmi birtokok elleni támadás. Az osztályellentéteket a szerzők árnyaltan részletezik, de nem hallgatják el azt a jelentős tényt sem, hogy mindezek ellenére a székely társadalomban még mindig megnyilvánul az összetartás. Erre a fejedelem is felfigyel, s intézkedik is: 1571. június 10-én népszámlálást rendel el a vagyoni helyzet megállapítására, valójában főleg azért, hogy politikailag is tájékozódhasson. Az akció ugyanis szigorúbb ellenőrzést is lehetővé tett a központi hatalom számára. A székelyek elégedetlensége 1571. szeptember végén nyílt felkelésben robbant ki, melyben egyes főuraknak is szerepük volt. A központi hatalom részéről nem maradt el a megtorlás. A leszámolás azonban a politikai helyzet miatt az 1575. július 9-i kerelőszentpáli csata utánra marad, amikor Báthori István fejedelem számos kivégzést és vagyonelkobzást rendel el. A szerzők ezek után érthetőnek tartják, hogy „a több mint három évtizedig folytatott sikertelen küzdelem után, 1595-ben a székelyek miért csatlakoztak olyan lelkesen a régi szabadságaik visszaállításának hitében — Báthori Zsigmond hadaihoz.”

A kötet első részének utolsó fejezetében Binder Pál és Székely Zoltán sorakoztat föl újabb adatokat a XVI. századi székely felkelésekről és ezek visszhangjáról az erdélyi románok és szászok körében. Először „az 1514-es nagy paraszt-

háború" történetét világítják meg érdekes levéltári adatokkal. A szász anyag felhasználása példaképpül kell hogy álljon, hiszen eddigi elhanyagolása gyenge oldala hazai magyar történetírásunknak. Röviden ismertetik a brassói levéltárban található, az 1519—1521. évi székelyföldi lázongásról szóló adatokat, valamint az 1562-es felkelés tükröződését a szász krónikáirók műveiben. Akkoriban Brassóban sok értesülés gyűlt össze Havaselvére és Moldvára vonatkozólag, többek közt a csán-gókról is. Szó van még a későbbi, 1581-es, 1599-es és 1600-as erdélyi eseményekről, különös tekintettel a székelyekre. „Erdélyben — írják a szerzők — akkor kezdődött az osztrák zsoldos hadsereg szomorú uralma. Vezérük, Giorgio Basta (császári tábornok) nevéhez fűződik az ország elpusztítása, a lakosság kifosztása.“ Ha objektívek akarunk maradni, ehhez hozzá kell még tennünk, hogy a középkor idején a fosztogatásokban, erőszakoskodásokban többé-kevésbé valamennyi fél részt vett. A főkolomposok persze Básta zsoldosai, de nem ártana a jövőben az akkori háborús bűnök kiderítése terén nagyobb pontosságra törekedni.

Erdély történetének a sellenberki ütközet és a Básta bukása között eltelt periódus volt talán legszomorúbb korszaka. Valamennyi nép szenvedett, de a rúd főképp a magyarságra járt rá. A források egybehangzóan arról tanúskodnak, hogy Szilágyságtól Alsófehér vármegye déli részéig annyira megcsappant a magyar parasztság, hogy sokhelyt az összefüggő lakosságból csak szörvényok maradtak. Egy névtelen szász krónikás viszont Isten irgalmának tulajdonította a szászok szerencsés megmaradását. Szerintünk inkább remekül megélt parasztvárainknak köszönhető ez. Mikó Ferenc írja 1603-ban, hogy Karánsebestől Szászvárosig menet emberfiával nem találkozott. Nem csoda, hogy amikor Mihály vajda megöletése után a temesvári beglerbég megjelent Gyulafehérváron, s látta a szörnyű pusztítást, gúnyosan megjegyezte, hogy ezt bezeg nem a török, hanem „a ti keresztény testvéreitek“ tették...

A kötet második része öt fejezetről, illetve tanulmányból áll. Demény Lajos a közszekelyek 1595—1596. évi felkelésének különböző szakaszait, tehát diplomácia-történeti szempontból a legbonyolultabb időszakot elemzi. A tizenöt éves háborúról van szó, a nagy törökellenes európai koalícióról, amely Erdélyt, Havaselvet, Moldvát szembeállította a törökökkel. Hogy a székelyeknek milyen óriási szerepük volt a török hűbériséget felrúgó Mihály vajda oldalán 1595 őszén, amikor a legfontosabb havasalföldi városokat visszafoglalták, azt a szerző ragyogóan eleveníti fel a korabeli források alapján. Majd azzal a csűrös-csavarással ismerteti meg az olvasót, amelynek során az erdélyi fejedelemnek két rossz között kellett választania: visszaadja-e a török hadjárattól hazatért székelyeknek a megígért szabadságot, avagy inkább teljesíti a nemesség ellenkező jellegű óhaját? Az eljobbágyosítás mellett határozott. Erre a visszatértek megtagadták a szolgálatot, és fegyveres felkelés tört ki, amelyet a fejedelem 1596 „véres farsang“-ján a legembertelebb módon torlatott meg. A tanulmány e részét olvasva magunk sem tudjuk, mi undorít jobban: a főúri szűklátókörűség, amely Erdélynek ebben a válságos időszakában alighanem történelmi rekordot ért el, avagy az a párját ritkító aljas-ság, ahogyan a főurak feketelisták alapján, éjjel, haramiák módjára az álmukban elfogott törökverő hősokeket orvul felakasztatták, felynársaltatták, orrukat-fülüket levágatták, és az élő emberek csontjait porrá törték? „Még a pogány se tette volna ezt!“ — idézi a szerző az egyik kortársat, megállapítva: „Az árulás mindig a legocsmányabb emberi tulajdonságok közé tartozott, de amikor nemcsak egy személyt, hanem egy egész közösséget, a valamikor szabad közszekelyek közösséget árultak el, csapták be hirtetéssel, még meghatványozódott.“

Demény Lajos a továbbiakban Mihály vajda szabadságleveléről, a XVII. század eleji erdélyi fejedelmek székelypolitikájáról értekezik. „Az 1595. őszi törökellenes hadjárat — írja — és a székely meg a magyar hajdú csapatok részvétele a vitéz havaselvi vajda hadjárataiban, Szinán pasa hadai felett aratott győzelem után, valamint a székely szabadságlevelével semmissé nyilvánítása az 1595. decemberi országgyűlésen megteremtette a székelyek és a havaselvi vajda együttműködésének feltételeit, midőn ez utóbbi elszánta magát, hogy átkel hadaival a Kárpátokon.“ Mihály vajda titokban még Ploiești-ből székely kapitányokat küld Erdélybe, s tudván, hogy a közszekelyeket csak régi szabadságuk visszaállítása révén nyerheti meg, ezt ünnepélyesen meg is fogadja. Elkezdődött a székelyek tömeges csatlakozása a havaselvi hadhoz. A szerző hermeneutikai elemzés alá veti a Mihály vajda kibocsátotta magyar szövegű szabadságleveleket. (Mihály kancelláriáján magyar íródeák is dolgozott, Darai János.) Az első szabadságlevel a legérdekesebb — ezt csak Darai leírásából ismerjük, mert elveszett —; Mihály vajda a császár nevében állította ki, s „cél szentesíti az eszközöket“ elve alapján ráhamisította annak pecsétjét is. A szerző ezután leírja, hogy Mihály vajda az okleveleiben ma-

gyarul ekképpen címezte magát: „Mű Mihály Havasalföldének vajdája, a császári és királyi szent felségének [II. Rudolfnak] tanácsadója, Erdélyben helytartója azon-
nak [I] Erdély körül és annak alája vetett részeinek végeiben való hadainak fő-
kapitánya.“ A szabadságlevelek történetét taglaló fejezet egyben izgalmas olvas-
mány, realisan tárja elénk Mihály vajdát, akit a romantikus és neoromantikus tör-
ténétírás teljesen meghamisított. A szerző ezek után szintén részletes és rendkívül
érdekes összefoglalást ad Bocskai István székelypolitikájáról, amely a Habsburg-
terjeszkedés ellen irányult, és az ország önállóságát védte. Az előző idők szörn-
yü-
ségeinek következményei Bocskai alatt kerültek felszínre; döbbenetes és paradox
jelenségek állanak elő: „Bár a fejedelmek továbbra is megerősítették a székelyek
szabadságát, a községek maguk nem tudták a vele járó katonai terheket viselni.
Első pillanatra érthetetlen jelenséggel állunk szemben. A szabadságukért annyi
véráldozatot hozott községek minden kényszer nélkül, jószántukból kötik el
magukat jobbaggyá, csak hogy a nehéz terhektől szabaduljanak. Voltak erre esetek
már a Bocskai uralomára előtti korszakban és uralomára idején is, de tömeges
jelenséggé Báthori Gábor idején vált.“ Demény ennek az állapotnak a vizsgálatát
tovább folytatja Bethlen Gábor idejére vonatkozólag, aki azelőtt maga is részt
vett az 1595. évi havaslevi hadjáraton, és szeme előtt zajlott le az 1596. évi véres
farsang. Bethlen ismerte Mihály vajda és a székelyek közti együttműködés saját-
osságait, és le tudta vonni a következtetéseket Báthori Zsigmondnak és főleg Boc-
skainak a székelykérdésben alkalmazott politikájáról is; számos kedvezményt nyújt-
ott a székelyeknek a közállapotok megjavítására, így például hadviselésre köte-
lezte a jobbagyokat, pedig ezt a székely előkelők ellenezték, majd pedig megtiltotta
a további jobbagyosítást s a régebbieket szabályozta. Ezáltal nemcsak a székely
közösségi szabadságok tiszteltetésben tartása biztosított, hanem megerősödtek a
katonaelem fennmaradásának gazdasági, társadalmi, jogi feltételei is.

Constantin Rezachevici tanulmánya élvezet bennünket a Mihály vajda utáni
Havaslevé. Az 1601 októberével megválasztott Radu Șerban folytatta a széke-
lyekkel való együttműködés politikáját, annál is inkább, mivel 1601 októbere és
1602 júliusa között trónvesztett lett (Simion Movilă kergette el), és ezalatt nagy-
számú székellyel harcolt együtt a császári sereg oldalán. Mihály vajdától eltérően
erdélyi politikáját nem alapozhatta a székelyek szabadságjogainak felkarolására,
mivel Erdély dolgaiba nem volt beleszólása, ezért együttműködését a törökellenes
harcra építette. A szerző nyomon követi azokat a törökellenes hadjáratokat (Gyur-
gyevó, Szilisztra stb.), amelyekben nagyszámú székely is részt vett. Visszavezeti
az olvasót Erdélybe, ahol a román vajda székelypolitikája eleinte a Bástával, majd
a Székely Mózesrel folytatott diplomáciai kapcsolatoktól függött. Básta kiűzése után
azonban Székely Mózes és Radu Șerban közt hadiállapot keletkezik. A román vajda
a maga oldalára állítva a közsékeket a székely nemességet képviselő Székely
Mózes ellen, több alkalommal csatározik vele, sikerrel. A brassói csatában (1603.
július 17.) odaveszett a székely nemesség színe-java, Székely Mózes magát is egy
közsékely, Katona Mihály lötte le. A szerző ezeket a kapcsolatokat elemzi tovább
az Erdély történetében új korszakot jelentő Bocskai István rövid uralma alatt,
aki császárellenes felkelésével csaknem egy évszázadra megszüntette Erdélyben a
Habsburg-uralmat. A szerző Bocskai István uralomra kerülését is taglalja. „Ő
ugyan kezdetben császárpárti volt — írja —, de hamarosan megnyerte a felkelés
érdekében a Magyarországon hadakozó nagyvezír Mehmed pasa támogatását, aki
abban is segítségére volt, hogy a Porta elismerte Erdély fejedelmének, majd Ma-
gyarország királyának.“

Két dolgot szeretnék az idézethez hozzáfűzni félreértések elkerülése végett. Az
1557-ben Kolozsváron született Bocskai Istvánt, a kiváló hadvezért valóban támog-
gatták a törökök, miután szembefordult a császáriakkal, de csak diplomáciailag.
Mert előzőleg maga mellé állította a hajdúkat és Almosd, valamint Diószeg között
szétverte Belgioioso császári seregeit. Amikor aztán kibontotta az alkotmány és a
vallásszabadság zászlaját, a felhívására támadt valóságos népfelkelés elkergette
Erdélyből a Bástát helyettesítő Radu Șerban hadainak vezérét, a székely Rác Györ-
gyöt, majd diadalmas hadjárat során elfoglalta az akkori egész Felső-Magyaror-
szágot Pozsonnyal egyetemben. E diadaloktól ösztöklelve a székelyek Nyárádszeré-
dában kikiáltották ugyan Bocskai Istvánt Erdély fejedelmévé, a medgyesi orszá-
gyűlés is fejedelemmé választotta, a magyarországi rendek pedig ugyanez év áprí-
lisában Magyarország királyává. A „királyvá választásról“ azonban tudnunk kell,
hogy Bocskai nem koronáztatta meg magát. A Szent Korona Rudolf birtokában
volt, a törököktől küldött koronát (amelyet jelenleg Bécsben őriznek) Bocskai
elfogadta ugyan, de csak udvariasságból, mert világosan látta, hogy a magyar
királyságról lemondani nem hajlandó Habsburgok erejével szemben kénytelen volna
teljesen a török karjaiba vetni magát. Egyes források idézik Bocskainak azt

a kijelentését, hogy a nemzet szabadságáért, és nem a koronaért fogott fegyvert, ami teljes erkölcsi nagyságában tünteti fel őt. E nagyszerű egyéniség száka volt a császárpártiak szemében, nem is késtek őt útjukból félreállítani: a Habsburgokkal titokban összeröffenő kancellár, Kátai vállalkozott a gyilkos szerepére, és megmérgezte azt az uralkodót, akihez annyi reménység fűződött. Kevés vigasz, hogy a testőrök aztán darabokra vagdalták. Bocskai politikai végrendeletében meghagyta, hogy valameddig a magyar Szent Korona Bécsben, tehát a magyarságánál erősebb kezekben lesz, mindaddig szükséges a Habsburg-terjeszkedés kiegyensúlyozására fenntartani az erdélyi magyar fejedelemséget. Ha pedig a Szent Korona magyar király fejére kerül, erre az esetre Bocskai azt javasolta az erdélyieknek, hogy feltétlenül siessenek a magyar király jogára alá. Másként nem látta biztosítottak sem a török, sem a Habsburg-terjeszkedés megakadályozását. Meg volt győződve arról, hogy bármelyik nagyhatalom kerül túlsúlyba, az végzetes kimenetelű lesz a magyarságra és egyben a délkelet-európai egyensúlyra nézve is. A szerző különben árnyaltan részletezi a Bocskai és Radu Şerban közti kapcsolatokat, megállapítja, hogy ez utóbbi elővigyázatos magatartása lehetővé tette a békés megegyezést, hiszen ügyes eszközökkel igyekezett megőrizni két malomkő, azaz a császári biztosok és a Porta által támogatott Bocskai között a békét. A román vajda belátta, hogy a császár ígérte székely segítségnek nincs alapja; másrészt a rugalmas török diplomácia is hathatós eszközökhöz nyúlt: Radu Şerbannek fejedelmi zászlót küldött de — biztos, ami biztos — 32 000 katonáját is elküldte a Duna mellé figyelmeztetésül. Ez megtette hatását. Erdély és Havasalföld viszonya gyümölcsözőnek bizonyult a Rákóczi Zsigmond fejedelemsége (1607. február—1608. március 5.) idején, úgyszintén Báthori Gábor (1608. március 7.—1613. október 27.) uralkodása kezdetén is. Később Báthori betört Havaselvére. Ezután a szerző a Báthori Gábor és Radu Şerban csapata közt lefolyt 1610. július 10-i brassói csatát elemzi, amelyben az Erdélybe betört román vajda győzedelmeskedett, a közszékelyek obstrukciós magatartása következtében. Végezetül pedig az 1611-es események alakulását — amelyek nyomán a román vajdának mégis nélkülöznie kellett a székelyek támogatását — a következőkkel magyarázza: „Jóllehet 1611-ben a székelyek túlnyomó többsége rossz szemmel nézte Báthori Gábor havasalföldi hadjáratát, az 1610-es brassói csatában pedig nem fejtettek ki komoly ellenállást egykori szövetségükkel, Radu Şerbannal szemben, mégis az a körülmény, hogy Báthori elismerte kiváltságait, arra ösztönözte őket, hogy kitartsanak mellette, tudván, hogy a vajda visszavonulásával Erdélyben a császáriak jutnak uralomra. Márpedig ennek vasigáját 1601—1604 között (a Bástia uralma idején) bőségesen megtapasztalták. A havasalföldi uralkodók természetesen a következő években is fenntartották kapcsolataikat a székelyekkel, de ezek sohasem lesznek olyan intenzívek, mint amilyenek voltak Mihály vajda és Radu Şerban zaklatott korában.”

Imreh István és Pataki József a XVI. század végi és a XVII. század eleji székely falu gazdasági-társadalmi szerkezetét taglalja. Az adatok rendkívüli gazdagsága, feldolgozásuk hihetetlenül munkáigényes volta, valamint a téma logikus, szép kifejtése a tanulmányt minden bizonnyal a székelykérdést tárgyaló művek klasszikus forrásai közé iktatja. A két szerző alighanem önnönmagát múlta felül, pedig előző gazdag tudományos munkásságuk ismerete nyomán elmondhatjuk, hogy a székely magyarság történetének mindketten nehezen felülmúlható ismerői. A XVI. század mezőgazdasági termelésének színvonalát elemezve megállapítják: országszerte jellemző a növénytermesztés arányának a növekedése. Részletesen nyomon követik a föld megművelésével járó összes értesülést, majd hasonló elemzés alá vetik az állattartást. Nagyító alá kerülnek a tulajdonformák, elsősorban a falu földjeinek helyzete. A sokat vitatott földközösségek rendszerében a XVI. század folyamán bekövetkezett változásokat sorolják fel (valamennyit példákkal illusztrálva), s ezt a tanulságot vonják le: „A faluközösség súlyát, jelentőségét tehát nagymértékben biztosította az, hogy rendelkezési jussa volt a legfőbb termelőeszköz, a föld felett. A »paraszt« itt, együtt a szolgáló emberi állapot felé szorított szabaddal, nem csupán ura földjén lakó és ezért járadékkal tartozó ember volt, hanem — marxi szóhasználattal — a közösségi földek társtulajdonosa is. Mindez lényegesen befolyásolta a termelő életét, mind az osztályok, rétegek küzdelmét.” A faluközösség státútumai elsőrangú forrásai a székely falu társadalmi életének, amelyet nagyszerű szervezethez, rend uralt, a jogszokások és falutörvények kodifikálása szerint. A szerzők bemutatják, hogy a lustrák alapján szinte centiméterre fel lehet mérni a társadalmi hovatartozás terén bekövetkezett változásokat. Ez a magas fokú szervezethez alighanem pártját ritkító jelenség, s a történészek végtelen kvantifikáló lehetőséget ad, amit maguk a szerzők adatai is bizonyítanak, amikor rátérnek a települések számának és nagyságának, a falu társadalmának és főleg a falvankénti társadalmi megoszlás alfejezeteinek árnyalt

bemutatására. A felsorolt adatok mély benyomást keltenek az olvasóban, habár a szerzők felhívják a figyelmet a különböző interpretálási hibalehetőségekre is. Az összegezett adatokat a szerzők táblázatokba foglalták székenként (például 1614-re vonatkozólag), majd egybevetették és kiegészítették egyéb történelmi adatokkal, magas fokú önellenőrzésről téve tanúbizonyságot. A végén a bemutatott számok valósággal testet öltenek. Ugyancsak 1614-re vonatkozólag közlik az összes székelyföldi falvak legfontosabb adatait. Hogy mi munka lehet a számok mögött, azt csak elképzelhetjük! Kétségtelen, hogy a szerzők által bemutatott kvantifikáló eljárással készült nagy pontosságú retrospektív társadalmi felmérések jelentősen hozzájárulnak a történettudomány egzaktabbá válásához.

Fazekas János a marxai történelemszemléletnek az 1595—1596-os székely felkelésre vonatkozó néhány fontos kérdését foglalta össze. A szerző a kérdés veledjére tapintott, amikor a marxizmus tárházából azokat a részeket elevenítette meg, amelyeknek figyelembevétele sokat segíthet korunk legégetőbb történettudományi kérdéseinek megoldásában. Egyes romantikus mázzal bevont, a valóságtól messze elrugaszkodott régebbi fércművekre gondolva, ez kétségtelenül így is van. A szerző felemlíti például a haladás mozgatórugóinak feltárását, az okok és okozatok rendszerének és rangsorának megragadását, az egyén és társadalom, a személység és a néptömegek viszonyának valós ábrázolását mint olyan megszívlelendő szempontokat, amelyeknek szem előtt tartásával a történész s az olvasóközönség csak nyerhet. Ugyancsak fontosnak tartja annak felderítését, hogy az emberi társadalom gazdasági, szociális, politikai, szellemi, művészeti, jogi, vallási stb. tevékenységének milyen szerep jut a történelmi folyamat alakításában. A szerző ezután számos példát hoz fel a marxizmus klasszikusainak történelemszemléletéből, majd kifejti, miben is állott ez a történelemszemlélet, amelyet egyáltalában nem tekinthetünk befejezettnak, hanem ellenkezőleg, szükséges a továbbfejlesztése. Lenin határozottan állást foglalt azokkal szemben, akik a történelem klasszikus materialista felfogását egyoldalúan, vulgárisan értelmezték, mintha az emberi társadalom fejlődésében csupán az anyagi, gazdasági erők játszanának szerepet. A szerző rámutat, hogy a történelem sokrétű folyamatokból tevődik össze: „Jól felfogott érdeke minden társadalomnak — írja —, minden társadalmi vagy etnikai csoportnak, osztálynak, rétegnek, nemzetnek vagy nemzetiségnek, hogy tudja, ismerje mindazt, amit elődeitől, őseitől anyagi és szellemi javakban örökölt. Enélkül nincs helyes önismeret, bizonytalanává válik az értékrendszer, és elhomályosodik a jövőt elemző, előrelátó távlat. Közismert az a bölcs mondás, hogy a történelem a jövő bejáratának ajtajába elhelyezett lámpa, amely arra szolgál, hogy némileg oszlassa a jövőt burkoló sötétséget. [...] Hazáját, nemzetét, nemzetiségét az a történész szolgálja a legjobban, aki híven és teljességre törekvően tárja föl a történelmi igazságot.“ Ciceróra hivatkozik, aki szerint a történeiszet erkölcsi parancs tiltja attól, hogy hamis dolgot állítson, és erkölcsi parancs kötelezi arra, hogy ne féljen az igazság kimondásától. A szerző pregnáns történetfilozófiai bevezetése nyugodtan odakerülhetett volna a könyv elejére, a kevésbé tájékozott olvasónak — s ezek vannak többségben — jó szolgálatot tehetett volna, ha mindjárt a kezdetben veszi kézbe. A szerző ugyanis tanulmányát a székely magyarság szabadságharcának igen jó áttekintésével fejezi be (a IX—X. századtól kezdődően, amikor is a székelyek már a törzsszövetség keretében az előrs és az utóvéd feladatát teljesítették, egészen a kötet főtémáját képező 1595—1596-os székely felkelés elemzéséig). Egyetértünk a szerzővel: a XVI. századi székely felkelések arany betűkkel írt fejezetet jelentenek dolgozó népünk múltjában, amelynek ápolása haladó hagyományaink része — ehhez a kötet szerzői a legjobb példával szolgáltak az utókor számára.

Józsa János: Kerámiatál

Kritika helyett elmélkedés

Az 1784-es nagy érchegységi felkelés valóban alapjaiban rázta meg a bomló feudalizmus egész szerkezetét. Akárcsak Dózsa parasztjai 1514-ben, Horea felkelői is — de már más történelmi feltételek között — osztályhelyzetük tudatában indultak harcra a gyűlölt nemesség ellen. Közös a vonás abban a tekintetben is, hogy a nemesség eltörléséről vallott ködös elképzelések mellett mindkét esetben ott áll az uralkodói megbízatás jelképe. Dózsa is a király megbízatására hivatkozik; Horea is mindvégig a császár nevében cselekszik. Persze a Horea-felkelés jelszavai között már ott találjuk a nemzeti szabadság valamiféle gondolatát is.

D. Prodan akadémikus kétkötetes műve* nemcsak a gazdag forrásanyag felhasználásában nyújt újat, de a valóság kendőzetlen bemutatásában is, az okok, célok és következmények újjáértékelésében. Az egymással szemben álló elképzelések és célkitűzések útvesztőjében teremt rendet, hiszen a felkelés egész menetében minduntalan szembetalálkozunk a jozefinizmus korlátaival és a késő feudallizmusra jellemző kettősséggel, melynek lényegét a felülről irányított haladó reformok, másfelől a polgári fejlődést már gátló abszolutisztikus centralizáció jellemmez. „Mindent a népért, de semmit a néppel” — határozza meg D. Prodan a Mária Teréziával kezdődő felvilágosult abszolutizmus II. József elképzelte jellegét. S innen ered a parasztság generációkon keresztül megmaradó császárkultusza. Mert a király vagy a császár az igazság mellett van, a parasztot védi (hová és kihez is írhat panaszt a jobbágy, ha nem az uralkodóhoz?), csak a nemes a gyűlölt ellenség, az fogja vissza a császári parancsot.

Dózsa parasztjai is visszasírták az igazságos királyt. „Meghalt Mátyás király, oda az igazság” — hangzott a közmondás. Utódja, Jagelló Ulászló is lám fegyverbe szólította a népet a pogány ellen, szabadságot ígért, s ki más állja hát útjukat, mint a gyűlölt földesurak. Horea előtt is megindul a határőrezredek szervezése. Jobb katonának lenni, mint jobbágnak, még a toborzó is ezt fújja. S mindezt a császár nevében. „Mi császári katonák vagyunk — vallja Cloșca —, mindent a császár parancsából teszünk, melyet nagy vezérünk, Horea közölt velünk. Nem nyúlunk a kincstár házához, a németekhez és másokhoz, mi csak a magyar nemességet akarjuk megsemmisíteni.”

A terhek oly elviselhetetlenek, hogy bárhova elmenne a paraszt, még az ördög katonájának is, csak gyűlölt urától szabaduljon. S itt érdemes elgondolkoznunk Crișan szavain, amikor a felvilágosodás eszméit hirdető I. Piuaru-Molnarral tárgyalt: „Könyörgünk, kegyelmezzon nekünk a magasságos császár, s legyünk a császár szolgálói, mint ahogy azt Gyulafehérvárra is írtuk, mert ha ismét a földesuraknak rendelnek alá, mint ahogy eddig voltunk, még jobban fognak bennünket kínozni, s az ország megint lángba borul.”

E szavak érthetővé teszik, miért robbantak ki oly feszült erővel pokoli szenvedélyek, melyeknek eredményeként a kegyetlenségek borzalmi zúdultak Krisztyor, Kepernyes, Marosillye, Alvinc vagy éppen Nagyenyed minden „nadrágos” lakosára.

D. Prodan akadémikus nem köntörfalaz. A maga nyers valóságában s a megátámadhatatlan adatbőség bizonyosságára támaszkodva végig az olvasót az okoktól a kibontakozásig. Nincs mit kendőzni. Évszázadok keserűsége és gyűlölködése robban ki elemi erővel egy olyan vidéken, ahol a jobbágy a nemes előtt „oláh paraszt”, a nemes a paraszt előtt „ungur”, s a császári tisztviselő „német”.

A szörnyű vérfürdők, a lángoló kastélyok, kifosztott magtárak látványa, melyet a korabeli barokkos nyelvezet s az osztálykorlátok diktálta jelentések még el is túloznak, évtizedekre a borzalom jelképévé tették a „Hóra-világot”, akárcsak két és fél évszázaddal korábban a Nagylakon karóba húzott s keresztre feszített püspökök és nemesek jajkiáltása tette Dózsa kaszár népét. S még ebben a pokoli orgiában, hol nemegyszer asszonyoknak s gyermeknek sem kegyelmeztek, sok esetben kiütözik az úr—szolga viszonyának emberi közelségből származó lelkiismerete, mikor urát éppen saját jobbágya rejtegeti, a maga életét is kockára téve ezáltal.

* D. Prodan: Răscoala lui Horea I—II. Editura științifică și enciclopedică. București, 1979.

Ezt a könyvet nehéz ismertetni. Türellemmel végig kell olvasni, csak úgy érthető meg az események logikája. S a szerző nem fősvénykedik sem az adatokkal, sem az évszázados feszültség és osztálygyűlölet okozta borzalmak ecsetelésével. A tények alapos elemzése nyomán válik világossá az olvasó előtt a felkelés társadalmi és nemzeti jellegének kettőssége is. Mert értelmetlenség volna figyelmen kívül hagyni a felkelés magyarellenességét, amennyiben helyes ez a megfogalmazás, mert még az 1848-as nemzedék többé-kevésbé világos ideológiája sem tudta eloszlatni a parasztság császárkultuszát, sem az osztály- és nemzeti hovartartozás azonosítását. S ehhez hozzá kell tennünk az írástudatlan paraszttömegek sajátos logikáját, de gyanakvással párosuló hiszékenységet is.

A parasztság tudatában abban a korban a nemzeti hovartartozás egyet jelentett a vallással. Ezért esküsznek minden esetben a keresztre, s ezért kényszerítik, különösen a felkelés elején, a megkegyelmezett nőkre és gyermekekre paraszti hitük s gúnyjuk felvételét.

Horea felkelése a román parasztok felkelése, mert a jobbágykérdésnek — D. Prodan akadémikus szerint — megvoltak a román vonatkozásai. Az ellentétek sokoldalúságáról beszélve a szerző a következőképpen eseteli a kontrasztot: „Szemben egymással egy erős nemesség, az ország földjének urai, tehetős városi réteg, az egyház erős oszlopa, saját kultúrával, jó iskolahálózattal, az európai kultúra felé nyitott szemű értelmiséggel, jól képzett papsággal, mely a javakból bőven részesül, másfelől a birtoktalan román nemesség, a város szélére rekedt polgárság, alacsony szinten mozgó értelmiség, gyenge iskolahálózat, képzetlen papság, mely alig tudja fenntartani egyházát.” Ebből a talajból nő fel az új román értelmiség, mely kezdetben programjában még nem is alapoz a parasztságra. Persze vitatkozni is lehet D. Prodan értékelésével, főleg a provinciális helyzetű Erdély városainak gazdasági értékelésével, de lényegében a kontraszt megrajzolása jó.

Ismétlem, Horea felkelése a román parasztok felkelése volt. Magyar parasztok részvétele esetleges és szörványos, inkább a közös gyűlölethől fakadó indulat, s a fosztogatás lehetősége viszi a román tömegek közé egyik-másik magyar falu jobbágyait. Meggondolkoztató azonban az indítékok közössége. A felkelést megelőző katonai összehírások idején tömegével jelentkeznek a magyar falvak is, de a felkelés maga elsősorban a Mócvidéket s annak környékét ölelte fel, bár a nyugatlanság kiterjedt a székely székekig s az Alföldig.

Mi az oka e területi korlátozottságnak? D. Prodan elemző készsége erre is választ ad. Mindenekelőtt az, hogy Erdélyben nem volt úrbérrendezés, csak Bécs kezdeményezte többször, s mindig hiába. Megvalósítása elé Erdély jellegzetes és fölöttébb kuszált társadalmi és közigazgatási helyzete emelt akadályt. De honnan tudhatta ezt a paraszt? Ő csak a növekvő terheket, az elviselhetetlen robotkényszert s a földesúri osztálygőgöt látta. A bomló feudalizmus válsága szorította a nemességet is. A polgárosodás Erdélyben gyermekcipőben járt, ha egyáltalán beszélhetünk még ekkor polgárosodásról. Pénz nem volt, s a pénzhiány szorította a kamarai uradalmak gazdálkodását is. Pénzt még a föld alól is — volt a jelszó. A föld alatti arany pedig csak gyéren csordogált, s az is paraszti verejtékkel terhesen. Új jövedelem után kellett nézni. Elvették a kocsmatartási jogot, pedig a regálék használatát évszázados szokásjog biztosította, s Erdélyen kívül a terenziánus úrbérrendezés Szent Mihálytól Szent Györgyig azt a jobbágyt továbbra is biztosította. A nemesi—jobbágyi ellentét megrajzolásánál azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a legtöbb bört éppen a tudatlan, döllyfős, provinciális szemléletű, néhány telken gazdálkodó kismeszes húzta le kis számú jobbágyáról.

Ezt a réteget teljesen felkészületlenül érte a szenvedélyek iszonyú kegyetlensége; jobbágynyűző telhetetlensége, s mondjuk ki nyíltan, gyávasága még védekezésre is képtelenné tette. Vagyonossága is csak a gyatra hegyi föld és kopár legekők hazájában volt számottevő. A tehetősebbje már elmenekült Dévára, Tordára, Kolozsvárra, Aradra vagy még távolabbra. Hetvenkedő nemesi felkelése is csak bosszúra volt alkalmas, de komoly katonai összecsapásra nem. S ez a réteg, amely vármegyei autonómiájára hivatkozva korábban semmibe vette a császár reformkísérleteit, most szűkülve könyörög védelemért. Siránkozva ecseteli a parasztság törvénytelenégeit, s a császári hadsereg közbeavatkozását kéri. A hadsereg nem tudja, mitévő legyen. Parancsra vár. A vármegyei hatóságok is tehetetlenül sirnak. A felkelés borzalmain s a láncreakciószerű eseményeken túl érdemes elgondolkoznunk a szembenálló osztályok gondolkodása és lelkivilága felett. Anakronisztikus helyzetnek vagyunk tanúi.

A szerző kétségtelenül pozitívan közelíti meg még korlátaiban is a jozefinizmus eszmei világát. Nem áll egyedül szemléletével. Elegendő Jókai *Rab Rábjára* vagy akár Németh László *II. József*ére gondolnunk. De a történész a rokonszenven túl a tények és következmények szerint ítél. S itt helye van a vitának. Mert

ha a felvilágosult abszolútizmus adóalanyt védő politikájának racionális és humánus voltáról elmélkedünk, az is meggondolkoztató Erdély viszonylatában, hogy miféle humanizmus érvényesülhetett abban a császári koncepcióban, mely törvény szerint is jóváhagyott heti 3-4 nap robotot, s még csak nem is telkenként, hanem legtöbb esetben családonként. Egyedülálló mennyiség volt ez a Habsburg-birodalom területén, hiszen még a királyi vármegyékben is csak heti egy ígás, illetve két gyalogrobotot írt elő egy hétre az urbárium egy egész telek után. II. József egész tevékenységében ott található a kapkodás, mely humánus intézkedései mellett végeredményben az adott feudális rendszer kereteit nem lépte túl. Elrendeli a katonai összeírásokat a tervezett határhozrezdek felállítására végett, de megriadi a méretektől, s a vármegyék sürgetésére leállítja.

A két kötet nagy figyelmet szentel a császár s a felkelés vezetői kapcsolatának. Horea többszörös bécsi útja, továbbá az a tény, hogy a felkelés alatt Horea a császár parancsára hivatkozik, akárcsak Cloșca és Crișan, arról győz meg bennünket, hogy a bécsi udvarnak mindenképpen köze volt a parasztság nemesellenes hangulatának szításához. Hogy Horeának valóban császári parancsa is lett volna, arról az iratok nem beszélnek világosan. A parasztok is minden esetben a császár írásának felmutatását kérik, s Horea elfogatásakor, a tanúk vallomása szerint, iratokat dobott volna a tűzbe. A hadsereg kezdetben ellenségesen viselkedett a nemes-séggel szemben, a békítési kísérletek szintén azt igazolják, hogy Béctől nem volt idegen a nemesség megfélemlítésének gondolata. A sokat emlegetett Horea-féle ultimátum, melyet egyébként a felkelés programjának tekinthetünk, mindenképpen a jozefinizmus gondolatát hirdeti. Miből áll tehát a Hunyad megyei főispánnak küldött ultimátum? Először is nemesség többé ne legyen, hanem mindenki a császárnak végzett szolgálatból éljen. Továbbá, a nemesek hagyják el mindörökké birtokaikat, s ők ugyanúgy fizessenek adót, mint a nép. Végül pedig a nemesség földjeit a császári parancsnak megfelelően osszák ki a parasztok között. A hat pontba foglalt programnak ezek a lényeges követelései. A közteherviselés gondolata semmiképpen nem származhat a paraszti észjárásból. Nincs szó benne sem nemzetről, sem a nemesség kiirtásáról. D. Prodan is megállapítja, hogy ez nem paraszti szövegezésű, s bár tartalmában forradalmi, nemigen tükrözi a fel-emelkedő román értelmiség nemzeti követeléseit sem.

A békítési kísérletek során folytatott tárgyalásokon kifejtett paraszti kérések többé-kevésbé megközelítik ezt a programot. A tibori fegyverszünetet megelőzően például Cloșca azt kéri, hogy tovább ne legyenek jobbágyok, a katonai összeírást folytassák, s engedjék ki az elfogott parasztokat. A fegyverszünet azonban — császári parancs híján — csak időnyerés a hadsereg megérkezéséig. A fegyverszünetnél már kiviláglik Bécs kétkulacsossága, ekkor már csak a parasztok lecsendesítése a cél, a felkelőknek amnesztiát ígérnek, de már Horea kiadatását kérik.

A parasztság nyilván csalódott várakozásában, s ez vezetett a felkelés második szakaszához. A császárt kellemetlenül érintette a felkelés. A hollandiai konfliktus miatt a hadsereg készenlétére volt szüksége, a felkelést tehát minél hamarabb fel kellett számolni. Ezért küldi Jankovichot Erdélybe a felkelés okainak kivizsgálására. A császári koncepció ekkor már nyilvánvalóan ellentmondásos. A császárnak tudomása van a nemesség túlkapásairól, a nemesi retorziókat is leállítja, a felkelőkre vonatkozó amnesztiát továbbra is kilátásba helyezi, de nem terjeszti ki a vezetőkre. Itt már csak a felvilágosult abszolútizmus szelleme érvényesül, szó sincs a tibori fegyverszünet feltételeiről, jobbágyfelszabadításról sem, csak az urbárium későbbi bevezetését helyezi kilátásba. S az olvasóban felöltik a kérdés, melyet egyébként a későbbiekben a szerző is feltesz: honnan tudhatta s érthette volna meg a parasztság, mi a különbség az „örökös jobbágyság” eltörlése (pusztán a röghözkötöttség megszüntetéséről van szó), s a feudális rendszer (a jobbágyág) eltörlése között? Hiszen a II. József-féle pátens értelmezésében még mai történetírásunk is állandó tévedésben van. D. Prodan ezt végérvényesen tisztázza.

November 22-én megérkezik a parancs a felkelés elfojtására. A parasztság csalódása teljes. A felkelés november 25-én újra föllángol. A hadsereg megütközik a felfegyverzett parasztokkal. Az erőviszonyok ekkorra teljesen megváltoznak. A helyzet megértéséhez elegendő egyetlen számadat. A Kristyor melletti harcban a parasztok 252 halottat és 61 sebesültet, a katonaság 11 halottat és 27 sebesültet veszített. A december 7-i mihelenyi csata után a parasztság kezd szétszéledni. Értethető. A császár nevére már aligha lehet hivatkozni, s mindenki megriadi. A felkelés vezetői a hegyekbe menekülnek, s maguk a falvak lakói segédkeznek Horea és Cloșca elfogatásában, majd január 30-án Crișan is kézre kerül.

A monográfia második kötetében a szerző nagy teret szentel 1785 januárja és februárja eseményeinek, elsősorban a hivatalos kivizsgálás hatalmas iratanyaga

tanulmányozásának és bemutatásának. A császár a felkelés elfojtása után is változatlanul tovább halad a maga útján. Nem marad szenttelen a földesurak siránkozásával szemben, minimális segítyt folyósítat a kifosztott családoknak, de nem hagyja magát befolyásolni a nemesség bosszúvágyától. A főcél a parasztság lecsendesítése. Az adóalanyt továbbra is védeni kell, a császári amnesztia alapján még a kőböröklát is vissza kell téríteni falvaikba. De a felkelés vezetőit példamutatóan meg kell büntetni, még vérdíjat is tűznek ki fejükre, s mindez nemcsak a főkormányzók s a vármegyei hatóságok kívánsága, hanem császári parancs is. Persze a többi elfogott paraszttal szemben a büntetéseket mérsékelni kell, s nem szabad csökkenteni a katonai készséget sem — hiszen még bármi történhet —, de a parasztsággal csinján kell bánni. Biztosítani kell továbbra is császárhűségét. Ime, a jozefinizmus igazi korlátai. Ki kell békíteni a két szembenálló tábor: a nemességet és a parasztságot. Nem ártott tehát, hogy egy kissé a nemességre ijesztettek, de a Bécsből irányított abszolutisztikus rendszer mégiscsak rendi alapokon áll, nincs szó tehát a feudalizmus felépítményének alapvető megváltoztatásáról, csak a „jó császár” szellemének kell örködnie az egységes birodalom alattvalóinak biztonsága felett. Ime, a teljes kép a soknemzetiségű Habsburg-birodalomra olyannyira jellemző politikai koncepcióról.

Kicsit sokat időztünk II. József szelleme körül, de úgy véljük, példamutató mementó a későbbi történelmi események megértéséhez. Bécs mindig ügyesen tudta kihasználni a nemzetiségek és az osztályok közötti ellentéteket, nemcsak 1848-ban, de később is. Még a „boldog emlékezetű” dualizmus korában is, mikor két évtized alatt az aradi hóhérból a bokrétás kalapú regruták megénekelt Ferencjósikája lett, mindig ott örködött az alattvalók feletti kegy, hogy az általános szavazat bevezetésével ijesztgesse a magyar főurakat, majd lövészárkokba kergessen milliőkat egy lidércnyomásos álom diktálta örökkévalóságért, a szent dinasztia védelmében.

Horeának és társainak halála intő példa. Sok ezer odahurcolt paraszt füle hallatára hangzott el Horea legendás sóhaja: „A népért halok meg!” S minden maradt a régi ben.

D. Prodan nagyszerű monográfiájában hatalmas fejezetet ölel fel a felkelést követő kihallgatások adathalmazára. A tanúvallomások hivatalos hangneme is élő vád egy halálraítélt társadalmi rendszer törvényteleniségeivel szemben. Az aradi, dévai, gyulafehérvári vallatások iratanyaga még inkább vádirat, s ebben nem a felkelés lefolyása lényeges, hanem a felkelést kirobbantó okok sokasága. Talán a császárt ez érdekelte. S a nemesség jajveszékése is, hiszen sok ezer paraszt kálváriája s vezetőik kínhalála egyengette az utat a császár irányította megbékélés felé. Legalábbis egyelőre. Mert a sok felemás intézkedés, a röghözkötöttség eltörlése semmit sem oldott meg. Erdélyben az úrbérrendezésből sem lett semmi. E kuszált, szövevényes jogi helyzetben a gyűlölet parazsa változatlanul ott lappangott továbbra is a hamu alatt. A „Hóra-világ” rémképe pedig jó volt továbbra is a nemesség kordában tartására, a Béccsel szembeni alázatosság biztosítására. Mert ez az osztály ezután tényleg a dinasztia hű támasza lett. Új törekvések csak a reformkorban kezdenek mutatkozni, de az osztályuralom változatlan fenntartása mellett. Ekkor azonban már ez is haladás a császári abszolutizmussal szemben, s válasz a jozefinizmus reformpolitikájának bukására.

Az utolsó fejezetben D. Prodan akadémikus elemzi a felkelés külföldi visszhangját. S visszhang volt egész Európában. Érthető. 1785-öt írtak, s pár év múlva a Bastille romjai felett diadalmasan énekelték a Marseillaise-t, s a nemesség sietett meghirdetni az inszurrekciót a birodalom, a dinasztia s a feudális rend védelmében. S a császárhű katonák, Horea parasztjainak fiai és unokái két évtizeden át véreztek Marengónál, Austerlitznél, Wagramnál ugyanazért a célért. Európában pedig a Szent Szövetség fojtott csendje közepette örködött Metternich a jól működő államgépezet „parasztpolitikája” felett.

Nemzetiségi történetírásunk új pászuján I.

A *Korunk*-délelöttök keretében 1980. április 15-én tartott megbeszélésünket a Kriterion Könyvkiadónál nagyjából egyidőben megjelent két iskolatörténeti tárgyú munkának szenteltük. Ez alkalommal a két könyv méltatásának rövidített szövegét és az első hozzászólásokat adjuk közre; a további hozzászólásokat és a vitazárót következő számunkban közöljük.

Veress Zoltán: Fiatal hagyományunktól eltérően ezen az összejövetelen nem csak ünnepelni, hanem megvitatni is akarjuk Jakó Zsigmond és Juhász István, illetve Tonk Sándor könyvét. Nem azért, mintha ezek a munkák nem érdemelnék meg az ünneplést, hanem azért, mert — kiadói és szerzői körökből érkezett su-gallatra, de a magunk esztétől is — a pusztá ünneplésnél hasznosabbnak véljük a szakmai körben folytatott s a továbbgondolás, továbbblépés jegyében álló megbeszélést. Felkérem Gaal Györgyöt, majd utána Sebestyén Mihályt, mondják el vitaindítójukat a két könyvről.

„Láncszem egy feladatrendszerben“

Gaal György: Az erdélyi magyarságnak mindig szívügye volt az iskola — a XVI—XVII. században alapított nagy kollégiumok mellett az egy-egy mester, rektor vezetése alatt álló falusi iskolák is, amelyekből a felekezeti megoszlás miatt az ország más részeihez képest, sokkal több működött mifelénk. A kis rektóriákról, elemi iskolákról mindedig keveset tudunk, de minthogy szerepük épp a nagy kollégiumok történetének fényében válik felbecsülhetővé, vizsgálatuk soron lévő feladat. Egyelőre még a nagy kollégiumok — egykori katolikus, református, unitárius tanintézetek — múltjában is sok a tisztázandó kérdés. Nem annyira a keret-történetet illetően. A legtöbb kollégiumnak az utóbbi száz évben elkészítették többé-kevésbé alapos „életrajzát“, amelyek néha a diáklétszám alakulására, a tananyag változására, sőt a diákéletre is fényt vetnek. A modern történettudomány azonban nem elégszik meg e munkák tanulságaival. Az iskola a kor társadalom-és művelődésszerkezetének egyik fontos eleme, tehát meg kell vizsgálni, hogy mit, miért és hogyan tanítottak egy-egy iskolában, s az oktató és nevelő munka milyen szerepet játszott az intézetet fenntartó társadalom alakításában, művelődési életében. E nagy munka elvégzéséhez persze kellő felkészültségű kutatók

szükségesek, akik újra feldolgozzák és közreadják az iskolák múltjára vonatkozó közvetlen és közvetett forrásokat.

A régebbi iskola-kerettörténetek elkészülte óta jó néhány évtizede nem foglalkoztak tanintézetünk múltjával. Most, mikor művelődéstörténetünk a hazai értelmiség kialakulása, korántsem lebecsülhető történelemformáló szerepe bemutatására vállalkozik, újra aktuálissá vált iskoláink életrajzának új szempontú feldolgozása. A példaadást ezúttal is — mint művelődéstörténetünk több területén — a maga köré iskolát kialakító Jakó Zsigmondnak és a szintén rangos szakemberként ismert Juhász Istvánnak köszönhetjük. A nagyenyedi Bethlen Kollégium alapításának 350. évfordulójára tervezett kötet számára készült dolgozataik most *Nagyenyedi diákok 1662—1848* címmel önálló könyvben jelentek meg a Kriterion Könyvkiadónál (1979). A kis könyvnek közel kétharmada függelék: az 1662 és 1848 közötti diákok névsora Jakó Zsigmond gondozásában. A két tanulmány nagyrészt e sok fáradsággal összeállított névsor adatait elemzi.

Juhász István tanulmánya, a *Diákélet a Bethlen Kollégiumban* azzal hoz újat, ahogyan a diákéletet összetevőire bontja, s ezeket külön-külön vizsgálja. Ilyenek: az alapító fejedelemnek az intézet sorsát évszázadokra meghatározó adományai (ezek biztosították a diákélet anyagi kereteit); a diákközösség életét szabályozó rendeletek, törvények (szervezeti keret); az a tény, hogy milyen rétegekből, milyen vidékekről kerültek diákok a kollégiumba, milyen volt közöttük az alá- és mellérendeltségi viszony. A diákéletet a törvények és privilégiumok szabták meg. Több-ször is visszatér a meghatározás, hogy a kollégium diákközössége *respublikát* alkotott, „a maga együttesében a leghabzárta micro-societas volt a Habsburg-kori nagyfejedelemség keretében”. Ilyen feltételek között mindenki önként vállalta a fegyelmet, mivel maga is — származásától függetlenül — a polgárjogok várományosa volt. A vezetők, tisztviselők választása szintén demokratikus módon történt. Ebben a kis alkotmányos köztársaságban egyrészt a kiteljesedő jogok rendszere, másrészt a külső beavatkozástól való idegenkedés biztosította a rendet. Ez a közösség tanárok nélkül is tökéletesen működött; a kis számú professzor feladata tulajdonképpen a disputációk levezetése volt, s ezek során a tudományos gondolkodás kialakítása. A diákélet e rendje a XIX. század közepéig állott fenn. A téma e sokrétű megközelítése mellett is szükséges lett volna bemutatni még a diákéletrendet, a tisztségviselőket, megválasztásuk kritériumait. A dolgozat érdeme, hogy felhívja a figyelmet az enyedi diákok sajátos republikájára, és szempontokat ad annak további vizsgálatához.

Jakó Zsigmond tanulmánya, a *Bethlen Kollégium diáktársadalma a feudalizmus korában*, elsősorban módszertani szempontból figyelemre méltó. Kijelöli az újabb iskolatörténeti kutatások feladatkörét és metodológiáját. Egy-egy neves iskola földrajzi-társadalmi hatósugarának bemérését, régi diákközzéírások adatainak feldolgozását ajánlja. A vidék összes jelentős tanintézetének így nyert adatai fényt vetnének szellemi fejlődésünk társadalmi alapjaira, belső összetevőire. Nos, Jakó Zsigmond a dolgozat további részében bemutatja, hogyan lehet egy minél teljesebb diáknévsort összeállítani, s milyen következtetések vonhatók le egy ilyen névsorból. Az enyedi kollégium esetében már maga a diáknévsor összeállítása nehézségekbe ütközött. Hiszen a teljes jogú tógátus diákok névsorát tartalmazó *Matricula studiosorum* hiányos. Első kötete — az 1662 előtti diákokról — Gyulafehérvár és a kollégium 1658-as feléletekéről semmisülhetett meg. Az viszont történelmi remekelés, ahogyan 1662-től erre hol a matrikulák, hol a seniori névsorok, hol korabeli másolatok, jelentések, elszórt levéltári adatok alapján kikerekedik az 1848-ig szinte teljesnek mondható névsor. A tógás diákok létszámának alakulását mutató táblázatból következtetni lehet az összdíákéletszámra, s az így kapott adatok összevetése a többi jelentős erdélyi kollégium egykori adataival bizonyítja, hogy az enyedi alma mater „nemcsak a kálvinista magyar lakosságnak, hanem a feudalizmus kori Erdélynek is legnépesebb és leghatékonyabb felsőbb iskolája volt”. A diákok aláírási nevének elemzéséből több-kevesebb biztonsággal lehetővé válik származás-helyük kikövetkeztetése, ennek alapján pedig arra derül fény, hogy a kollégium elsősorban a székelység — mindenekelőtt a háromszékiek — iskolája volt, „a Székelyföld pedig az erdélyi magyar értelmiség legfőbb utánpótlási területe maradt a feudalizmus késői szakaszában”. Különösen tanulságos és a helytörténeti kutatásokat is elősegítő az a kimutatás, amely feltűnteti mindegyik helység nevét, ahonnan legalább egy diák a kollégiumba került. Érdemes lett volna ezeket az adatokat térképre is kivetíteni. A végzetek pályaválasztására utaló kis számú bejegyzés alapján arra lehet következtetni, hogy „a Bethlen Kollégium diákjainak többsége, hozzávetőlegesen 60 százalékáa már a feudalizmus idején a világi pályát választotta magának”. Végül szintén csak áttételesen következtethető ki a diákság társadalmi összetétele. Ennek mérlegeléséből pedig az a meglepő, eddigi felfogásun-

kat korrigáló eredmény szűrhető le, hogy csekély a jobbágy származású fiatalok száma: a kollégium elsősorban a kis- és középnemesi tömegek, a szabad zékelyek iskolája volt.

A diáknévsorok alapján további kutatások is elkezdhetők: meg kellene vizsgálni, kik és hol folytatták tovább nyugati egyetemeken tanulmányaikat, s hogyan alakult hazatértük után pályájuk; kiknek a neve bukkan fel később az igazgatás vagy az oktatás rendszerében. Az egyházi pályák feltérképezése is tanulsággal szolgálhat. A diákok vizsgálata mellett a tanári kar származását, a tanszék elfoglalása előtti stádiumait, peregrinációját, majd professzori működését, esetleg a kollégiumból elvezető útját szintén tanulmányozni kell. Ez utóbbi nyomán állapíthatjuk meg, hogyan viszonyult a gyulafehérvári, majd nagyenyedi főiskola tudományos színvonalai Erdély és Európa többi hasonló intézetéhez.

A Bethlen Kollégium múltjának most elkezdődött feldolgozása csak egyetlen láncszem egy feladatrendszerben. Jakó Zsigmond többször is hangsúlyozza, hogy el kell készíteni a fontosabb erdélyi iskolák iratainak hasonló szempontokat figyelembe vevő feldolgozását, mert csak ebben a tükörben látszik majd meg egy-egy kollégium igazi szerepe — az összkép pedig az erdélyi értelmiség kialakulását, fejlődését szemléltethetné. Sürgető feladat a marosvásárhelyi, kolozsvári és zékelyudvarhelyi református, a kolozsvári és nagyváradi római katolikus, a balázsfalvi görög katolikus, a kolozsvári unitárius és a szebeni evangélikus gimnáziumok meglévő dokumentumainak közzététele és elemzése. A Kriterion Könyvkiadó teremtette közlési lehetőség, a feladat nagy hordereje, valamint Jakó Zsigmond és Juhász István munkájának példája remélhetőleg több fiatal kutatót vonz majd az iskola-történet területére.

„Továbbgondolható értelmiségtörténet”

Sebestyén Mihály: Az úgynevezett „nagy történelmi feladatok” mellett Tonk Sándor könyve, az *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* (Kriterion, 1979) lát-szólag partikulárisabb kérdést vizsgál: egy elitréteg működését. Am ahogy belemélyedünk tanulmányozásába, rá kell jönnünk, hogy a középkori erdélyi társadalom vezetőrétegének egyik lehetséges *keresztmetszével*, pontosabban e réteg belső szférájának egyik lehetséges *működési modelljével* állunk szemközt. „A tudás — hatalom” frázisa itt még valóságos jelentésű, mert a peregrinált diákok legnagyobb része a világi és az egyházi hatalom birtokosává válik.

Az értelmiség ebben a korban még nem termeli újra önmagát, állandóan cserélődik, de az értelmiségi státus, amelyet láthatóan kísér a hatalom nimbusza és cselekvési lehetősége, szóval e státus *vonzása* nagymértékben befolyásolja az utánpótlás újratermelődését. A pályaválasztókat — bár egyéni ambíciójuk sem elhanyagolható tényező — döntéseikben mégis befolyásolják a családi, az oktatóműveltségterjesztői, társadalmi, politikai viszonylatok is, amelyeknek szubjektumai. A figyelmes kutató előtt még így, az egyházi-politikai-kulturális eliten belül is feltárul a társadalmi rétegződés, az ebből következő jellegzetesen feudális *szelekció*, azaz a magasabb polcokra való jutásban az osztályszempontú érvényesülés. (Például a főúri származású volt egyetemista majdnem minden esetben eljut a piramis csúcsára, míg ugyanez egyáltalán nem törvényszerű az „alacsonyabb származásúak” tekintetében.)

Tonk figyelme elsődlegesen az ember, a *történelmi egyed*, majd az egyedek (egyéniségek, személyek) alkotta csoportosulások felé irányul. A könyv újszerűsége abban áll, hogy nem csupán az érdekl: kik azok az erdélyiek, akik Európa egyetemén a középkor századaiban megfordultak, tehát nem éri be a már többé-kevésbé ismert névsorokból való *kiszűréssel*, hanem össze próbálja kapcsolni ezeket az *okmányokban szereplő* tanultakkal. A szerző kezébe vett minden fellelhető okleveles anyagot, más szóval az elsődleges forrásokat faggatta ki, ezeket értelmezte újra mint az egyetem előtti és utáni életút dokumentumait. Filozói türelemmel, történelmi leleménnyel *azonosít* és *valószínűsít* nem állandó formájú személy- és családnéveket, hogy identitásukban kapcsolhassa őket össze, egyéni sorsukból törvényeket szűrhesse le. Tonk akkor is, ha ezzel egész — több mint tízesztendő — kutatásának eredményét a támadások keresztüztűzének teszi ki, könyvében *szintézist* kísérel meg, mely jövőendő kutatások számára is feladatokat jelöl ki.

Szerzőnk kimondatlanul is érezteti a korszerű genealógiai, heraldikai, pecsét-tani, archontológiai munkák hiányát, amelyek megkönnyítették volna dolgát. Am végső soron ezek megírásához is az kell, amit szerzőnk tesz: vissza a latin nyelvű anyaghoz, vissza a levéltárak kiapasztatatlan forrásaihoz.

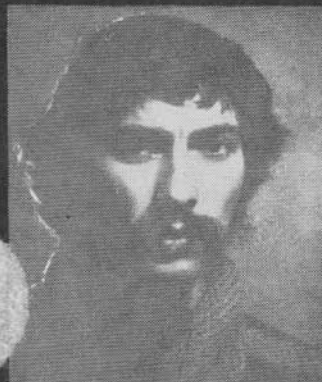
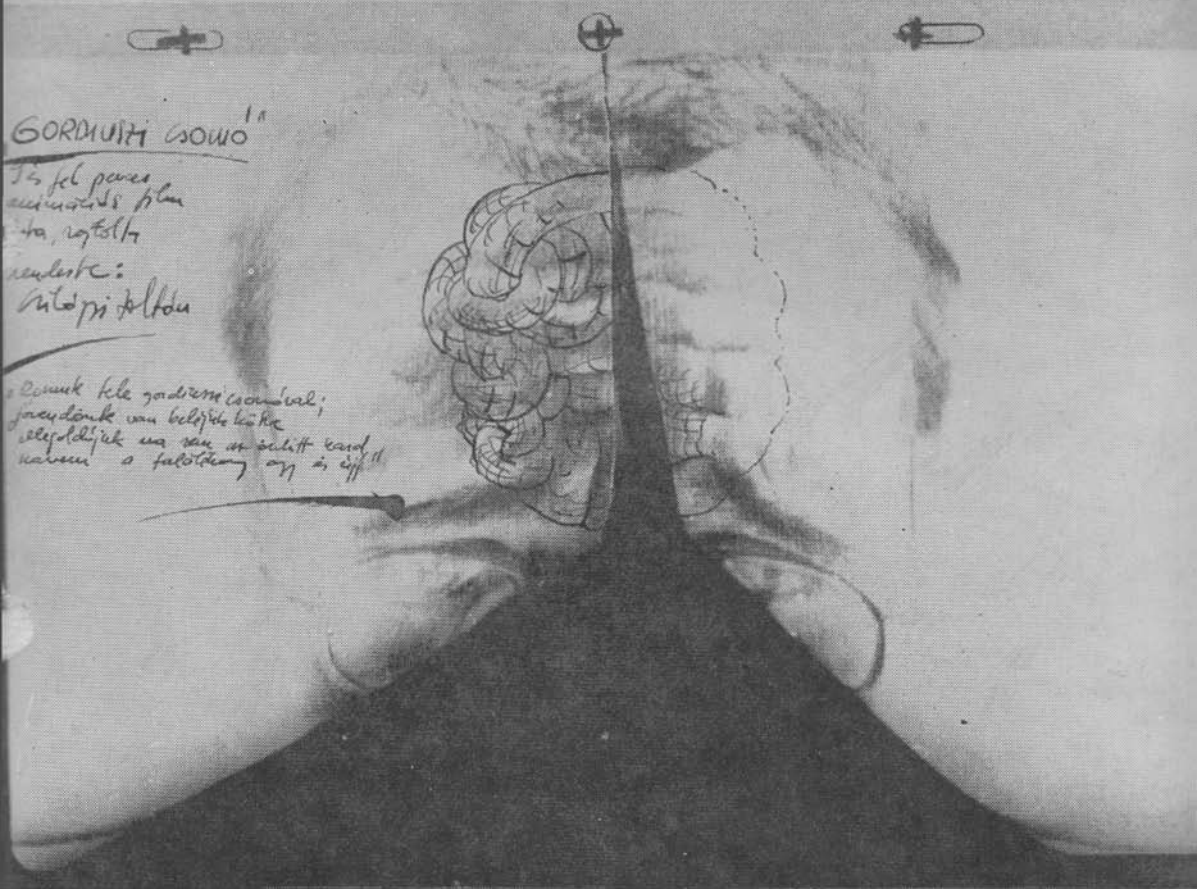
A demográfiai visszakövetkeztetés tekintetében — látván a könyvről megjelent eddigi értékeléseket — Tonk Sándor szóban is figyelmeztetett, hogy ezt nem

GORDIUSZI CSOMÓ^{1A}

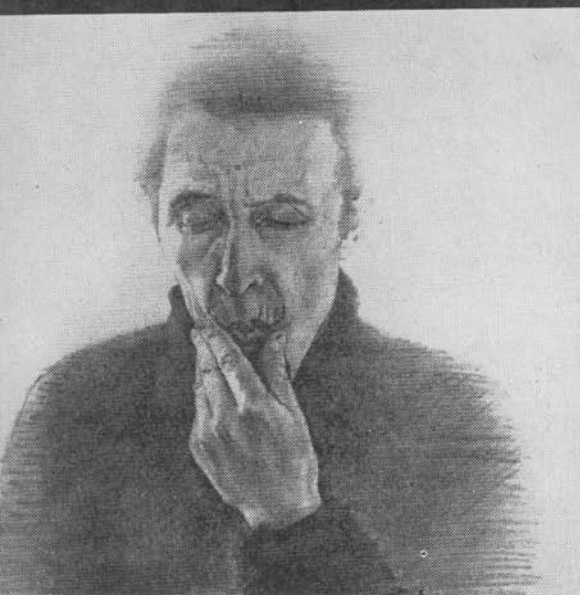
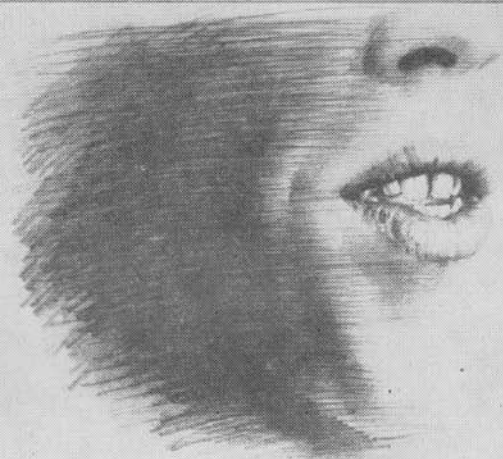
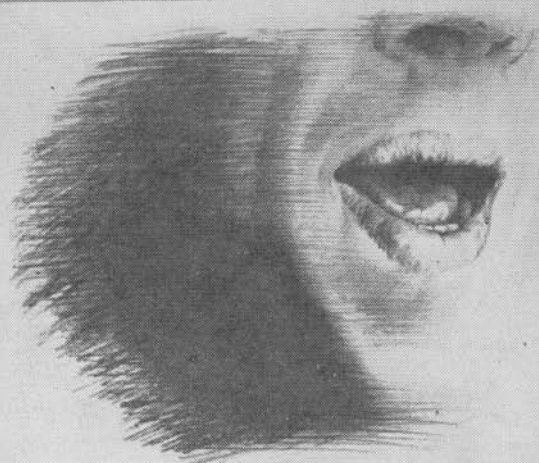
1/2 fej peres
szünetes film
-ta, rajzolt

szünet:
intézői felbontás

„Borunk kile gondrom csomóval;
fegyverünk van belőle kőke
szünetjük van van az szünet kőke
kőke az fegyverünk az szünet”

SZILÁGYI V. ZOLTÁN két évvel ezelőtt végezte a kolozsvári „Ion Andreescu” Képzőművészeti Főiskola grafika szakát. (Még főiskolás korában vendégül láttuk a Korunk Galériában.) Rendkívüli grafikus tehetségére — egy más művészeti ág, a rajzfilm jövőképéből — most az egész világon felfigyelhetnek: a Gordiuszi csomó című, a bukaresti Animafilm műhelyében készült, gondolatgazdag, műfajmegújító alkotását előbb az oberhauseni nemzetközi rövidfilmfesztiválon részesítették dicséretben, majd a rajzfilmek IV. világfesztiválján, Zágrábban az „Opera prima” kategóriában első díjat kapott. Néhány rajtot — jelenetet — mutatunk be Szilágyi díjnyertes filmjéből.

GORDIUSZI CSOMÓ

szabad százszázalékosan célravezető módszerek venni. A külső közösség fejlettségi foka, kisebb mértékben tetten érhető elvárásai és a küldöttek (egyetemjártak) számának alakulása, ezek arányosítása végül is a népesedéstörténet egyik lehetséges megközelítési módjává válhat, de csak sok finomítás révén. A finomítások eredője az évek óta Jakó Zsigmond professzor által is szorgalmazott forráskiadványok számának szaporítása.

Elittről beszéltünk, mert hiszen az egyetemjárás nem tömegszükséglet, s ennek az elitnek a megléte, működése, szaporodása Erdélyre vonatkoztatva az értelmiség és a hivatalnokok szerepét jelenti a közigazgatásban, az egyházban, a bíraskodás terén, az orvoslásban, a műveltségi viszonyok korszerűsítésében, a könyvgyűjtésben. Eleddig a központi hatalom szolgálatában álló, az udvarba sereglett akadémiták, a püspökségek vonzáskörében levő csoportosulások szerepe domborodott ki a historiográfiában. A központi egyházi és világi hatalom vonzása nemcsak az akkori idők legjobb értelmiségijeit rántotta magához, de — képletesen szólva — a történéseket is, akik az ott folyó értelmiségi tevékenységet tették ismertté. Tonk a „vidék”, az erdélyi vajdaság felé fordítja tekintetét, ennek értelmiségi és funkcionárius rétegével foglalkozik. Természetszerűleg elsősorban az egyházi értelmiségről fest képet, minthogy ez a legszámosabb, itt jelentkezik a legsürgetőbben és szinte állandó igényrel az értelmiségiek számának szaporítása, a szakosodás elvárásai. Melléjük felsorakoztatja a városi hivatalnokok rétegét, az oktatókat, a politikai hatalom oldalán szolgálatot teljesítő kancelláriai értelmiséget, és azt is figyelemmel kíséri, miként *világiasodik* az értelmiség Mohács, a hazai humanizmus és reneszánsz, a reformáció kultúrájának virágzása előtt.

Kutatásai során kitér az egyetemjárás konkrét mikéntjére is: a nagy vonzásközpontok (Bécs, Krakkó, az itáliai és német egyetemek, Prága stb.) életére, a diákok életmódjára, tanulmányi körülményeire, szervezeteire. Itt már könnyebb dolga van, hiszen az erdélyi peregrinusok élete odakinn nem sokban különbözött a „szerencsésebb tájakról” érkezettekétől — hacsak anyagiakban nem. A könyv egyébként abban a meggyőződésünkben is megerősít, hogy a XVI. század közepe előtt nem sok értelme van „szerencsésebb tájakról” beszélni: Erdély elmaradottsága nem evidencia más európai tájakhoz mérten. Mindamellett tagadhatatlan tény, hogy Erdélynek nincs a vizsgált időszak alatt önálló felsőoktatási intézménye.

Tonk könyvéből megismerhetjük az egyetemi oktatást, a vizsgarendet, a tankönyvek és a tantervek sokaságát, a pénzforgalmat és a burszák működésének kérdéseit, az erdélyiek és a kinti világ viszonyát. Ez utóbbival összefüggésben, ha nem is tudjuk meg az egyetemjárók „vallomásaiból”, mi volt számukra döntő a kor Európájából, a szerző számos ránk maradt *közvetett* jelzésből rekonstruálja az egyetemjárás reális hatását: okleveles anyagunk fejlődése, számszerű bővülése, az ügyintézés, az állami, egyházi, társadalmi, értelmiségi és családi élet funkcióinak sokasodása, rétegződése, az egyetemjárás lényegében mindvégig emelkedő tendenciája, az orvosi gyakorlat, a műveltségi viszonyok javulása jelentik Európa hatását. Hogy mi — azaz a diáknévsorban jelzett 2496 akadémista és az ezen kívül el nem érhető — miként hatottunk Európára, sajnos, ma még szónoki kérdés: hiányoznak a feltételek az erdélyi származású értelmiségiek külföldi tevékenységének és hatásának kutatására. Tonk nem vizsgálta az Erdélybe települő külhoni értelmiség szerepét, úgyhogy valaki számára még ez is hálás témával szolgálhat.

Összegezve az eddigieket, de elkerülve a redundanciát:

— Tonk *kézikönyvvel* gazdagította tudományosságunkat; táblázatai, diákrajstoma, térképei, településjegyzéke hozzáférhetővé teszik a szétszórt XI—XVI. századi információkat; ezekre nem dogmákat épít, hanem továbbgondolható és *továbbkutatni szükséges* erdélyi értelmiségtörténetet;

— e könyv révén történetírásunkba már maga a témaválasztás által is beáramlik az európai történelem, ami azért fontos, hogy érzékeltethessük szülőföldünk és a nagyvilág közötti reális arányokat;

— Tonk Sándor kimutatja, hogy az erdélyi értelmiség — végső soron a domoctusok is — a középkorban Európa korszerű értelmiségi alakjai voltak. Ugyanakkor azonban azt is jelzi, hogy a XVI. század húszas-harmincas éveit korszakhatárt jelentenek az erdélyiek egyetemjárásában: az ezután bekövetkező politikai, hatalmi, társadalmi, művelődési földindulások egészen más irányba terelik az egyetemjárás addig többé-kevésbé egységes áramlatát.

„A jövő felé tekintve“

Dávid Gyula: Gaal György említette, hogy évekkal ezelőtt egy tanulmánykötet készült a nagyenyedi Bethlen Kollégium fennállásának 350. évfordulójára. Készült — de nem készült el. Úgy érzem, itt magyarázattal tartozom a Kriterion

részéről, hogy mi is lett ezzel a kötettel. A kötet kéziratanyaga összeállt, a tanulmányok rendkívüli színvonalbeli egyenetlensége miatt azonban le kellett mondanunk megjelentetéséről. Különbösen az anyag érdekesebb tanulmányai részben megjelentek, részben megjelenőben vannak; tulajdonképpen a *Nagyenyedi diákok* című mostani kötet is ebből vált önálló és önállóságában jelentős eredménnyé.

A továbbiakban a mostani alkalommal elhangzott — szerintem igen fontos és megszívlelendő — gondolatokhoz szeretnék kapcsolódni. Ezek a kötetek ugyanis nemcsak önmagukban fontosak, hanem jelentőségükben is.

Az első dolog, amit tudatosítanak bennünk, az, hogy a múlt kutatása, ha igazi és hivatást vállaló munka akar lenni, mindig számolt azzal, hogy nem önmagáért való búvárlás, hanem *egy adott jelenből* pillant vissza, és a *jövő felé* tekintve keresi a hasznosítható tanulságokat. Napjainkban egész oktatásunk nagyszabású, az alapokig ható átalakulásának vagyunk tanúi és részesei. Évtizedekre dől el az, hogy milyen lesz a jövő nemzedék, s ez óriási felelősséget ró azokra, akiknek ebben az átalakulásban meghatározó szerepük van. De épp ezért nem nélkülözhetjük azoknak a hagyományoknak az ismeretét, amelyekre minden újításnak épülnie kell. Hiszen hasonló átalakulások az oktatás történetében már voltak, s ha nem is zajlottak le évek alatt, hanem évtizedekig elhúzódtak, lényegük ugyanúgy a változó kor követelményeihez való igazodás volt. Hogyan ment végbe mindez? Milyen nehézségekkel, és miként néztek szembe elődeink? Hogyan sikerült érvényt szerezni annak, ami jó, és hogyan sikerült a szándékolt jó kezdeményezések rossz mellékhatásait kiküszöbölni vagy csökkenteni? — ez nemcsak elméleti, hanem elsősorban oktatástörténeti kérdés. A most remélhetőleg örvedetesen megszorodó iskolatörténeti kutatásoknak *jövőnk érdekében* feltétlenül tudnia kell felelni ezekre a kérdésekre.

A másik, ami e kötetek megjelenése után s néhány újabb hasonló kiadvány beindulásának pillanatában feltétlenül tudatosítandó: a — látjuk, jövőnk szempontjából nagy horderejű — munka eredményességének biztosítása. A kutatásnak bizonyos tárgyi feltételei vannak. Nemcsak az, hogy akadjon kiadó, amely az elkészült műveket vállalja (nemzetiségi könyvkiadásunkban ma ez hálstennek nem vetődik fel akadályként), hanem hátrább, a művek geneziséhez menően az, hogy legyenek és formálódjanak szüntelenül — minden nemzedékből — olyan kutatók, akik ezt a feladatot a tudományosság szintjén el tudják végezni. Ez esetben a két kötetet, a *Nagyenyedi diákokat* és Tonk Sándor könyvét egymás mellett látva, bizakodók lehetünk. E két kötet szerzőiben a tudományos őrségváltás folyamatát is szemlélhetjük. De valóban Tonk Sándor sem tartozik a legfiatalabb nemzedékhez, még ha most lett is „elsőkönyves“ szerzővé. És épp az ő munkája jelzi, milyen szerteágazó és hatalmas felkészültség kell ahhoz, hogy hazai tudományosságunk egy-egy „Forrás-kötete“ rangjához illően megjelenjék.

„Ösztönzés a téma továbbtanulmányozására“

Vetési László: Mielőtt az elhangzott méltatások nyomán a beszélgetés kibontakozna, hadd említsem meg, hogy az utóbbi hetekben még egy hasonló tárgyú művelődéstörténeti munka jelent meg a Protestáns Teológiai Intézet kiadásában: *A németalföldi akadémia és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690—1795*. Ez a kötet térben és időben egy harmadik dimenzió felé tereli figyelmünket: az erdélyi akadémia alapítása utáni hollandiai peregrináció kerül reflektorfénybe. Szerzője G. Henk van de Graaf holland teológus, aki 1968-ban iratkozott be a kolozsvári Teológiai Intézet doktori kurzusára. Két évet töltött városunkban, s ezalatt tökéletesen megtanult magyarul; a könyv tulajdonképpen 1978-ban megvédett doktori disszertációja.

Henk van de Graaf nem járatlan úton indult el. A hollandiai egyetemjárásnak gazdag irodalma van — mégis valami fontossá teszi e kutatásokban a továbblépést. A szerző elsőként vállalkozik arra, hogy a Hollandiában tanult magyar diákok eddig publikált névsoraiból szétválassza az erdélyieket és a magyarországiakat. A peregrinációról eddig csupán a hazaérkezők leveleiből, útleírásaiból, visszaemlékezéseiből alkothattunk képet magunknak — e kötet a memoáriródomon túlmutató betekintés a holland egyetemek erdélyi diákjainak életébe. A holland irodalom felhasználása mellett a szerző megvallotta az egyetemek számunkra ismeretlen archívumait, és forrásértékű névtárat tett hozzáférhetővé a hazai kutatás számára.

A téma terjedelme arra kényszerítette, hogy vizsgálódását egy meghatározott időszakra, az 1690—1795 közötti évekre korlátozza. 1690 a hét egyesült németal-

földi köztársaság életében viszonylag békés időszak kezdete, a témazáró időpont pedig a köztársaság belső elerőtlenedését betetőző francia megszállás éve.

A reformáció tanainak elterjedése és megerősödése Erdélyben a peregrináció intézménye nélkül elképzelhetetlen. A Bethlen Kollégium alapítása nem szakította meg az egyetemjárás folytonosságát; új irányba terelődve még elevebb pezsdülést hozott. A peregrináció legfontosabb célpontja Wittenberg után Heidelberg lett, majd a figyelem fokozatosan a németalföldi köztársaságok egyetemei felé fordult. Az erdélyi akadémia ösztönzőleg hatott a továbbtanulásra; saját fontos céljának tekintette a külföldi tanulásra való előkészítést. Henk van de Graaf három olyan okot hangsúlyoz, amelyekért a peregrináció az erdélyi társadalom számára különösen fontos volt: a kollégiumi oktatás „szükségessé tette a tanulmányoknak egy teljes univerzitás keretében való befejezését”; megvolt az igény az akadémiai találkozások folyamatosságára, mert a régi generációk „a nemzeti határon túlmenő, reformatori összetartás légkörében nevelkedtek”; s e kapcsolatok megszakadása „bénító elszigeteltségbe juttatta volna” Erdélyt.

Mindkét ország elszigeteltségét politikai helyzetek sokszor évekig megakadályozta a tanulni indulók utazását. A bécsi udvar funkcionáriusai is hamar felismerték a peregrináció jelentőségét, de bármennyire próbálták is tiltani, és ezzel a felvilágosodás eszméinek behatolását megakadályozni, „a XVIII. századi egyház maga is tisztában volt a peregrináció jelentőségével, és ezért hatalmas erőfeszítésekkel és jelentős áldozatokkal igyekezett ennek a hagyománynak a fenntartására”.

Mi tette az Egyesült Németalföldi Köztársaságot az európai és vele az erdélyi egyetemjárásnak is ilyen fontos úticéljává? Hollandiában a polgárosodás és a protestantizmus szorosan együtt ható, egymáshoz tartozó folyamat volt. Ez a szerencsés összetevődés azt eredményezte, hogy a XVII—XVIII. században virágkorát élő ország páratlan tekintélyt vívott ki magának, és fontos szerepet vállalt az európai protestantizmus érdekeinek védelmében. A könyv szerzője részletesen bemutatja az ország társadalmi és politikai helyzete mellett az akadémiai oktatás rendszerét is. 1575 és 1648 között öt akadémiát alapítottak Hollandiában (Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht, Harderwijk), ami rendkívül nagy szám a köztársaság méreteihez képest. Ennek magyarázata a tartományok versengése mellett az ország területére irányuló nagyarányú peregrináció.

A kötet egyik legfontosabb része az a fejezet, amely az erdélyi peregrinusiok fellelhető névsorát tartalmazza, az egyetemekre való beiratkozásuk időpontja és egyetemek szerint. A diákok között olyan nevekkal találkozunk, mint Pápai Páriz Ferenc, Teleki Ádám, Teleki Sámuel, Bodola Sámuel, Borosnyai Lukács János, Bethlen Miklós. A teológiai képzésben részesültek mellett elég nagy azoknak a száma is, akik orvostudományi doktorátust szereztek, vagy jogot, filozófiát, természettudományokat, történelmet, keleti nyelveket tanulmányoztak. A kötet közli a különböző karok professzorainak teljes kronologikus névsorát.

További feladatokra ösztönző a két utolsó fejezet, amely az erdélyi diákoknak a holland egyetemi életben való részvételével és a peregrináció erdélyi hatásával foglalkozik. Az erdélyi hallgatók jelenléte az intézetekben nem volt hatástalan: részt vettek a holland egyetemi élet minden megnyilvánulásában. Az egymásra való hatás és gondolatcsere legszembetűnőbben az ún. nyílt viták alkalmával jelentkezett. „Az erdélyi diákok részvételével tartott disputációk témái arra mutatnak — írja Henk van de Graaf —, hogy az erdélyiek élénken részt vettek a *holland teológia és filozófia ellentéteinek megvitatásában*.” E viták hatása alól ők sem szabadulhattak, és hazatérve, nyugtalanságaikkal sok fejtörést okoztak az itthoniaknak.

A peregrináció erdélyi hatásáról szóló utolsó fejezet nem törekszik teljességre: a téma vizsgálata inkább hazai szerzők dolga.

A holland egyetemek legfontosabb hatása talán épp az, hogy az onnan hazaérkező erdélyi diákok új szellemet hoztak magukkal, és ezzel az erdélyi kollégiumok tanulmányi rendszerét is befolyásolták. Az új szellem az ott tanultak mellett a nagyszámú, magukkal hozott könyvben is jelentkezett. Bár a hazaérkezők helyzete, beilleszkedése nem volt könnyű a domidoctusokkal szemben, tekintélyük mégis előnyt biztosított számukra a legbefolyásosabb pozíciók elnyerésére, ami nemsokára éreztette is hatását. A karteizianizmus, coccejanizmus egyfelől, Leibniz és Wolff filozófiája másfelől a peregrinusiok útján érkezett Erdélybe. Ma már tudjuk, hogy sem Bod Péter történeássé válása, sem Páriz Pápai Ferenc vagy Vársárhelyi Töke Imre természettudományos úttörése nem képzelhető el a leideni akadémia nélkül. Mindezek mellett nem elhanyagolható a baráti kapcsolatok kialakulása sem: az, hogy a peregrináció valóban egymás megtalálásához vezetett.

Henk van de Graaf könyve végén azonban még egyszer szükségesnek tartja feltenni a kérdést: „vajon létrejött ez a találkozás? [...] Itt bizony tétován kell

megállnunk. Milyen cél lebegett az erdélyiek előtt, amikor még a nehéz időkben is határozottan kitartottak a peregrináció mellett? Bizonyosan az, hogy kapjanak valami lelki gazdagodást. De „milyen lehangoló annak a kornak a történelmi irodalmából azt olvasni ki, hogy vajmi keveset tudtak az erdélyi református egyházzól, s hogy az érdeklődés csak arra terjedt ki, milyen visszhangot keltett Erdélyben egyik vagy másik hollandiai tanítás”.

A szerző célja — úgy érezzük — az is, hogy törlesszen ebből az adósságból. Kár, hogy a kiadás jellegéből adódóan a kötet nem áll a szelesebb olvasótábor, sőt szakember-tábor rendelkezésére sem, de hisszük, hogy így is jelentős lépés önmagunk jobb megismerése felé, főleg pedig ösztönzés a téma továbbtanulmányozására.

„A köztudat és a tudomány javára”

Jakó Zsigmond: Megtiszteltetés mindhármunk számára, hogy a *Korunk* szerkesztősege munkáink bemutatását és megvitatását azok bevonásával rendezte meg, akik a magyar kutatók közül ebben a témakörben dolgoznak, vagy akik szakmai szinten érdeklődnek iránta. Úgy vélem, ez az út, amelyen a szerkesztőségnek ezután járnia kellene délelőtti összejövetelei szervezésében, mert így az eredményekre visszatekintő ünnepi alkalmak a továbblépést előmozdító, a fejlődést megpezsdítő szakmai véleménycserévé bővíülhetnek.

Ezt az örvendetes lehetőséget mindjárt megragadva, két szempontot kívánok felvetni, hogy mostani megbeszélésünk során ezek érvényesítésével alakítsuk ki további terveinket, és tegyük tudatosabbá iskolatörténeti kutatásainkat.

Az első követelmény, hogy iskolatörténeti vizsgálódásainkat azzal a funkcióval összhangban alakítsuk ki, amely országunk történetkutatásán belül a nemzetiségtörténetre hárul. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nemzetiségtörténet nem szűkíthető le a román nép és a vele századok óta együttélő nemzetiségek közötti kapcsolatok mégoly sokoldalú bemutatására sem. Ezek a kapcsolatok ugyanis elsősorban az ország történetének keretei közé tartoznak, mert pontosan ugyanolyan mértékben részei a román nép, mint az egyes nemzetiségek múltjának. A nemzetiségtörténetnek azt kell nyújtania, ami nélküle, noha lényeges, kimaradna az ország történetéből. Funkciója tehát az, hogy többletet, újat nyújtson, hézagot pótoljon, gazdagítson, nem pedig az, hogy egyszerűen visszahangozzon. Jó példát szolgáltat erre éppen az iskola- és eszmetörténet. A magyar és a szász oktatásügy, tudomány- és művelődéstörténet elhanyagolásával ugyanis az egyetemes európai fejlődéshez fűző kapcsolatainkat szegényítenők érezhetők, míg azok feltárásával az ország múltja gazdagodik, színesedik, és általuk helyünk a nagyvilágban válik jobban meghatározhatóvá.

A második követelmény, hogy saját nemzetiségünk és az ország történettudománya iránti felelősségünk teljes tudatában végezzük munkánkat.

Szükségtelennek érzem a saját népünkkel szembeni természetes felelősségünk kifejtését. Mindnyájan tudjuk ugyanis, hogy felszabadult tömegeink igénylik tőlünk saját múltjuk feltárását. Az sem titok senki előtt, hogy iskoláink ügye egyik legfontosabb, mindenkit érintő, össztársadalmi kérdésünk. Mindenki számon tartja, hogy iskoláinkat századokkal ezelőtt elődeink saját erejükből létesítették, és nagy áldozatokkal tartották fenn. Érthető tehát, hogy jelenük és jövőjük mellett a múltjukat is tömegek kísérik figyelemmel.

Az ország történettudománya iránti felelősségünk három tényből fakad, melyek sajátos történeti fejlődés eredményei. Ezek a tények megváltoztathatatlanok, és következményei alól a nemzetiségi szakember sem vonhatja ki magát, ha becsületes munkása országunk tudományos életének. E tényekkel szembe nem nézni, belőlük következő felelősségünk vállalása elől kitérni ártalmas opportunizmus lenne részünkről, amely végeredményben veszedelmes károkat okozhatna a romániai történetkutatásnak.

E nagy felelősséget reánk rozó három tény közül elsőként a magyar és a szász lakosságnak saját múltja iránti érdeklődéséből született, legalább nyolc évszázados történeti irodalmat és hagyományt emlitem. Gellért csanádi püspök (mh. 1047) legendájától vagy Anonymus sokat idézett, 1200 körül keletkezett gestájától elkezdve, a humanista Szamosközi Istvánon (mh. 1612) és a XVII. századi nagy emlékirókon át a polgári korszak gazdag örökségéig akkora méretű és olyan minőségű magyar és szász szakirodalom keletkezett, amelyet az erdélyi országrész múltjának tanulmányozásakor figyelmen kívül hagyni nem lehet. Ez az örökség a maga szakmai színvonalával olyan tudományos hagyományok birtokosaivá teszi a romániai magyar és német nemzetiség mai történészeit, amely nemcsak igényes és korszerű kutatásra

kötelezi őket, hanem arra is, hogy külön fejlődésük tanulságait a romániai történetírás közkincsévé tegyék.

Hasonló felelősséget rónak reánk sajátos nemzetiségi érdeklődésünkben és mivelünkben természetesen következő különleges európai tudományos kapcsolataink. Mindezekben a szálakon át évszázadok óta új törekvések, korszerűbb módszerek érkeztek történetkutatásunkba, gazdagították, és remélhetőleg a jövőben is gazdagítani fogják országunk történetírását. A régebbi tudományos áramlatok közvetítését most mellőzve, egyetlen példaként csak a forráskutatás, a módszertan területén abból következő nagy előnyöket említem, hogy az általános francia hatások mellett a magyar és a szász kutatók legjobbjai a nagy hírű bécsi Intitut vagy általában a német és a közép-európai történettudomány új törekvéseit is meghonosították Erdély múltjának feltárásában. Különlegesen fontosnak érzem a romániai történettudomány jövője szempontjából, hogy éppen napjainkban minél több szállal kapcsolódjék az általános tudományos törekvésekhez, minél színesebbé váljék tematikája, minél korszerűbbé módszertana. Egyébként e különleges kapcsolatok nélkül országunk történetírásában a mai összejövetelelünkön bemutatott két kiadványnak — akárcsak a Vetési László által szóba hozottnak — még a témája is aligha merülhetett volna fel.

Mindezekből, de főként az erdélyi magyar és szász nemzetiség múltbeli szerepéből és súlyából következők az a harmadik tény, hogy ennek az országrésznek régi forrásokban való gazdagsága olyan feladatokat ró országunk történészeire, amelyek megoldásából a nemzetiségi szakembereknek fokozott részt kell magukra vállalniuk. Ismét egyetlen konkrét példával kívánom érzékeltetni, hogy mire gondolok. Az RSZK Akadémiájának országunk elbeszélő forrásairól közzétett nyilvántartása (I. Crăciun—A. Ilieș: *Repertoriul manuscriselor de cronici interne, sec. XV—XVIII*. București, 1963) szerint összesen 467 ilyen kútfővel rendelkezünk. Ebből 54 Moldvára, 44 Havasalföldre, 369 pedig Erdélyre vonatkozik. Ugyane források nyelvi megoszlása a következő: 159 magyar, 107 német, 92 latin (majdnem kizárólag magyar és szász szerzőktől), 69 román, 23 görög, 11 szláv és 6 egyéb nyelven íródott. A latin, magyar és német nyelvű forrásoknak ez az összaránya régi levéltári anyagunkra is érvényesnek látszik — a jelentősebb erdélyi levéltárak 1800 előtt keletkezett iratai és az Akadémia *Documente privind istoria României* című oklevéltáraként három sorozatában, valamint az állami levéltárak közzétett leltárjaiban (*Catalogul documentelor Tării Românești*. București, 1947—1974. I—II. — *Catalogul documentelor moldovenești*. București, 1957—1975. I—V+Supliment I.) szereplő okmányok mennyiségének egybevetése alapján.

Végül nem feledhetjük, hogy az Európa nyugatán kidolgozott új kutatási módszerek és szempontok alkalmazásához elengedhetetlen a forrásbőség bizonyos szintje. Ilyen országunkban — a régi korokra vonatkozóan — Erdély rendelkezik. Ezért kell ebben az országrészben, az itthoni forráslehetőségekhez alkalmazva, megkísérelni a történetírás új törekvéseinek és módszereinek meghonosítását. Minthogy azonban ez az anyag jelentős részben a magyar és a szász nemzetiség egykori életével kapcsolatosan keletkezett, az annyira időszerű átlátnálás sikere nem kis mértékben függ a nemzetiségi történetkutatók felelősségtudatától és munkájuk tervszerűségétől is. A nemzetiségi szakemberek eddig is derekasan kivették részüket a mezőgazdaság-, ipar-, társadalom-, művelődés-, nyomda- és könyvtörténet stb. korszerűbbé tételére irányuló országos erőfeszítésekből. Most ugyanezt a kezdeményezést kell tenniük az iskolatörténet területén.

Befejezésül néhány fontosabb kérdéscsoportra hívom fel kutatóink figyelmét. Kívánatos lenne a hagyományos iskolatörténeti tematikát ezek irányában kitágítani. Az eddiginél nagyobb figyelmet kellene fordítanunk, az eszme- és tudománytörténeti vonatkozásokon kívül, az iskolázás társadalomtörténeti összefüggéseire. Folytatnunk kellene régi iskoláink tanulói és a külföldi egyetemeket, akadémiaikat látogatott erdélyi diákok névsorainak közzétételét, hogy értelmiségünk kialakulását elmélyültebben tanulmányozhassuk. Többet kellene foglalkoznunk a kollégiumok kiemelkedő tanárainak működésével, valamint az egyes tantárgyak oktatásának múltjával. Régi iskolaügyünk írásos (törvények, diáklevelek stb.) és ikonográfiai emlékműanyagát a *Téka*-sorozatban meg kellene ismertetnünk olvasóközönségünkkel és tanulóifjúságunkkal. Tisztáznunk kellene iskolahálózatunk kialakulását népi és középiskolai szinten a középkortól fogva, folytatnunk kell a külföldjárás újabb korszakainak feltárását is. Végül célként azonban már most az erdélyi magyar oktatásügy történetének összefoglalását kell kitűznünk magunk elé. Ezáltal válhat ugyanis a kutatók aprólékos munkája a nemzetiségi köztudat és az ország történettudománya igazi javára.

Nélkülözhetetlen „levelesláda”

A hazai magyar könyvkiadás két bestsellerének ünneplésére, e két Kriterion-kiadvány megjelenése alkalmából felmerülő gondolataink kicserélésére gyűltünk itt össze. *A Helikon és az Erdélyi Szépművészeti Céh levelesládája* Marosi Ildikó, valamint *Benedek Elek irodalmi levelezésének első kötete* Szabó Zsolt gondozásában a szó szoros értelmében „bestseller” lett: mindkét munka mondhatni országsszerte szinte napok alatt elfogyott, és már hónapok óta hiánycikk — ami elsősorban a rendkívüli érdeklődést mutatja e könyvek iránt, de mutatja ugyanakkor azt az évtizedek óta érvényben levő és látszólag kiküszöbölhetetlen vásárlói igényfelmérést (jobban mondva: fel nem mérést!), amely az idültnek mutakozó [...] papírhány-nyal együtt oka annak, hogy egyes művek esetében indokoltan azért panaszkodunk: sajnálatos módon elfogytak — bármennyire logikusnak tűnik is, hogy inkább az ellenkezője miatt kellene panaszkodnunk. Országos könyvelosztó hálózatunk munkatilságát a könyvet rendszeresen vásárló olvasó jól ismeri, kár erre itt most több szót pazarolni; a [...] papírhány azonban megér még egy mondatot, mert ha ez a hiány valódi, akkor miért találkozhatunk három-négy-öt, sőt több éve megjelent, porosodó könyvekkel boltjaink asztalain vagy polcain, olyan munkákkal — s itt nemcsak szépirodalmiakra gondolok —, amelyeket semmilyen árcsökkentéssel nem lehet a tapasztalt vásárló nyakába varrni, már csak azért sem, mert a belőlük elfogyott példányok egy része bizonyos, nem túl hosszú idő múlva újra visszakerül a kereskedelmi körforgásba, és talán még olcsóbban — néha nem csupán egyetlen példányban! — megtalálható antikváriumainkban is. Ne várják el tőlem, hogy én itt nyomban megoldjam ezt a megoldhatatlannak tűnő problémát: csak azért talál- tam e helyen említésre méltónak, mert a régi mondást egyesek, úgy látszik, akként értelmezik: ha a könyveknek sorsuk van, akkor hát bízzuk őket a sorsukra...

De ha már akadályokról beszéltem, akkor éppen a Marosi- és a Szabó-féle dokumentumgyűjtemények kapcsán elmondható az is, hogy esztendőkkkel ezelőtt az előolvasással megbízott és nagyrészt igencsak közepes vagy ennél is alacsonyabb műveltségi szinttel rendelkező intézményi képviselők semmiképpen sem tartoztak azok közé, akik előmozdították az ehhez hasonló szerzői-kiadói vállalkozások sikerülését, függetlenül attól, hogy ezek milyen nyelven íródtak. Előfordult, hogy a marxista bölcsészprofesszor — aki mellesleg a társadalmi-politikai tudományok akadémiajában tagja is volt — leckét kapott éppen a mai marxista bölcsélet időszerű kérdéseinek helyes értelmezése tekintetében, az RKP KB tagjaként heti- lapot vezető, országos hírvé költő a modern líra esztétikai problémáiban kapott ki- oktatást, a többszörösen díjazott irodalomkritikus pedig nem egy ízben meggyő- ződhetett arról, hogy voltaképpen nem jól tudja azt, amiért pedig éppen az író- szövetség elismerésében részesült. Pártunk Központi Bizottságának 1977. június végi plenumán mondott beszédében Nicolae Ceaușescu elvtárs erről a helyzetről így szólt: „Tulajdonképpen, ha az önbírálat szellemében is szóljunk, ezeknek az intézkedéseknek az elfogadásával megkétünk. Végső fokon valamennyi szerkesz- tőségben párttagok, pártaktivisták dolgoznak, nem kell tehát nekik felelniük a párt általános politikájának végrehajtásáért az illető területen? Más, külső embert kell kirendelnünk ezeknek az aktivistáknak az ellenőrzésére? De ez a pártszervek- re, az illető tevékenységi szektorok tényleges vezetésével megbízott állami szervekre tartozik. Ha valamely folyóirat vagy újság kommunistái nem képesek megérteni és írásaikban alkalmazni a politikai irányvonalat, hogy lehetne képes ilyesmire nem egy sajtóbizottság, hanem tíz ilyen intézmény?” E szavak elhangzása óta csaknem három év telt el, s országos viszonylatban [...] változott is a helyzet [...].

Az eddigi *Korunk-délelőttök* során a történelem, a nyelvészet, a műszaki tu- dományok, a művelődéstörténet, a népzene, népművészet és más területek nemze- tiségi művelődésünk szempontjából jelentős műveit és alkotóit állítottuk, képle- tesen szólva, a fényszórók sugarába, tehát lapunk arcélének megfelelően a szel-lemi életünk egészéhez szervesen hozzátartozó kutatási területek minél szélesebb skáláját akartuk átfogni. Idősebb és fiatalabb tudósokat, szakkutatókat ünnepel-

Az 1980. április 18-i *Korunk-délelőttök* elhangzott szövegek.

tünk és bíraltunk — ünnepeltük őket, mert véleményünk szerint mindegyikük eddigi életművével vagy egy-egy kötetével érdemesnek mutatkozott valamennyiünk elismerő figyelmére, és néha bíráló szavak is elhangzottak, ám nem ünneprontás-ként, hanem többek között azért, hogy a szóban forgó munka egyes részleteit tekintve esetleges újabb kiadásakor még inkább megfelelhessen a tudományosság szigorú követelményeinek, az igényes olvasó elvárásainak.

Mai „napirendünkön“ az irodalomtörténet szerepel két alapvető munkával. És két alapozó munkásával is, akiknek első és legnagyobb érdeme: dokumentum-közléseikkel — mert minden írói levél kisebb-nagyobb mértékben hiteles, bár személyi elfogultságoktól sem mentes dokumentum az íróról, a korabeli irodalmi életről, tágabb értelemben a kor szellemi erővonalairól — hozzájárulnak ahhoz, hogy itt nálunk az irodalomtörténet mint tudomány helyes képet adhasson irodalmunk múltjáról. Ez a helyes kép pedig csak úgy rajzolható meg, ha ezek a levelek mintegy segítségül, kiegészítésként hozzájárulnak a szépírói alkotásokhoz, a sajtó-közleményekhez, a memoárirodalomhoz és más olyan forrásokhoz, amelyeknek összességéből feltárul literatúránk múltbéli állapota, hogy abból példát merítve vagy vele vitatkozva a ma számára hasznos tanulságok birtokába juthassunk.

E birtokba jutás lehetővé tétele a két szerzőnek köszönhető, de érdemes most már megnézni, hogyan jutottak ők könyvük anyagának birtokába, milyen feltételek között dolgozik az a kutató, akinek a dokumentumközlés a magára kimért, magára vállalt, sok szempontból nem hálás feladata. Minél inkább ismerjük e feladat nehézségeit, energia- és időigényességét, a gyűjtő elé tornyosuló nem csekély akadályokat, az indokolt elvárások és a megvalósíthatóság határai közé szorítottság gyakran elbizonytalanító hatását, kétségeket szülő befolyását, s különösen ha ismerjük azt a tényt, hogy ez a munka az adott lehetőségek és ezekkel összefüggésben művelődési életünk szerkezete következtében, úgymond, másodállásban, „szabad időben“ készül, miközben elvégzője lapot szerkeszt, cikket ír, szűkebb vagy nagyobb közönsége dolgait intézi, de közben az adatok számai halmozódnak emlékezetében, megoldatlan szövegközlési vagy jegyzetelési problémákon töpreng, rendezetlen írói hagyatékok gondját vállalja át magára, esetleg éppen egyes adatok és anyagok hozzáférhetetlensége emel gátat továbbhaladása elé — akkor részben, de nem egészében vázoltuk azt, hogy mit jelent hosszú évek munkájával, hangyaszergalommal, nem intézményes keretek között, egyéni erőfeszítéssel ilyen gyűjteményt összeállítani.

Itt érkezünk el egy olyan kérdéshez, amelynek megoldatlansága már régóta éreztetni áldatlan hatását: az ilyenszerű irodalomtörténeti kutatómunka intézményes kereteinek a hiányához. Bizonyára nehéz „partizán“ módszerekkel oklevéltárat szerkeszteni, bizonyára nehéz *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárat* szerkeszteni — bár erre egyesek megfogalmazása szerint van intézményünk, a neve: Szabó T. Attila, aki fél évszázados hihetetlen kitartásával minden fiatalabb kutató példaképe marad —, bizonyára nehéz *Romániai Magyar Irodalmi Lexikont* szerkeszteni — erre is van intézményünk, itt ül mellettünk, Balogh Edgár a neve —, és bizonyára nehéz két- vagy többnyelvű szótárat, főleg műszaki szótárat összeállítani. Ez mind így igaz, sőt egyes esetekben talán még inkább érződött és érződik az intézményes keretek hiánya. De most az irodalmi dokumentumok kiadásának szűkebb területéről beszélünk, s amint már említettem, az egyéni munka hozhat jó, sőt kitűnő eredményeket, valamely személy hozzáértése és szenvedéllyel társuló lakadatatlansága nélkülözhetetlen kiadványokhoz juttathat hozzá bennünket, de mennyivel előbbre tarthatnánk, polcainkon hány hasonló mű (például könyvészeti munka) sorakozhatna már, ha intézményekben dolgozó — mégpedig főállásban dolgozó! — szakembergárda jól összehangolt távlati terv alapján végezné ezt a kutatótevékenységet.

Még mielőtt valaki azzal vádolhatna, hogy a magam vagy egyesek kielégíthetetlen, mert túlságosan elmeretezett szakmai nagyzási mániájának adok hangot, fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy nem arról van szó, miszerint nemzeti-ségi művelődésünk számára akadémiai méretű és szervezetszerű kutatóintézeteket kellene létesíteni. De itt, Kolozsvárt, Erdélyben igenis hangot adhatunk [...] annak az [...] igénynek — bevallom előre: ez a gondolat nem az én ötletem, mások már felvetették, sőt a megvalósulás felé halad —, hogy Erdélyi Irodalmi Múzeum néven vagy akár más elnevezéssel létrejőjön a bukaresti Román Irodalmi Múzeum egy olyan fiókja, illetve részlege, amely lehetővé tenné a jelenlegi állapotok felszámolását. Ehhez az országgrészhez fűződik Gaál Gábor és Aprily Lajos, Kuncz Aladár és Kós Károly életének és munkásságának java része, de itt élt és alkotott Lucian Blaga és Ion Agârbiceanu. Gustav Kisch és Karl Kurt Klein irodalomtörténészek — három egymás mellett létező, kölcsönös kapcsolatokat ápoló, egymást nemegyszer át-fedő kultúrterület olyan képviselőit említettem csupán, akik városunkban (is) éltek

és dolgoztak. Eredeti kéziratok, fotó- vagy xeroxmásolatok, újság- és folyóirat-kollekciók, valamint az ehhez az országrészhez kötődő írók könyvei *önkéntes* adományozás vagy felvásárlás útján a háromnyelvű erdélyi irodalomnak ebbe a panteonjába jutva, egyetlen helyen összegyűjtötte a magyar, román vagy német kutatók rendelkezésére bocsátva, érzésünk szerint olyannyira fellendíthetnék az irodalomtörténeti vizsgálatot, amire a mai lehetőségek közt nincsenek meg a feltételek. Ha erről beszélünk, vajon csupán a realitás talajától elrugaszkodott vágyakozásról van-e szó, vagy pedig valós igények minél sürgősebb kielégítésének a szükségéről?

A *Helikon és az Erdélyi Szépművészeti Céh levelesládájának* kiadása esetében hatványozottan igaznak bizonyult az, amit az ilyenszerű vállalkozások nehézségeiről mondtam. Nem akarom itt a szerző életrajzi adatait felsorolni, sem az eddigi köteteinek összeállításában közben jelentkezett visszahúzó erőket ecsetelni; ezt részben megírta maga könyvei előszavában, részben pedig ezek feltárása a személyi birtokosság jogán az ő feladata. De hogy Marosi Ildikó esetében olyan egyéni életútjal van dolgunk, amelynek kanyarjai, visszatérői és sorompói az elmúlt évtizedek körülményeiből következtek, az magyarázza, miért tartjuk az ő különleges érdemének, hogy hosszú esztendőök kitartásával, akadályoktól vissza nem riadva és nem jelentéktelen anyagi áldozatot is vállalva asztalunkra tette bevezetővel, függelékkel és jegyzetanyaggal együtt azt a 400 dokumentumot, amely nélkül két világháború közötti irodalmunk vizsgálata — most látjuk csak igazán — nem végezhető tudományos szinten.

Marosi Ildikó kapott indíttatást és baráti támogatást Szentimrei Jenőtől, Kemény Jánostól, és a családi légkör irodalmi „fertőzöttsége” is bizonyára befolyásolta abban, hogy az újságírás napi vagy heti penzumán túl, a színház vagy a műkedvelés kérdéskörén áthatolva irodalomtörténetírásunk forrásvidékei felé irányuljon érdeklődése. Ez az érdeklődés végül könyvek alakjában eredményeket hozott, előbb 1973-ban *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládáját*, majd 1974-ben az Erdélyi Lajos közreműködésével készült és 20 romániai magyar író valóságait magában foglaló *Közlekedéseket*, most pedig az év fordulóján a ma ünnevelt kötetet. Hogy ez a kötet milyen mértékben módosítja a két világháború közötti romániai magyar irodalomról kialakított képet, azt kritikáinkban elemzik majd a szakemberek. Itt tegyük meg annyit, hogy néhány jellemző dokumentumot kiragadva, ezek példájával érzékeltessük a gyűjtemény értékét.

A Kemény János marosvácsi kastélyában 1926-tól kezdődően — néhány kivételtől eltekintve — minden év nyarán megrendezett Helikon-találkozók a jelenlévő írók szabad vitaparlamentjeként az egész itteni magyar művelődés jelene és jövője szempontjából jelentős szerepet játszottak. Ez volt az egyetlen olyan irodalmi fórum, ahol kezdettől fogva különböző politikai és esztétikai elveket valló alkotók jutottak szóhoz: Reményik Sándor és Nagy Dániel, Makkai Sándor és Szentimrei Jenő, Gyallay Domokos és Tamási Áron, Bánffy Miklós és Kacsó Sándor — s ez a pusztán egymás mellé állítás is mutatja a sokszínűséget, amelynek különböző árnyalatai sötétednek vagy világosodnak az évek elteltével, a politikai helyzet módosulásával, illetve újabb nemzedékek jelentkezésével.

Már a legelső Helikon-találkozón úgy látják az írók, hogy tisztázniuk kell a romániai magyar szellemi élet egészséges fejlődése végett néhány fontos kérdést, s ezért hét határozatban szögezik le közösen kialakított álláspontjukat. Idézzünk egy-két tanulságos részletet ezekből a határozatokból:

„A romániai magyar kisebbség nemzeti jövője megköveteli, hogy vezetői a kulturális élet törekvéseire helyezték át tevékenységük súlypontját. A népnevelés, az irodalom és a művészet problémáit kell a kisebbségi élet első vonalába állítani, amelyek egyenrangúak a politikai természetű célokkal. Szükséges tehát, hogy ezek a célok és ezeknek a szellemi és erkölcsi erőknek természetes képviselői és védelmezői fokozott mértékben vonassanak be a magyarság sorsának intézésébe. Ők azok, akik a velünk együttélő nemzetek kultúráival szakadatlan kapcsolatban állva, a legeredményesebben tudják megteremteni a békés politikai és gazdasági együttműködés lelki feltételeit is.”

„Nálunk az irodalmi művek elbírálásánál nem mindig irodalmi szempontok, de gyakran felekezeti, politikai és személyi elfogultságok érvényesülnek. Ezért a megjelent írók kötelezettséget vállalnak arra, hogy egyfelől minden erejükkel fel-támasztják az egészséges kritikai szellemet, másfelől rendszeresen küzdeni fognak a közönséget félrevezető, érdekelt, elfogult és tudatlan álkritika ellen.”

„A Helikon résztvevőinek egyhangú véleménye az, hogy a román, az erdélyi német és a magyar irodalom java termékeinek kölcsönös megismertetése és átültetése elsődrendű kulturális feladat, ami kedvezően segíti elő népeink bensőséges együttműködését.”

„Az egybegyűlt írók szükségesnek tartják, hogy kisebbségi életünk összes szellemi és gazdasági erői összefogjanak az erdélyi magyar színjátszás támogatására és válságának gyökeres megoldására.”

Csak néhány idézet az első találkozójegyzőkönyvéből, és máris mennyi megoldandó probléma, a későbbiekben állandóan vissza-visszatérő jövőtervezés és szellemi igény! S ha ez a vitaforum nem tudta is valamennyit megoldani (ez vonatkozik különösen az „egészséges“-nek óhajtott kritikai szellemre, ugyanis a későbbi években óhatatlanul tovább érvényesültek, mint máshol és más korban is, a politikai és személyi elfogultságok), a találkozók amolyan közösségi katalizátorokként mindig megindítottak valamit, akár irodalmi pályázatokról, akár más művészeti ágak megoldandó kérdéseiről volt szó, sőt néha éppenséggel itt robbantak ki az addig csak lappangó ellentétek, mint például 1933-ban, amikor egy belső ellenzéki csoport az EMÍR megalakításával már a centrifugális erők jelentkezését jelzi.

Ezek az erők a húszas évek végén éreztetik hatásukat, amikor egyre több író úgy látja: át kell szervezni az Erdélyi Szépművés Céh lektorátusát, hogy megfeleljen az objektív értékelőválogatás szempontjainak. Szentimrei Jenő és Tamási Áron beadványaira 1930 legelején Kós Károly körlevelet intéz az írókhoz, amelyben leszögezik a beérkezett kéziratok lektorálásának határidejét, a fellebbezés módozatait, közlik a felülvizsgáló bizottság összetételét. Mindez azonban nem járul hozzá a belső sírlődások felszámolásához, s a levelek tanúsága szerint egyes művek (mint például Kacsó Sándor *Vakvágányon* és Berde Mária *Szentségvívők* című regénye) kiadásának megtagadása következtében az íróközösségben egyre inkább érződik az összetartó kohéziós erők gyengülése, amit csak siettet a fokozatosan súlyosbodó hazai gazdasági helyzet és a kisebbségi sorssal együtt járó léthelyzet romlása.

Az előbbi példák után említsük itt meg végül azt a jelentőségében magasan kiemelkedő, emberi hangú kordokumentumot, amely Marosi Ildikó könyvében a 306-os szám alatt található: Reményik Sándor 1937. február 26-án keltezett levelét Makkai Sándorhoz. E levélhez előljáróban tudnunk kell, hogy Makkai, a püspök-író, a *Magunk revíziója*, a *Magyar fa sorsa* és e föld történelméből ihletődött regények, elbeszélések szerzője 1936-ban hirtelen elhagyta Erdélyt, Magyarországra távozott, és nem sokkal ezután a budapesti *Látóhatár* folyóirat hasábjain cikket közölt *Nem lehet* címmel, amelyben a kisebbségi jövő zsákutcába torkollását rajzolta meg sötét színekben. Erre a csüggesztő megnyilatkozásra Reményik *Lehet, mert kell* címmel válaszol az *Ellenzékben*, de Makkaihoz intézett levelében is a küzdő sorstárs őszinte döbbenetét fejezi ki, amikor így fogalmaz: „Írásodból oly kietlen pesszimizmus fekete tükörtava nézett velem farkasszem, oly kiutat nem látó és nem mutató ítélet egy nemzet-töredék, az ittmaradt magyarság számára, hogy órákig s napokig hajoltam a sötét, mozdulatlan tükörlap fölé, s próbáltam belőle tükröződő, vigasztaló csillagok fényigéit kibetűzni.” Mivel ezek a „fényigék” nem láthatók Makkai írásában, Reményik mind keserűbb, szemrehányó hangnemben keresi a magyarázatot a régi Makkai *mostani* defetizmusára: „... cikkedben fejtegeted, hogy nemzeti létet mégis csak saját szuverén nemzeti államban tudsz elképzelni. Ez már egészen új gondolatod. Azért új, mert a mi egész transzilvanizmusunk az impérium megváltozása óta azon a sarkételen nyugodott, kimondva vagy ki nem mondva, hogy állam és nemzet *nem* szükségképpen egy, sőt a nemzet államtalan formája mélyebb, tisztultabb, bensőségesebb, keresztyénibb, etikaibb lehet, mint az állami, tehát politikai formája. Nem ezt hirdette vajon minden gondolatod és minden csepp véred, amíg közöttünk voltál? Nem találkoztunk-e vajon mi ketten és még sokan itthon ebben a gondolatban? Nem egyenesen tőled tanultuk-e ezt?” A Végvári-versek írója (s e verseket előbb megtagadta, majd később, élete alkonyán a fasizmussal nyíltan szembehelyezkedő lírikus), a magát bárátilag elárultnak és szellemileg elárultnak, mert Erdély-hitében magára hagyottának érző Reményik a reményfosztottság mondatpallóin egyszólyozva mégis határozottan halad muszáj-mondanivalója felé: „Annyi kényes kérdés mindenféle szempontból, kifelé, befelé egyformán kényes probléma kavardok fel cikked nyomán, hogy nálam sokkal erősebb szív is tanácstalanul birkózik velük. A viharból, az izgalomból és gyötrelemből, melyet tanulmányod itt a legjobbak szívében is keltett, láthatod azonban egyéniséged *kibeszélhetetlen súlyát számunkra* most is, és minden időben. Ellenkezésbe kerülünk Veled, ellenkezésbe önmagunkkal, meg-hasonlás támad és megkeményedés származik, vagy csüggedés és kétségbeesés, de gondolataidtól sokáig nem lehet szabadulnia senkinek. Bizony beszélnek a kövek és a lelkek és rólad itt — és fognak beszélni, mikor már nem leszünk ebben az árnyvilágban sem mi, sem Te.” Keserű mondanivaló, súlyos szavak: a megfoghatatlan „erdélyi lélek”-mitosz kutatói mondhatnák meg, vajon nem e mitosz egyik szándékotlan nekrológját írta-e meg Reményik ebben a levelében.

Befejezésül még csak annyit: forrongó korszak forrongó irodalmi életéről kapunk a levél szubjektív műfajába ágyazott objektív képet Marosi Ildikó gyűjteményes munkájából. Ha fél évszázad múlva valaki a mai irodalomról valló dokumentumokat gyűjti össze, vajon lényegesen más képet lát majd az akkori olvasó? Bizonyos szempontból, sajnos, nincs okunk erre a kérdésre nemmel felelni, hiszen csak az utóbbi két-három esztendőben is hány parázsló vagy az indulatok láváját magasba szökeltető vitának voltunk tanúi, hazai magyar lapjainkban hány fulánkös minősítést, türelmetlen hangú, nemegyszer gúnyos kipécézést hozott felszínre, vagyis nyomdapapírra vélt egyéni sérelem, provinciális mellőzöttségérzés, a magán- vagy nem magánszférabeli állapotokról valló, néha — legalábbis a rejtettebb összefüggésekbe be nem avatott, egyszerű olvasó számára — valósággal irracionális indíttatásúnak tűnő polémia? S történik ez gyakran itt, annak a Tordának a közvetlen közelében, ahol 1568-ban az országgyűlés jövőendő évszázadokra érvényes módon hitet tett a hitbéli tolerancia szükségessége mellett. Terméketlen, sőt káros viták fellobbanása idején talán nem is véletlenül jut eszünkbe, hogy egyes íróinktól milyen nagyon távol áll ennek a nemes hagyománynak a tisztelete.

Ez a könyv, amelyről itt szóltunk, szintén azt tanúsítja, hogy a két világháború köze sem volt mentes az írói nézeteltérésektől, a különböző táborok közötti heves összecsapásoktól. Volt bizonyos fokú *Erdélyi Helikon*—*Korunk*-ellentét, voltak viták egyes írók között, s ha ma felismerjük is azt, hogy mindkét folyóirat irodalmunk, szellemi életünk múltjának értékelendő része, az ellentétet meg nem történtté nem tehetjük. De annyit tehetünk és teszünk is, hogy a régi *Korunk*ot közvetlen elődjének, hagyományának tekintő új *Korunk* a hajdani „ellentábor”-hoz tartozók emlékéit idézi egy tőlük származó, róluk szóló mű kapcsán. Mert érvényeseknek tartjuk Kós Károly szavait, amelyeket Marosi Ildikó idéz bevezetőjében: „Gaál Gáborral nem ellenségek, ellenfelek voltunk, de tiszteltük egymást kölcsönösen. A háború után is jól voltunk, ő kért fel az Utunk fejlődésének elkészítésére.”

Igaz volna, hogy az előttünk járók legjobbjai — pártállásuktól és vérmérsékletüktől függetlenül — még elevenen megőrizték emlékezetükben a tordai példadást?

BALOGH EDGÁR

Élő forrás

Szabó Zsoltot üdvözlöm abból az alkalomból, hogy közreadta nagyapja, Szentimrei Jenő „édes jó bátyjára”-nak, Benedek Eleknek az utolsó, erdélyi korszakabeli levelezését, legalábbis annak négy évnyi anyagát 1921-től 1925-ig, a *Kriterion* számunkra oly fontos *Romániai Magyar Írók* sorozatában. Mély, bensőséges folytonosságot érzek a személyi vonatkozások véletlennel tűnő, mégis törvényszerű játékaiban, s egyben ismétlődést, felújulást is, időszerűséget gondban és célban. A nemzetiségi életben immár nemzedékek fonódnak egymásba, ütköznek és torlódnak, s mindig bekövetkezik az ideje kiegyenlítődsüknek is az együttélés és továbbélés minden változatában. A *Benedek Elek irodalmi levelezése* című kötet, bár második része még hátra van, nem kevesebb mint 257 dokumentumával rányit a forrásra, a romániai első eszmélkedések, az irodalmi formájú öntudati indulás, a szellemi keletkezés kezdeteire, panorámát tár az egykorú írói együttesek és különbözőségeik, harcok és találkozásaik minden árnyalatára, fiatalok és öregek személyi titkait lepeli le, s mindezt a levelezés rendkívül bizalmas, őszinte műfajának varázsával.

Kezdjük Benedek Elek most új megvilágításba került személyiségével. A családilag is kijelölt, irodalomtörténészként elkötelezett fiatal kutató, aki különben pályáját, akárcsak az eszményképévé vált Benedek Elek, az ifjúsági sajtóban kezdte el, most a levélgyűjtemény előszavában összegezi mindazt, ami Benedek Elekről anyyunk munkája során a mesemondó Elek apó legendás alakjától a kiegyezéses korszak harcos publicistájáig visszamenőleg, majd időbb, a mi sajátosságaink közé alkalmazkodva, a kisebbségi irodalomszervezőig kiderült. Mindeme előmunkálatok után tavaly már úgy ünnepelethettük a kisbaconi Kazinczy születésének 120. és halálának 50. évfordulóját, hogy kis és vak elskatulyázások helyett teljes jelentőségében, a haladás és művelődés világosságra került összefüggésrendszerében emlékeztünk meg arról, akit búcsúztatásakor Tamási Áron így jellemezett: „Hős volt,

bátor és igaz: ennek a földnek egyetlen szemünk előtti vértanúja, testvére a régieknek, akiket úgy szeretett: Apáczainak, Mikes Kelemennek, Kőrösi Csomának, a keveseknek, az örökké élőknek.“

A nagy félreértés, melyben Benedek Elek valamiféle havasi mítosz hangulatidézőjévé szinesedett el, vagy legfeljebb a múlt század végére eslekyesedett népművelői iskola egyik utolsó képviselőjévé osztályozódott, lassan-lassan már az elmúlt évtizedekben felszívódott, hiszen megjelentek a csak mesemondónak hitt író erős kritikai írásai, melyek a következetes népbarát erkölcsiségét szegtezték szembe a Monarchia romlásjelenségeivel, s a közönség ítélszéke elé kerültek — ha elfelejtett regényei még nem is, de legalább — realista elbeszélései, a népsors tragikumát hordozva egy millenáris Magyarország görögtüzes káprázatai közepe. Megtaláltatott a korai eszmekapocs is az idősebb Benedek és az ifjabb Ady éles közírása közt, nem egy mulatságos szövegösszetévesztést tisztázva, s így hovatovább kétségtelenné vált, hogy ezt a végül is sorozatos megbuktatásai után a néphez és a gyermekekhez menekülő író a későbbi új népiség és néprontásig demokrata elődjének kell tekintenünk, és semmi esetre sem egy talajvesztett elvággyakozás idült népieskedőjének.

Most, ime, az 1921 nyarán Erdélybe visszatért s az itthoni szellemi életben munkába álló Benedek Elek egykorú leveleiből igazolást kap az író korabeli élet-revalósága, közügyi valóságsszemlélete, időszzerű alkotóképessége. Egyáltalán nem a konzervatív írói körökhöz, hanem az elsőként új életet alapozó polgári radikálisokhoz csatlakozik, vállalva főúri, tanaras és egyházi személyiségek s egy rongtott közvélemény vadaskodásait is. Ekkor már kivágott a maradiak bűnös tértelenségének és egyidejű értelmiség-kivándoroltatásának boszorkányköréből Kós Károly néppárti kiáltó szava, s a hazatért meseíró a közművelődés fórumán, a *Vasárnap* élén kapcsolódik be a közéletbe. Püspök inti, hová ne tévedjen, de Benedek Elek nem torpan meg. Igaz, hogy új törekvéseket valló, haladó körökben, ahol otthon találja magát, egyáltalán nem egy elvont szalonmodernizmust hirdet, hanem következetes demokráciát, néppel, népért, népben gondolkodva és cselekedve. Így válik főkusszá, az egymással legellentétebb cirkulusok legjobbjait vonva közös nemzetiségi erédővonala. Vele indul, általa teljeseedik s bírja rá a következő nemzedékeket is népi feladatra, tehát konkrétan értelmezett s a polgári haladásnál szélesebb életfelfogásra egy nemzetiségközponú, új közéleti gondolkodás, egyként semlegesítve mind a konzervatív, mind a polgári kizárólagosságok klikkszemléletét.

Figyeljük, olvassuk el ezeket a leveleket: forró dróton kapjuk közvetlenül az egykori érverés szívritmusát, s érzékelhetjük azt a logikai kibontakozást, amely szükségképpen vezet el az írók közös irodalmi frontjának kialakításáig, majd a nagy helikoni különrajzás idején annak a székely csoportnak a jelentkezéséig, amelyet a *Korunk* oldalán is figyelem és elismerés fogad.

A nagy erédővonal teljességét majd a következő kötet levelei adhatják meg, Benedek Elek kalákás csoportjának kiszállásaival és országjárásával élesítve a képet, de már 1925-ig terjedően is figyelhetjük az összefogásra és népszolgálatra törekvő irányvonalát. A részletek is fontosak, hiszen az állandó pénzzavarok, honoráriumkérdések és előfizető-elmaradások, szóval az imbolygó üzleti háttér kicsiny dolgai is korjelzőek, s a saját erőből való felkapaszkodás és önmegvalósítások hősiességét idézik fel. Tamási Áron ekkor még New Yorkból panaszolja fel „szeregett Elek bácsi“-jának a maga sorsát, de már onnan is mesét küld az Elek apó szenvedélyes hozzáállásából oly egyetemes feladatot betöltő új gyermeklap, a *Cimbora* számára. „Az ember esik, esik a mélység felé — írja Kisbaconba —, hol igaz örömmel több a fájdalom, de tán valamikor termés is leszen a keserű földön. És abból haszon — ha nem is magunknak, de más jó szíveknek. Ha valamire vetve vagyunk, sírva is elvégezteti velünk a sors, s csak azután mutat csontos ujjával gödröt a földben.“ Biztatás kellett a közben száz meg száz szállal, a leveleiből térképre vetíthető hálózattal a fiatal erdélyi irodalomba beszövdött szerkesztőnek és szervezőnek.

Lám, a munkatársak! Berde Mária, Csűrös Emília, Gyallay Domokos, Kovács Dezső, Molter Károly, Sipos Domokos, Szentimrei Jenő, Szombati-Szabó István, Tompa László címére kifutott levelek mellett Balázs Ferenc, Borbély István, a még diák Dsida Jenő, Kacsó Sándor, Kós Károly, Ligeti Ernő, Sütő-Nagy László, Nyíró József, idősebb és ifjabb Szemlér Ferenc, Walter Gyula érkező postája keveredik Szabó Zsolt gyűjteményében közös dokumentációba, hogy csak a máig ismertebb neveket ragadjuk ki a sokaságból, s ha külön-külön mérlegeljük a Kisbacon gyűjtőlencséjében felfénylő személyiségeket, éppen a hovatartozás sokfélesége igazolja Benedek Elek szintetizáló törekvésének közös nevezőjét. Hozzá kell tennünk természetesen, hogy az idő rostáján kevés levél akadt fenn, a mai válogatás így valószínűleg csak esetleges, véletlenszerű maradékokra támaszkodhatott. A gazdag név-

mutató árulja el a maga több mint 300 jelzésével, hogy a fennmaradt kevés levélben is ki mindenki jövő-menő üzenete, a róluk alkotott vélemény, a hozzájuk kapcsolódó dolgok sokfélesége fordul meg.

Benedek Elek elbeszélései, közírása, kritikái, gazdag mesekincse, *Édes anyaföldem!* című kedvelt önéletrajza, naptárai és — tegyük hozzá: elfelejtett — regényei mellett most a tőle indult és hozzá érkezett levelek értéke is hozzájárul az íróról kialakított, de még mindig a nagy monográfiára váró összképhez. Nélkülözhetetlen nyersanyag — nem, több is annál a levelezés műfajisága! Elő forrás, leghűbb tükör, hogy képekkel ékesítsük jelentőségét. Most, igazán csak most kezdünk behatolni a húszas és harmincas évek bensőségébe, mióta Sugár Erzsébet Gaál-levelezésközlése, Marosi Ildikó két kötetnyi helikonista levelesládája, Ritoók János szász—magyar írói levélgűjteménye kezünkben forog, és a tények nyelvére fordítja a nemegyszer változó szelek szárnyán gomolygó irodalomtörténeti elképzeléseket. És még sok van hátra, Benedek Elek levelezésének a közeljövőben várható második kötetén kívül. Ez a levélnyitogatás különben éppen jókor érkezik. A legújabb nemzedékek, az egymásra épült és egymással több ízben ellentétbe is jutott harmas *Forrás-nemzedék* érthető és indokolt szecessziója után új felelősségvállalás és erre való hasznos összefogás ideje jött el, s éppen a legmerészebb kísérletezők érkeztek most oda, hogy múltunk útkereséseit, önösszeszedéseit, célprogramjait újratanulmányozzák, tanulságot merítve a közélet mai vállalása elé.

Mert: éppen a Benedek-levelesláda anyaga s az egész Benedek-jelenség árulja el a legjobban, hogy az írói vállalkozásoknak — minden megközelítési mód, látószög és formai megoldás ilyenségén-olyanságán innen és túl — nemzetiségi adottságaink közt sokszázszáz, igényessé vált olvasótábor erkölcsi magatartásáért kell felelniök, hagyományos értékek megőrzéséért, egyben a korszerű érvényesülésért, a mai fejlődés menet ütemébe magyar voltunkban való beállásért, anyanyelv és gondolkodás tisztaságáért, együttélésünkért a román néppel és más nemzetiségekkel közös hazafiságban. Az író mindenkor közönséget keres, s most a hazai magyar nemzetiség szocialista körülmények közt felemelkedő egészét kell megtalálnia. Erthető szóval, olvasmányos hatékonysággal, skálát nyitva a legfiatalabbaktól az öregekig, népközelségben. Úgy, ahogy azt a kisbacioni böles művelte és tanította.

B. GAJZÁGÓ ÉVA

Emlékház és hagyományápolás

Benedek Elek utóéletének egyik legszebb eseménye a kisbacioni Emlékház felavatási ünnepe volt, 1969. május 25-én. Születésének 110. és halálának 40. évfordulóján összesereglett a családi kúriában a vidék lakossága. Balogh Edgár, Bartalis János, Bözödi György és Sütő András jelenlétében emlékháznak nyilvánították azt az írói otthont, amely egykor az irodalmi élet egyik központja volt. A kiállítási termekben összegyűjtötték a kéziratokat, meséskönyveket, folyóiratokat, regényeket és novellákat, a szaktanulmányokat, az Elek apóról készült festményeket, kegytárgyakat, fényképeket.

A kiállítást a sepsiszentgyörgyi múzeum tudományos kollektívája nagy szakértelemmel, hozzáértéssel két szobában rendezte be. A nagy ebédlő termében, ahol még családi színielőadást is rendeztek, most az író életművét mutatják be. A terem bal oldali fala mellett két nagy tárlóban az író leveleit, műveinek kéziratait találhatjuk, középen a meseköteteket. Mellette egy másik tárlóban a szerkesztő Benedek Elekkel ismerkedik meg a látogató. Itt a *Cimbora* áll a középpontban. A gyermekújságok között az „unokák”, az olvasók leveleiből találunk válogatást. A terem jobb sarkában a centenáriumi óta megjelent köteteket tartalmazó tárló áll. Egy kisebbben a fordítások, mellette a szaktanulmányok találhatók.

A másik szobában a kiállítás rendezői az író életét, pályafutását mutatják be. Innen a gyümölcsöskertre és a Cskorra hegyre nyílik kilátás. A dolgozószobában ott áll Benedek Elek egyszerű íróasztala, eredeti felszerelésével, könyvszekrényre, melyben műveinek forrásmunkái láthatók. A falon időrendben sorakoznak a fényképfelvételek: az író néhány portréja, családi képek, végül a temetés fényképe. Ott látjuk az utolsó levél fotókópiáját is, olvasható rajta a félbemaradt mondat: „Fő, hogy dolgozzanak...”

Nemcsak a ház és a kiállítás, a kert is őrzi az író emlékét. A Kocsi út fenyőit, a gyümölcsfákat mind maga ültette. A kertben lépten-nyomon felelevenedik az író emléke, az oszlopra erősített táblák, a néhány soros versek szinte visszavarázsolják a múltat, az életet és vidámságot kedvelő író élő alakját. Az örökké élő mesemondóval találkoznak az iskolásgyermek, akik nem csupán megcsodálják az író életművét, hanem Kisbaconban hagyják ajándékaikat: himzett terítőket, fényképeket, vázakat, szőtteményeket.

A székely ember szép jellemvonása az ajándékozás. Ezt példázza az is, hogy a kisbaconi nőbizottság kisértés függönyökkel ajándékozta meg az Emlékházat. Máté Ferenc vargasi népi faragó ajándéka a külső terem egyik díszé, a faragott csillár. Figyelemreméltó értéket képvisel Kádár Tibor, Szécsi András és Méder Ilona festménye, Kósa Bálint, Imecs László metszete, Gergely István, Szilágyi Zsolt plakettje és Balogh Péter szobra. Ezek az ajándékok is tanúskodnak arról, hogy Elek apó népszerűsége nem csökkent. 1975. szeptember 25-én bekövetkezett haláláig Benedek Flóra, az író lánya páratlan kedvességgel, csodás szellemi frissességgel fogadta a vendégeket.

Végiglapozva a vendégkönyveket a legelső napjainkig, megállapítható, hogy a látogatók száma évről évre gyarapodik. Ezt bizonyítják az alábbi adatok is: 1970-ben 4852, 1975-ben 5964, 1978-ban 7095, 1979-ben 8342 a látogatók száma.

A fontosabb összefüggések, amelyek Benedek Elek életművének a népszerűsítését szolgálták, s amelyekre minden alkalommal emlékműsorral készültek a felnőttek, illetve a gyermekek, szintén jelentős szerepet játszottak az Emlékház életében. A hetvenes években vendégeket fogadtunk Brassóból, Székelyudvarhelyről, Aranyosgyéresről, Bükszádról, Déváról, Köpecről, Csíkszentsimonból, Szecselevárosból, Székelykeresztúrról, Torjáról, de Pécsről és Finnországból is. Jelképesnek érezzük például a Brassó megyei Csernátfa pioniárainak 1976. május 23-i látogatását, amikor háromnyelvű pioníratással tisztelegtek Benedek Elek szellemének, magyarul, románul és németül téve hitet az együttélő nemzetiségek testvérisége mellett.

Az író születésének évfordulóját hagyományosan minden évben megünnepeljük. Baconi község iskolái felváltva biztosítják a műsort. Hónapokig tartó gyűjtőmunka előzi meg ezeket az előadásokat.

Egyre nagyobb a Benedek Elek munkássága iránti érdeklődés. Az Emlékház avatása óta eltelt tíz év alatt több szakértő végzett itt gyűjtőmunkát, többen vetétek igénybe az Emlékház segítségét kutatásaikban. Hosszabb ideig búvárkodott a meglévő anyag megismerése érdekében Faragó József, Marton Lili, Lengyel Dénes, Szabó Zsolt, Hegedűs János, Erős Zoltán. Munkájuk eredménye sok értékes alkotás. A gyermekekhez szól Marton Lili *Elek nagyapó* című könyve, amely 1975-ben jelent meg a Ion Creangă Kiadó gondozásában, Tiberiu Utan előszavával. Budapesten a Gondolat Kiadó jelentette meg 1974-ben Lengyel Dénes *Benedek Elek* című művét. A Kriterion Könyvkiadó 1979-ben hozzáférhetővé tette Szabó Zsolt gyűjtését, Benedek Elek levelezésének első kötetét. Hegedűs János 1972-ben írt dolgozatot *A kisbaconi Benedek Elek Emlékház levéltára* címmel. Ugyancsak ő írt doktori értekezést 1976-ban Benedek Elek életéről és munkásságáról. Jelentős a magyarországi Erős Zoltán 1978-ban írt bölcsészdoktori disszertációja, *Az ismeretlen Benedek Elek*.

A gyökeres változásokra épülő intézményesített szocialista könyvkiadás Benedek Elekét az öt megillető szerephez juttatta. Az utóbbi két és fél évtized alatt 21 Benedek Elek-kiadvány került a bibliográfiai jegyzékekbe. Meséinek megjelentetéséből Faragó József vállalt oroszánrészt, és ugyancsak ő mutatta be tudományos dolgozatban Benedek Elekét, a mesemondót. De megjelentek felnőttekhez szóló novellái, karcolatái és elbeszélései is. Kimagasló könyvsiker volt a Kriterion gondozásában megjelent Kék-Piros-Arany-Ezüst-mesekönyv; az első 18 000, az utolsó 31 000 példányban fogyott el. Az *Arany mesekönyv* két kiadásának (1973, 1975) összpéldányszáma meghaladja az 50 000-et.

Az író születésének 120. évfordulójáról megemlékeztek Kisbaconban. A községben rendezett ünnepségen Gálfalvi Zsolt, Tiberiu Utan és Veress Dániel méltatta Benedek Elek munkásságát. Az ünnepséget követő műsor keretében a sepsiszentgyörgyi Vox Humana kórus adott elő ének-, illetve zeneszámokat. A község iskolájának tanulói irodalmi összeállítást mutattak be életéről és pályájáról.

A sepsiszentgyörgyi Állami Magyar Színház a nagybaconi művelődési otthonban az író *Többsincs királyfi* című meséjének átvételével lépett színré.

Az 1979-es esztendő újabb Benedek Elek-kiadványokkal gazdagította könyvtárainkat. A Creangă Könyvkiadó *Nagyapó mesefája* című népszerű sorozatának 10. köteteként bő válogatás jelent meg Elek nagyapó írásából. A kötetet Bardóczné Lőrincz Júlia, Benedek Elek unokája állította össze. Eredeti meséket és regéket tartalmaz, valamint a népek meséiből készült fordításokat, átdolgozásokat.

Az évforduló tiszteletére a Magyar Népköztársaságban is több kötet jelent meg. A Móra Kiadó gondozásában megjelent művek közül megemlíthető: *A vitéz szabólegény*, *Vége jó, minden jó*, *Rókané mézes-mázos kalácsa*, *Többsincs királyfi*. A Szépirodalmi Könyvkiadó megjelentette az író önéletrajzi regényét, az *Édes anyaföldem!*-et. A Gondolat Kiadó a *Nagy magyarok élete* című történelmi művéből adott ki válogatást Páskándi Géza előszavával. E félbeszakadt sorozat leg-szebb darabjait: Mikes Kelemen, Kőrösi Csoma Sándor, Kölcsény Ferenc, Wesselényi Miklós, Széchenyi István életrajzát veheti kezébe az olvasó.

Újságok és folyóiratok hasábjain méltatták Elek apó sokoldalú tevékenységét születésének 120., halálának 50. évfordulója alkalmából.

Megoldásra vár Balogh Edgárnak az Emlékház megnyitóján elhangzott javaslata: gyűjtsük össze itt az írói hagyaték minden emlékét, alakítsuk át kutató-intézetű Benedek Elek egykori otthonát, hogy az a nevelő és tudatformáló erő, amely két évtizeden át Kisbaconból szétsugárzott, ne szakadjon meg. Ehhez viszont nem elegendő csupán az Emlékház órének és a családnak az igyekezete. Az Emlékháznak mint a sepsiszentgyörgyi Megyei Múzeum kihelyezett egységének nincsen külön költségvetése a tervszerű, széles körű gyűjtőmunkához. A két világháború s az őket követő zavaros évek nem kedveztek az anyagi értékek megmaradásának. Gyakorlatilag nincs meg az Emlékházban sem a Benedek Elek szerkesztette lapok teljes kollektívája, sem az író minden művére, a szerkesztésében megjelent könyvsorozatokra kiterjedő gyűjtemény. Családi erőforrásokból igyekezünk pótolni a hiányokat, de a teljességtől még messze állunk.

Egyéni adakozásokból is sok könyv, újság, fénykép és levél vagy másolat került az Emlékház gyűjteményébe. Mindannyiszor bejegyeztük az adományozó nevét, és külön köszönőlevélben nyugtáztuk a postán küldött felhívveket, lapokat, fényképmásolatokat. A *Korunk* baráti körének nyilvánosságát is felhasználva hadd kérjem meg a kedves közönséget, hogy ha tudomása van Benedek Elekre vonatkozó relikviákról, levelekről, fényképekről, eredetiben vagy másolatban juttassa el az Emlékháznak, s ha tud valahol régebbi Benedek Elek-kötetéről, szerkesztésében megjelent újságokról, igyekezzék a tulajdonosokat meggyőzni arról, hogy vegyék föl velünk a kapcsolatot, s ha az Emlékház gyűjteményéből hiányzó darabokról van szó, anyagi ellenszolgáltatás fejében vagy ajándékként juttassák el Kisbaconba. S akkor az Emlékház valóban nemcsak kegyhely lesz, hanem „nyitott és jövőbe lendítő, szellemi rajthely, tovább serkentő székely olimpia” — amint az avatóünnepség ünnepi szónoka megfogalmazta.

Előre is köszönöm a segítségüket.

DÁVID GYULA

A forráskiadói munka feltételei és feladatai

A lezárult 1979-es év a *Romániai Magyar Írók* immár 100 kötetet jóval meghaladó sorozata számára igen gazdag eredményeket hozott: kilenc kötetet hagyta el a sajtót. A számszerű gazdagságot azonban még inkább érdemessé teszi az említésre a kilenc kötetben a sorozat úgyszólván teljes frontszélességét jelző sokarcúság: abban ugyanis találunk példát most első ízben újraértékelt életműre (Mak-kai Sándor: *Ördögsekér*, Károly Sándor önéletrajzi regényei), új irodalmunk immár klasszikusnak számító alkotásainak újrakiadására (Kemény János: *Viziboszorkány*, Nagy István: *Sáncalja*), az életmű más oldalai mellett feledésbe merült réteg újrafelfedezésére (Bözzödi György versei), nemrég még köztünk járt kortárs-esszé-író és gondolkodó szellemi hagyatékának összegyűjtésére (Bretter György: *Itt és mást*), s végül, de nem utolsósorban irodalmi tudatunkat irodalomtörténeti dokumentumokkal kiteljesítő-helyesbítő kötetekre: a már eddigiek tanúsága szerint is fontos folyóiratantológiák sorát gazdagító *Periszkop*-antológiára, s hogy mai találkozásunk tárgyához érjek: A *Kemény Zsigmond Társaság levelesládájával* és Gaál Gábor leveleivel megkezdett sort folytató két könyvre: Benedek Elek irodalmi levelezésének első kötetére s a Helikon és a Szépmíves Céh levelesládájára.

Bár itt most e két utóbbi kötetről van szó, az előbbi felsorolás talán mégsem volt fölösleges, mert jelezte azt az *egész*et, amelynek ez a most megjelent két

könyv a része. Mégpedig nemcsak úgy, hogy ugyanabban a sorozatban jelent meg, hanem úgy is, hogy a bennük foglalt dokumentumanyag épp azt az irodalomtörténeti folyamatot segít elmélyültebben, árnyaltabban megismertetni — persze a maga rendhagyó (nem olvasmány-, hanem szaktudományi) jellegével —, amely végső fokon az egész sorozat célja és hivatása.

Igaza van Láng Gusztávnak abban, hogy ezeket a dokumentumokat nem lehet és nem szabad abszolutizálni. A bennük most megjelenő levelek, iratok szintén *szubjektív* módon közelítik meg az irodalom akkori nagy jelentőségű vagy napi kérdéseit. De mégis: ez a szubjektivitásuk az események közvetlen hatása által kiváltott szubjektivitás, s mint ilyen, sokkal pontosabban kikapcsolható bennük maga a kiváltó esemény — vagyis az irodalomtörténeti folyamat objektív menete —, mint abban a másíkfajta szubjektivitásban, amely az irodalmi arcvonalak valamelyikén az évtizedes csatározásokban csontosodott meg, és objektív ítéletként lett közismertté. Az ilyen dokumentumkiadásokat épp e kétféle szubjektivitás szembesítődésének alkalmaként érzem elsődlegesen fontosnak.

A másik dolog, ami ezeket a dokumentumkiadásokat — persze, helyesen használva — rendkívül hasznossá teheti, az az, hogy alkalmasak egy jóval szélesebb körű, de a *tudatrétegek mélyére süllyedt objektivitás* felelevenítésére. Aki az eddig megjelent köteteket tanulmányozta, s e mostaniakat fellapozta, azt nyilván meglephette a között levő levelekhez-dokumentumokhoz fűzött jegyzetanyag terjedelmessége. Nem valami beteges sejtburjánzásról van szó ez esetben. Mert ez a néha több száz oldalt is kitevő jegyzetanyag a kor végtelen számú elfelejtett vagy mellőzött tényét emeli ki az elfeledettségéből, s így magának a dokumentumközlésnek szerves része, és maga is dokumentum.

Be kell vallanom itt, hogy ez a jegyzetanyag a kötetek előkészítése során kötetgondozónak, szerkesztőnek rengeteg gondot és munkát okoz. Az ilyen típusú kötetek előkészítése tehát — pláne úgy, ahogy nálunk történik: a napi kenyérmunka után többletként vállalt feladat formájában, megfelelő intézményes keretek által előkészített segédanyagok (katalógusok, repertóriumok, bibliográfiák) nélkül, a megfelelő területeken azokat is pótolni kényszerülve, csonka vagy hozzáférhetetlen folyóiratkollekciók nehézségeivel küzdve — talán a legháládatlanabb feladat mindazok közül, amelyeket egy nemzet tudományosságának egészében bármely kor a maga szellemi munkásaitól elvárt.

Érthető aztán, hogy egy ilyen munka vállalásához különleges adottságok szükségesek: szinte szerzetesi aszkézis, konok kitartás, megfelelő lelki felvérteztség a sorozatos nehézségek és kudarcok legyőzésére. Csak aki próbálta már egy saját szövegösszefüggései számára fontos részletkérdés mindenre kiterjedő tisztázását, az tudja felmérni, mennyire nélkülözhetetlen feltételei az ilyen munkának ezek a személyi adottságok. S itt már három változatban is felmutathatjuk ezt az áldozatos irodalmi munkát: Marosi Ildikóban az anyaggal való találkozás szerencsés helyzetéből eredő jó kezdősebességre (hisz *A Kemény Zsigmond Társaság levelezésládájának* alapját képező Sényi-hagyaték, s a *Helikon*-levelezéshez indítást adó Molter-levelezéláda a keze ügyében volt) úgyszeretettel és szenvedélyességgel mérhetően sokban gazdagítva kötetile érlelő újságírói szívósságot és fáradhatatlanságot; a Gaál-leveleket gondozó Sugár Erzsébetben az évtizedes szerkesztői tapasztalatot továbbérlelő, minden részletre kiterjedő figyelmet és a részletkérdések tisztázásában lehetetlent nem ismerő (úgyszólván az egész régi *Korunk*-gárdát újra „összelevelező”) témabúvárlást; a természetére nézve mindkettőjüknél szűkszavúbb Szabó Zsoltban pedig az alapos irodalomtörténeti tájékozottságát újabb tények és ismeretlen összefüggések feltárásában gyümölcsötöző szakkutatót.

Aki ezeket a köteteket a kezébe veszi, azt természetesen csak az eredmény érdekli. De kellett szólnunk ezekről a szubjektív tényezőkről is, hiszen a *Romániai Magyar Írók* sorozatában még jó néhány ilyen kötetet tervezünk (különböző fázisban van, de beindult közülük a Kuncz Aladár, a Tompa Aladár, az Olosz Lajos, a Berde Mária hagyatékát feldolgozó munka), s az új — és ezután verbuválódó — kötetgondozóknak jó tudniuk, hogy mi vár rájuk.

De az eredmények felől nézve is jó tudni mindezt. Hiszen ezek a jegyzetek, még a legterjedelmesebbek is, csak kiindulópontokat nyújthatnak annak, aki a kötetekben foglalt dokumentumanyag egyik-másik részletkérdésével behatóbban kíván foglalkozni.

Sajnos, a romániai magyar irodalom dokumentumait eléggé megtizedelte az idő. A Gaál-levelezés történetéről, sorsáról annak idején Sugár Erzsébet számolt be a kötet utószavában, a helikoni irodalmi levelezés viszontagságaiba Marosi Ildikó nyújt bepillantást. De még a felületes ítélet alapján egészen az érintetlennek feltételezett Benedek Elek-levelezésről is csak most derül ki, hogy a kisbacconi — immár múzeummá átalakult — emlékházban s a rokonoknál épp a Benedek Elek-

leveleknek milyen kis töredéke maradt fenn, és hogy a kötet gondozója — sok irányban eredménytelenül zárult kutatásai után — most már csak az e kötet támasztotta visszhang eredményességében reménykedik. Éppen ezért vetődik fel e kötetek olvastán (is! — immár hányadszor!) a megvalósulás előtt álló irodalmi múzeum megteremtésének a szükségessége. Hisz az irodalom berkeitől sokszor igen távolra sodródott, örökösök-utódok számára nemegyszer a szó szoros értelmében véve is mázsányi gond mindannak megőrzése, amit az irodalomban benne élt íróelőd annak idején megőrzésre érdemesnek talált, s amelynek pótolhatatlan értéke épp egy ilyen kiadói esemény alkalmával válik újra kétségbevonhatatlanná.

Íme, milyen sokfelé ágaznak e két leveleskönyv támasztotta gondolatok! S milyen sokfelé mutatnak — feladatként — maguk a megjelent kötetek! Mert sürgető feladat:

— irodalmi hagyatékaink szakszerű megóvása;

— a napjainkig megőrzött anyag szakszerű feldolgozására alkalmas új erők kinevelése;

— a dokumentumanyag megbízható feldolgozásához elengedhetetlen irodalomtörténeti segédmunkálatok elvégzése;

— az anyag további áldozatokat és fáradságot nem ismerő közzététele, a kiadás külső és belső feltételeinek biztosítása;

— és végül, de egyáltalán nem utolsósorban: az így feltáruló irodalomtörténeti anyag körültekintő beépítése irodalmunk múltjának arculatába.

Egy önmaga iránt felelősséget hordozó kultúrában minden eredmény új tenivalók forrása is.

Ez a két kötet is az.

MAROSI ILDIKÓ

Természetes találkozás

Ha az ember negyedszázada, pontosabban huszonhat éve újságíró, és szereti a mesterségét, be is tartja annak íratlan játékszabályait. Hogy sohasem a riporter vagy az interjúkészítő személye a lényeges, hanem a kiválasztott riport- vagy interjúalanyé.

Ez a megtiszteltetés, hogy a *Korunk* szerkesztősége erre a találkozóra meghívott, talán az első és egyedüli alkalma életemnek, amikor az én személyes indításhaimról is beszélhetek. Mert talán nem is kell sokat bizonygatnom, hogy valamiféle belső indíték vagy belső kényszer nélkül ilyen hosszú éveket emésztő munkák, mint a Céh és Helikon levelesládája, nem születnek. Méghozzá, hogy úgy mondjam, a szerkesztőségi munkám melletti „másodállásban“, népes család ellátása és kiszolgálása mellett. Nem fogok ezzel kapcsolatosan nagy szavakat pufogatni, inkább helyzetem jellemzésére elmondom azt, hogy pár évvel ezelőtt megérkezik Balogh Edgár számtalan, lexikonügyben írt leveleinek egyike, aki szerint én vagyok a legöregebb „lexikissza“. A kislányom olvassa a címzést: „Marosi Ildikó író, szerkesztő és cseléd.“ Freudi félreolvasás volt, a levélen ugyanis ez állt: „Marosi Ildikó író, szerkesztő és családja.“

Az „író“ is csak amolyan, munkára jobban serkentő bók, mert én bőven megelégszem az újságírói állással; nagyon tiszteltem az alkotást, de semmivel sem érzem alacsonyrendűbbnek az emberi cselekvést és az azt megőrkítő dokumentumot. Mint ahogyan nem érzem magam még csak irodalomtörténésznek sem. Nincs is alapképzettségem ehhez a címhez, hiszen nem filológia szakot végeztem, hanem színjátszó rendezői diplomám van.

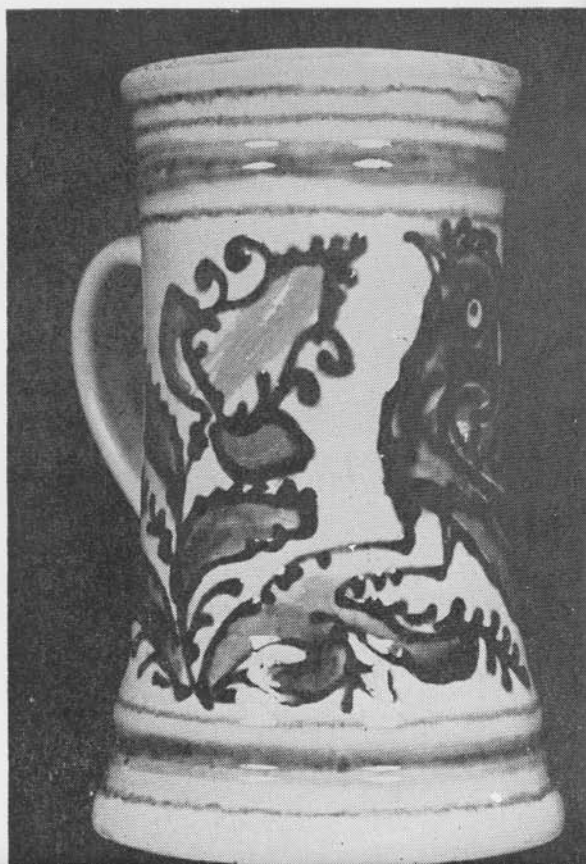
Hogyan lettem hát rendezői képzettséggel az újságírás mellett, mondjuk, kutató is? Szerencsével. Szerencsés koincidenenciák, vagy olyan emberekhez való közelség révén, akik akaratlanul is ebbe az irányba terelték az utamat. És olyan munkahelyek háttérjével, ahol a főnökeim, előbb Sütő András, később Huszár Sándor, fél szemüket behunyva, hagyták vagy támogatták ezt a munkámat is.

Azt, hogy rendezői szakot végeztem, megint a véletlennek, nagyobb szavakkal a történelmi kényszerűségeket köszönhetem. A középiskola XI. osztálya után a dogmatizmus korára jellemző érveléssel eltanácsoltak a továbbtanulástól [...], bár apai nagyapám s nagyanyám föld nélküli, írástudatlan nyárádmenti parasz-

1. ERDŐS I. PÁL: VERS II.

2. JOZSA JÁNOS KERÁMIAI

tok voltak, anyai nagyszüleim magyarul nem tudó megyesi szászok — apám már Budapesten szerzett építőmesteri képesítést, s tervező- és építkezési irodája volt 1944-ben, majd a háború után ő vezette Marosvásárhely újjáépítését, a felrobantott gátat, hidakat, villanyművet építette, s élete végéig a marosvásárhelyi tervezőintézet megbecsült mérnöke volt — de hát ez 1950-ben másképp minősült.

En még megpróbáltam egy utolsó lehetőséget: felvételiztem a színiakadémiára, mert akkoriban a művészeti intézetekbe való beiratkozáshoz nem kellett érettségi, azt menet közben tettük le — és felvettük. További szerencsém az volt, hogy az egyik színház történet-tanárom Szentimrei Jenő lett, aki legelőször a bűvárkodást, a könyvtári adatgyűjtést megszerettette velem. Dolgoztam az egyetemi éveim alatt már a *Művelődés* szerkesztőségének is, s ezért aztán végzés után nem a Székely Színházhoz való rendezői kinevezést, hanem a *Művelődés* színházi rovatának vezetését választottam. Követtem Bukarestbe a férjemet (mert már a harmadéven egybekeltünk), aki vegyesdi diplomával szintén az újságírást választotta.

A *Művelődés*nél dolgoztam négy évet, bejártam az ország minden zugát, ha esett, ha fagyott, különösen és kivétel nélkül az egyházi ünnepeket kellett terepen, családtól távol töltenünk mint a kommunista sajtó munkatársainak. Megtanultam a lelkiismeretes anyagfelvételt és a hosszú elemző cikkek írását. De nem a saját nevemen, [...] s letterem Farkas Ildikóból Marosi Ildikó, még egygel szaporítva az egy főre eső Marosiak számát. A Marosi név is történelmi „behatás”: Molter Károly fiai a visszanyerésedések erősödése idején magyarosították a nevüket, illetve vették fel édesanyjuk, Marosi Zsófia vezetéknevét.

Aztán következett két év állástalanság [...]. Hazaköltöztünk Marosvásárhelyre, ahol egyszer csak behívatott Sütő András az *Új Élet* szerkesztőségébe, s azt kérdezte, elmennék-e hozzá portásnak, vagyis félnormás újságírónak, mert éppen akkoriban kapott egy 500 lejes portási állást. Boldogan! [...] Itt dolgoztam 14 évig, megtanultam — képeslapnál lévén — röviden írni, és megint nagy szerencsémre rovatvezetőm Kemény János lett, akitől rengeteget tanultam, hallottam, akit nagyon szerettem és tiszteltem — és akit iszonyatos korán szólított el közülünk a halál. Szerintem élete főműve az életrajzi regénye lett volna, melynek csak az első kötete készülhetett el, de már nem érte meg a megjelenését, mert beteg lett, amikor a helikoni idők és a kolozsvári színház körüli emlékeit kezdte gyűjteni, frissíteni. Halott volt, amikor a *Kemény Zsigmond Társaság levelesládája* jegyzeteihez értem. Mennyit segíthetett volna a helikoni dolgok tisztázásában!

Marosvásárhelyen, ahogy a valóságban is bekerültem a Molter család Köteles Sámuel utcai otthonába, személyesen megismertem a romániai magyar irodalom jóformán minden művelőjét. Vagy az emlékezetben élő régieket. Itt lakott 1949-ben bekövetkezett haláláig Sényi László császári és királyi kamarás is, a Kemény Zsigmond Társaság egykori főtitkára. Az ő különös figurájáról szóló családi legendák vittek el a Teleki Téka a hagyatékát megnézni — s ebből lett a Kemény Zsigmond-kötet.

Készült aránylag rekordidő alatt: úgy emlékszem, négy esztendő dolgoztam rajta, s ezen kezdem beletörni az ún. tudományosságba, hála Dávid Gyula önzetlen segítőkészségének. A könyvnek mérsékelt visszhangja volt, de megnyitott előttem minden további utat. S ha valamikor egyesek számára luxusnak tűnt a kiadása, az idő minket igazolt. A későbbi rendelkezések értelmében a Sényi-hagyaték is átkerült a Teleki Téka állományából az Állami Levéltárba.

A *Közelképeket* az *Új Élet* napi feladataként kezdtük Erdélyi Lajossal. De a beszélgetések során már egyre többször bukkant fel a Helikon és a Céh fogalma; ekkor mértem fel, hogy az ellenkező oldalon állnak milyen központi helyet foglal el emlékeiben, mennyi gyűlölet vagy szép emlék fakad fel e név hallatán.

A helikoni leveleskönyv ötlete mégsem az enyém, hanem a Kriterioné, a Domokos Gézáé. Ő ajánlotta fel a kötet szerkesztését miután Szemlér Ferenc elkészült a *Helikon* költészeti antológiájával. Tudtam már, mibe vágok bele, de nem számolhattam azzal, hogy közben a *Lexikon* leáll, és nekem újra mindent pótolva, a semmiből kell előbányásznom valamennyi adatot és dátumot; hogy az eltelt hét év alatt az idő kiűt a sorból annyi kortársat, a könyvnek megérdemeltem és igazán örülni tudót. Kós, Bartalis, Olosz, Szemlér, Franyó, Kádár Imre, Kovács Lászlóné, Szántó Györgyné, Horváth István és még hányan hiányoznak közülünk. Nem számolhattam az újabb intézkedésekkel, melyek sok forrás felkutatásától eleve eltérítettek. Hogy bizonyos könyvtárakban nem lehet katalógust nézni, és folytathatnám ezt az anyag! megszorításokig. De nem akarom, főleg a fiatalokat, a kallódó értékek felkutatásától elriasztani. Nem hálás ez a munka, hiszen a gyűjtő még csak nem is szerző, még a könyvtári katalógusok sem tüntetik fel a nevét...

De gondoljunk csak az elyégendő munkákra. Csak amik mellett én elmentem, vagy amelyekből igen keveset, csupán a kötet anyagába illőt merítettem.

Rengeteg a heverő anyag itthon és másutt is. Érintetlenül átvészelt az időket az Olosz-, Áprily-, Reményik-, Tompa-, Berde-levelezés, remek anyagok vannak a Makkai- és Bánffy-hagyatékban, a Krenner Miklóiséban, kiadatlan Dsida prózai hagyatéka, a Kuncz-levelezés vagy a Tessitori Nóráé. De ezt a sort szaporíthatnám sokáig.

Még csak azt szeretném elmondani, mennyire örülök annak, hogy éppen a *Korunk* szerkesztősége tartotta érdemesnek a helikoni időket felvillantó kötet tárgyalását. Számomra ez nemcsak szimbolikus, de — hogy úgy mondjam — természetes.

Az erdélyi szellemiség kiemelkedő egyéniségének és ma is követendő példaképének Kuncz Aladárt érzem, aki megmaradásunk alapjának a minőséget tekintette, erdélyi és európai értelemben. Az alkotás és írás minőségét. Ezt a szellemiséget képviselte később írásban és életében Molter Károly is, akinek dolgozószobája falán békésen megfér a Bánffy Miklóstól kapott díszlevelv és Diamant Izsó ex librise. Akinek a lakásában a háborús pusztításkor éppúgy menedéket találtak Salamon Ernő kéziratái, mint a koronkai Tholdalagi-könyvtár régi könyvritkaságai. Így és ezért érzem én ezt a mostani találkozást — természetesnek.

SZABÓ ZSOLT

Magam mentsége

Tisztelt hallgatóság, kedves egybegyűltek!

Mindenekelőtt hadd köszönjem meg a *Korunk* szerkesztőségének, hogy e baráti kör nyilvánossága elé bocsátotta a gondozásomban megjelent *Benedek Elek irodalmi levelezése 1921—1929* első kötetét, amely a tavalyi kettős évforduló, az író születésének 120., halálának 50. évfordulója alkalmából látott napvilágot. A kötet ismertetése, értékelése nem tisztzem, inkább az előmunkálatok közben fölmerült gondokról s a velük kapcsolatos töprengésekről számolnék be.

A romániai magyar irodalom felszabadulás előtti történetével foglalkozó számúra rengeteg vesződséget okoz és mérhetetlen többletmunkát jelent az a tény, hogy a korszakkal foglalkozó, összefoglaló igényű tanulmányokhoz, folyóiratcikkekhez, könyvkiadók által igényelt előszavakhoz képest aránytalanul kevés a napi aprómunkára, elsőkézből vett adatokra támaszkodó közlemény. Hiányzik az az intézmény, amely a kutatók nemzedékeinek egymásra épülő munkáját tervszerűen össze tudná hangolni. Pedig éppen a Benedek Elek Emlékház avatóünnepségén hangzott el konkrét igény formájában egy olyan kutatóközpont létrehozása, amelynek feladata a romániai magyarság sajátosságaiból adódó problémák tanulmányozása lenne, s amely többek között irodalmi örökségünk szakszerű, tudományos feltárássának feltételeit is képes volna megteremteni. A Kritérium Könyvkiadó igyekszik kielégíteni az ilyen irányú társadalmi elvárásokat, megpróbálva összehangolni, irányítani a szétszórta folyó egyéni munkálatokat. Az irodalmi örökség számbavételénél maradva, elegendő utalnunk itt az Irodalmi Könyvkiadónál indult, immár közel két évtizedes *Romániai Magyar Írók* sorozatra, amely nemcsak eredeti művek újraközlését tűzte célul maga elé, hanem különböző dokumentumok, írói levelezések hozzáférhetővé tételét is. Így kerülhetett sor a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája és Gaál Gábor levelei után a ma terültre került két kötetre. Nem az elfogultság mondatja velem, de a Kritériumnak annyi más sikeres kiadványa mellett ezek is, nem sokkal megjelenésük után, már könyvritkasággá váltak, bizonyítva, hogy nemcsak a szakma szűk rétegeihez, de a széles olvasóközönséghez is szólnak az effajta publikációk.

Amint azt már a kötetben szóvá tettem, tisztában vagyok azzal, hogy az idestova tízeszázados gyűjtőmunkát csak lezárni lehet, befejezni semmiképpen. A háborús és egyéb pusztítások ellenére is gazdag a feltáratlan, de több-kevesebb utánajárással, szerencsével hozzáférhető irodalmi hagyaték, írói levelezés. Mert szinte mindegy, hogy köz- vagy magántulajdonban alusszák Csipkerózsika-álmukat ezek a hagyatékok vagy hagyaték-töredékek; egyformán nehéz hozzájuk férni, sokszor még hét pecsét és aláírás vagy a közbenjáró rokonok, ismerősök ajánlása sem elegendő ahhoz, hogy az ember kézbe vehessen egy-egy levelet. Hol vagyunk még

(vagy már?) attól, hogy a kutató az összegyűjtött anyagban intézményes keretek között búvárkodhatik, keresse a letűnt korok minél szavahihetőbb tanúit. Ehelyett kívülállók: újságírók, tanárok, nyugdíjasok vagy mint magam, könyvtárosok kon-tárkodunk bele az irodalomtörténetészek munkájába [...].

A dolgok természetéből eredően a most bemutatott kötetek tulajdonképpen gyorsfényképek, itt és most, adott területi és egyéb megszorításokkal közölt dokumentumok, amelyek kiindulópontjául szolgálhatnak a további kutatásoknak, új kérdésmegfogalmazásoknak és a kérdések termékeny továbbgondolásának. Nyilvánvalóan nem helyettesítik, nem helyettesíthetik, sőt sürgetik az értékelést, az összefoglalást, a felszabadulást megelőző korszak irodalomtörténeti szintézisét. A mi feladatunk nem is lehet más, csupán annyi, hogy igyekezzünk a közreadott levelekkel kapcsolatos kérdéseket minél körültekintőbben tisztázni, kiigazítani a beidegződött téves adatokat, s esetleg olyan belső összefüggésekre is rávilágítani, amelyeket az eddigi irodalomtörténeti értékelések figyelmen kívül hagytak. Sokakat megkísértenek még ma is a kései szépirói visszaemlékezések, amelyek az időbeli távolság miatt érthetően torzult vagy szándékosan torzított adatokat is tartalmaznak. Tulajdonképpen ez a felismerés serkentett munkára az itt közreadott levelek összegyűjtésében. Ezelőtt tizenegy évvel, utolsó éves egyetemistaként kerültem közelebbi kapcsolatba a kérdéskörrel, amikor Balogh Edgár biztatására a kolozsvári *Vasárnapi Újság* történetét választottam államvizsgadolozatom tárgyául. Akkor bukkantam rá a Lengyel Tamás-féle hagyatékra egy utazotásukában, amely erdélyi és magyarországi írók leveleit tartalmazta Benedek Elekhez. Főképpen a Kós Károly és a Szentimrei Jenő leveleiből kiindulva folytattam aztán a kutatást, s bizonyosodtam meg arról, hogy a romániai magyar irodalom történetének kutatói figyelmen kívül hagytak egy igen fontos láncszemet, amely a kezdeti fellángolást, a *Napkeletet* összekötötte a korszak legfontosabb irodalmi intézményével és írói csoportosulásával, az Erdélyi Szépműves Céhvel, illetve a Helikonnal. Ez a láncszem a *Keleti Újság* köré csoportosult radikális értelmiségieknek a nép, a falun élő lakosság felé tájékozódó csoportja volt, amely létrehozta a Kalákát, majd a Haladást: Kós Károly, Nyíró József, Paál Árpád, Szentimrei Jenő és Zágony István. Ez a csoport tartotta maga fölé pajzsként, maga elé zászlóul Benedek Elekét, az ő révükön kapcsolódott be az itteni irodalmi életbe a kisbaconi magányába visszatérni vágyó író, és vállalta azt a szerepet, amelyet az új történelmi helyzet elé került magyarság kiosztott rá, beleépítve magát abba az irodalomba, amely szülőföldjéből sarjadt ki.

A Benedek Elekhez írott levelek alapján indultam el; a feladók hagyatéka után kutatva sikerült összegyűjteni a félezernyi levelet, amelyet aztán a Kriterion Könyvkiadóval kötött megegyezés szerint két kötetben teszünk közzé, felezőhatárral véve a *Vasárnapi Újság* bukását, amely időben is szinte középre esik az 1921—1929-es periódusnak. Tartalmazza ez az első kötet, egyetlen kivételével, mindazokat a leveleket, amelyeket a kötet lezárásának időpontjáig, 1978. december 31-ig sikerült „fölhajtanom”. A kiadóval kötött megállapodás szerint a második része a levelezésnek 1982-ben lát majd napvilágot, s abba bekerülhetnek még az időközben felbukkant levelek is. Minthogy a kiadóról volt szó, hadd köszönjem meg a *Korunk* baráti körének nyilvánosságáért is Dávid Gyulának, a kötet kiadói szerkesztőjének fáradozásait, mert neki tetemes része van benne, hogy ilyen szinten sikerült tető alá hozni. Problémaérzékenységgel és rákérdezéseivel sokat segített abban, hogy — hitem szerint — nemcsak a hazai magyar irodalom kérdései iránt érdeklődő nagyközönség, de a szűkebb szakma is haszonnal forgatja majd a könyvet.

Végül pedig arra kérem a kedves hallgatóságot, hogy olvassa Benedek Elek levelezését olyan szeretettel, mint amilyennel én bibelődtem vele; ha tudomása van valakinek a jelenlevők közül olyan valóságos vagy lehetséges levéllelőhelyekről, amelyek a figyelmemet elkerülték, szóljon; és azok is szóljanak, akik tárgyi tévedést, pontatlanságot vagy egyéb hibát, hiányosságot találtak, hogy a második kötetben még helyesbíthessek.

Köszönöm, hogy eljöttek! Köszönöm, hogy meghallgattak!

Nemzetiség és egyetemesség II.

A nembelihez való tudatos viszony

Eötvös soha nem tévesztette szem elől a nembelihez való tudatos viszony kérdését. Ezért tudta távol tartani magától az egocentrikus kizárólagosságra töre nacionalista ideológia torzító befolyását.

A Föld népeinek közös eredetével bizonyította az emberi nem egységét. De az emberek nemcsak eredetükben rokonok, hanem képességeiket illetően is összetartoznak, csupán képességeik fejlettségében különböznek egymástól. „A tulajdonok, melyeknek összessége az emberi nem haladását eszközölte, nem egyes népek, hanem az összes emberiség tulajdonai.”¹ Ezért a szlávok költői szelleme, a németeknek a spekulatív tudományokban elért eredményei nem jogosítják fel őket arra, hogy másoknál különböznek tartásukat. Istentől nyert adottságait minden nemzetiségnek arra kell felhasználnia, hogy különbözőségében a közös célt ért el, az individuomot (az egyéni és közösségi személyiséget) felemelje a szabadság magaslatára.

Már az *Uralkodó eszmékben* is, de még inkább a nemzetiségi kérdéssről írott tanulmányában többször utalt a nyelvtudomány eredményeire. Különösen az összehasonlító nyelvtudomány foglalkoztatta. A nyelvtudományok eredményeiből az emberi nem egysége mellett hozott fel érveket. Az egyik 1862–1863-ban keletkezett naplójegyzetében olyan nyelvtani hasonlóságokra hivatkozik, melyek az árja, uraltaji vagy a sémi nyelvekben egyaránt megtalálhatók. A nyelvek eredetét az emberi nem azonos természetes őstőneiben kell keresni — „melynél fogva eszméink közlésére készletünk”. A nyelvek analógiájával Eötvös nyilvánvaló tényként akarta elfogadtatni, hogy a nemzetiségek között a képességek dolgában lényeges különbségek nincsenek, mindenik alkalmas az értelmi fejlődésre, s így „hasonló jogosultsággal bír”.

Eötvös — ez is megkülönbözteti a kortárs ideológusoktól — a nemzetiségek egyenlőségét az ember nembeli képességeiből vezette le. A nemzetiségi különbségek a civilizációk különféleségéből keletkeztek, de az emberi nem egysége továbbra is: „egész civilizációnk talpköve.” A nemzetiségek személyisége a polgárosodással fejlődik és kerül egymáshoz közelebb. Még egyszer szükséges kiemelni, hogy Eötvös a nyelvben, folklórban megnyilatkozó népszellemet nem misztifikálta történelemformáló princípiummá.

A nemzetiség értékmagasságát is a nembelihez való tudatos viszonyulással mérte.

A Kazinczy Ferencről tartott emlékbeszédében (1859) valóságos programot nyújtott arról, hogy egy nemzetiség hogyan lehet az emberiség értékes tagja: „Oly nép, mely saját egyéniségéből kivetkezve, másokba beléolvadni képes, az emberi társaság hasznos tagjává soha nem válhatik; hasonló ez azon növényekhez, melyeket a forró égélj őserdeiben találunk, s melyek a szomszéd fát körülölelve, midőn indáikkal setét lombját látszólag dúsabbá teszik, annak csak életerejét szíják fel, hogy vele együtt porba süllyedjenek. S ezért minden népnek első feladata éppen fenntartani nemzetiségét s fenntartani saját nemzeti nyelvét, mely annak legnemesebb, legszellemibb kifolyása.”² Egy nemzetnek, midőn nemzetiségéhez ragaszkodik, legfőbb kötelessége, hogy az emberiség közös feladataiért dolgozzék. Eötvös szerint a történelemben is csak azok a nemzetiségek maradhatnak fenn, amelyek az emberiség közös céljaival is azonosulni tudnak. Érdemes az emlékbeszédéből még egy részletet idézni: „De ha, bár a jövőt sűrű fátyol takarja még, csak ha e hosszú vajúadások eredmények nélkül nem fognak maradni, és csak midőn korunk haladásában részt veszünk, midőn mint elődeink, a civilizáció nagy küzdelmeiben helyünket betöltjük, nemcsak véres csatamezőkön, hanem az értelmiségben, a tudományban és minden téren, hol a nagy civilizáció nagy harcai folynak: akkor biztosítottuk nemzetiségünket, melyet csak egy veszély fenyegethetne, az: ha annak fennmaradása az emberiség közös érdekében közönyössé válnék.”³ E beszédben oly világosan fogalmazott, hogy különösebb hozzáfűznivalója a tanulmányírónak nem lehet. Az iskolákban ezt az emlékbeszédet olvastatni kellene.

Eötvös a nembeliség álláspontjáról bírálta a nacionalista ideológiát. Elítélt minden olyan politikai, ideológiai próbálkozást, mely valamilyen felsőbbséget, kizárólagosságot sugallt, vagy az előkelő eredetre alapozta a nemzet uralmi jogosultságát.

A nacionalista ideológiával a partikularitás tudata kerül a nembeli összetartozás tudatának helyébe. Az egyén és a közösség összetartozásának érzését és tudatát a nacionalizmus azzal torzítja el, hogy a partikuláris létezés emeli a történelmi fejlődés tengelyébe. A nacionalista történeftörfogás szerint az idealizált nemzet vagy nemzetiség a legjobb tulajdonságokkal rendelkezik; eredetével és rátermettségével rászolgált, érdemeket is szerzett a vezető szerepre. Az ilyen öngazolás olyan triviális és irracionális világmagyarázatokat hoz létre, amelyek alkalmasak a tömegek megtévesztésére, mert a néppel könnyű elhitetni, hogy „a világ központja, hogy e központ körül forogjon a többi”. A modern nacionalizmus a nemzet értékmagasságát sohasem a nembelihez és a társadalmi haladáshoz viszonyítva állapítja meg, a nemzeti vagy a nemzetiség öncélúság ugyanis eleve feltételezi a kiváló képességeket, azt a „belső nemességét”, szellemi és erkölcsi erőt, amelyekhez viszonyítva a más, hasonló integrációk — nemzetek és nemzetiségek — az értékhierarchia alacsonyabb fokán helyezkednek el. Ezért hamisítja meg a fogalmakat is, és veszi elő, új köntösbe öltöztetve, az ókori vallásokra jellemző etnocentrizmust. Eötvös történelemfilozófiai és állambölcseleti szövegeiben helyesen hivatkozott az ókori civilizáció ideológiáihoz való visszatérés tendenciáira.

Mit bíralt Eötvös?

Az előkelő származás tévhitét, a nyelv szellemiségének eltúlzóit, az etnocentrikus szemléletmódot, az államnemzet ideológiáját, a tények meghamisítóit, azokat, akik azt mint „külön mesterséget gyakorolják”.

Azt az embert, aki Machiavelli *Fejedelmjét* ma írná — írja a *Gondolatok és vallomások* című kötetében —, örültnek tartanak. Vajon az olyan népképviselők, akik saját nemzetük érdekeit minden eszközzel előmozdítani akarják, nem ugyanazon elveket követik-e? Eltekintve attól, hogy irtak a *Fejedelménél* nagyobb erőszakra szólító, „meztelenebb” könyveket is, Eötvös az öncélúságot helyesen kötötte össze az amorális erőszak gátlástalan politikai alkalmazásával. Az állam centralizmusa is, ahogy azt az *Uralkodó eszmékből* megismerjük, szervezett erőszak az egyén szabadságának és a nemzetiség fejlődésének — minden egységének — az elnyomására, mert a mindenható állam iránt lojalitást, illúziókkal vagy azok nélkül vállalt engedelmesseget kíván.

Eötvös ítéletét nem kerülték el azok sem, akik az ún. tiszta származással hivatkoztak, mert bármilyen egyneműnek is tűntessék fel a francia nemzetiséget, csak csekély része dicsekedhet frank származásával. Talán egyetlen egyént sem lehet találni, akiben a hódítók tiszta vére folya. Gúnyosan írt azokról, akik azzal gyűjtöttek híveket, hogy azt állították: Homérosz eposzait szláv nyelven írta, vagy akik Athént akarták a felemelkedő nagy szláv birodalom központjává előléptetni. Módszeresen és megalapozott tudományos érvekkel bírálta azokat is, akik a nyelv- vagy államnezet eszményítették. Elutasította azokat, akik olyan tévhiteket terjesztettek, melyek szerint a nyelvben megnyilatkozó „nemzeti szellem” vagy a „népszellem” állandó, nem változik a történelemben, a humánus eszme pedig mint különleges nemzeti eszme valósul meg. (Így keletkeztek a „specifikus humánusok”, ahány nacionalizmus, a humánusnak annyi elferdített fogalom.)

Ennek az ideológiakritikának van egy másik, úgymond „analógiás” vonatkozása is. Eötvös *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról* (1850) című röpiratában azt írja, hogy a kiváltságos osztályoknak és a nemzeti mozgalmaknak ugyanaz a céljuk — az uralkodás: „Mindkettőnek ugyanaz az eszme az alapja, mindkettő ugyanolyan módon lesz részese bizonyos jogoknak, és ez a mód az öröklődés elve.”⁴ Ezt a gondolatot újabban gyakran bírálják. Vajon ennek ellenére téves-e az analógia? Előljáróban csak annyit, inkább az elmondottakra emlékeztetőül, hogy Eötvös a nemzeti mozgalmak jogosságát, összeegyeztethetőségét a polgárisodás haladásával soha nem tagadta, de elítélte a nemzeti eszme eltorzítását. Ahhoz, hogy az előkelő származás idoluma és az értékes — nembeli — tulajdonságok kisajátítása mindkét ideológiának tartozéka, nem férhet kétség. A XIII. század elején nemcsak a dinasztia, hanem az egész francia genset a mitikus Priamosztól származtatták. Ideológiailag meg is magyarázták a „történetet”: akik nem követték Nagy Károlyt a mórok elleni hadjáratba, gyávák voltak, az uralkodó szolgálagra vetette őket, ezek utódai a jobbgyok, a serfek, míg a bátraké a szabadok: francs, franchises — a franciák.⁵ Ez a felfogás igazolta a nemesi natio ösiségét, történelmi jogát, kiváltságát. Egyébként Kézai krónikájában is a jobbgyok a meghódított népek vagy a megbüntetett magyarok utódai. A modern nacionalizmus a nemesi natio ideológiai örököse is. Eötvös a modern nacionalizmus — eltorzult nemzeti

eszmé — olyan vonásaira irányította a figyelmet, mely a rendi natio ideológiájának folytonosságából és újjáértelmezéséből keletkezett. Természetesen analógiáról, és nem azonosságról van szó. A partikularitás csak úgy védhető, ha értékesebbnek tüntetik fel.

A nemzetiségi kérdés rendezése

Eötvös elgondolásait a kiegyezés előtti kor nemzetiségi kérdésének rendezéséről három német nyelvű röpiratában — *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich* (1850), *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs* (1859), *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands* (1860) —, az *Uralkodó eszmékben* s főképp *A nemzetiségi kérdés* című tanulmányában fejtette ki. A naplójegyzetek — *Gondolatok és vallomások* (1862—1863) — e tanulmányok jobb megértésében segítenek.

Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról írt röpiratában első ízben fogalmazta meg, hogy miképpen az egyének elidegeníthetetlen joga képességeinek — nembeli adottságainak — fejlesztése, ugyanúgy a nemzetiséget is, mint kollektív egyéniséget, ilyen jog illeti. A nemzetiségeknek az államban egyenlő helyzetet kell biztosítani és azt törvényekkel védelmezni. Ezt a gondolatfonalat vitte tovább az *Uralkodó eszmékben* is: „Ha tehát kérdezik, miről ismerhetni meg valamely nemzetiség egyéniségét, felelet: csupán külön egyénisége öntudatáról s arról, hogy szükségét érzi ezen egyéni különbséget érvényesíteni.”⁶ A nemzetiségi jogosultságok nem egyebek a népek azon igényénél, hogy egyéniségüket jogilag és gyakorlatilag elismerjék. Eötvös állambölcséleti művében a nemzetiségi kérdés rendezését, természetesen, az állami központosítással szoros összefüggésben vizsgálta. A centralizált államokban, amint arra a mű alapgondolatából is lehet következtetni, a nemzetiségek önálló fejlődése nem valósulhat meg. Mert olyan államban, amelyben minden jognak az állam a forrása és birtokosa, illúzió, meddő próbálkozás az önálló személyiség érvényesítése. A nemzetiségi kérdés ésszerű rendezése megköveteli az állam hatáskörének korlátok közé szorítását, „s tért kell adnunk az egyes nemzetiségeknek, hogy igényeiket az államra nézve minden veszély nélkül kielégíthessék.”⁷ Ennek eszköze: a *polgári szabadságjogok* mellett az *önkormányzás elvének* alkalmazása. Egy másik princípiuma, hogy a nemzetiségek önállósulása nem rombolhatja le a történelmi jog és az egyéni jogosultság alkotmányát. Eötvös tévedett, amikor azt hitte, hogy a nemzetiségek szilárd támaszai lesznek a történelmi jognak, vagy a nemzetiséget való lelkesedés tiltakozás az állam mindenhatósága ellen.

Az *Uralkodó eszmékben* megtalálható a népek közötti *híd*, új keletű eszméjének alapgondolata is. Mivel etnikailag nincs egységes állam, s ha a nemzetiségek szabadságban, önálló fejlődésben élnek, elősegítik a szomszédokkal való jó viszony erősítését, mert „minél inkább testvérekül tekintik valamely állam lakói a szomszéd állam népessége egy részét: annál inkább kell a békés együttélés szükségét érezni, s azon szükségét, hogy összeütközések esetén a vitát fegyver nélkül igazítsák el.”⁸

Ezekben az írásokban körvonalazott elgondolásait fejlesztette tovább az ötvenes évek második felében és a hatvanas években keletkezett tanulmányaiban, beszédeiben és kisebb közleményeiben.

Egyik *Agricola* levelében (XVI. — 1858) két, látszólag egymásnak ellentmondó iránnyal, az individualizmussal és az egységtörekvéssel foglalkozott. Az egyén — az egyes ember vagy a nemzetiség — egyénisége megerősítését léte fő céljának tekintti. A másik irány — az egységtörekvés — az egyes nemzetiségeket mind közelebb hozza egymáshoz. Eötvös úgy gondolta, hogy a két irány nem semmisíti meg egymást, a technikai eszközök — közlekedés, vasutak, telegráf stb. — a válaszfalakat fokozatosan lebontják, ennek ellenére az egyéniség érzete növekedik.

Miért említem Eötvösnek ezt az írását?

A nemzetiségi irány — individualizmus — a világtörténelmi mozzanatok egyike. A nemzet vagy a nemzetiség jóléte és szabadsága másokéval is összefügg; a világfolyamatoktól elszigetelten a nemzetiségi kérdést rendezni nem lehet. Az individualitás nem áll ellentétben az anyagi civilizáció egységesítő törekvéseivel.

Eötvös vitairatában (*Felelet báró Kemény Gábor néhány szavára báró Eötvös Józseftől*) újólaj kifejtette, hogy a nemzetiségi kérdés, a történelmi jog tiszteletben tartása mellett, csak úgy rendezhető, ha a hatósági autonómia által minden egyes „nemzetiség kifejlesztése az állam körében teljes szabadságot élvez”.⁹ Ezt az elgondolást tartalmazza a nemzetiségi kérdés tárgykörében kiküldött bizottmány 1861 augusztusi jelentése is: „minden egyes nemzetiségnek, mint testületnek, szabad

egyesülés útjain kifejlődése biztosítva legyen.“¹⁰ A *Pesti Napló*ban is közölt jelentős filológiai nem tekinthető Eötvös alkotásának, mégis jelentős, mert az ő fel fogását foglalták írásba. Az országgyűlést az udvar rendelettel feloszlatta, így az érdemi tárgyalásra nem került sor.¹¹

Négyévi megfeszített munka után, 1865-ben jelent meg *A nemzetiségi kérdés* című tanulmány, a schmerlingi provizórium bukásának előestéjén. A mű Eötvös nemzetiségelméletének legrendszeresebb és legtisztább összefoglalása. Falk Mik sának írt egyik levelében a tanulmány céljára is utalt, amikor papírra vetette, hogy a nemzetiségi kérdést „egész politikánkban a legfontosabbnak tartom“. E tanulmányában Eötvös József a szabadelvű nemzetiségi politika elvi és gyakorlati alapjainak kidolgozására vállalkozott, s mint ilyen, teljesítménye páratlan az akkori Európában.

A nemzetiségi kérdés ésszerűen úgy rendezhető, ha mindkét iránynak: a politikai-történelmi és a nyelv-nemzetiségi iránynak egyaránt megfelel. Az akkori nemzetközi erőviszonyokból — a politikai eseményekből és várható alakulásaikból — arra következtetett, hogy a kis népek közös érdeke a birodalom egységének megőrzése. Ez csak úgy valósulhat meg, ha „minden egyes nyelvbeli nemzetiség igényei kielégíttetnek“.

Külön foglalkozott tanulmányában az állam szükségleteivel és a nemzetiségek követeléseivel. Megismételte az *Uralkodó eszmék*ben leírtakat, azt, hogy szükséges az állam bizonyos fokú — ipari, közigazgatási, pénzügyi, kereskedelmi stb. — központosítása, de ez nem lépheti túl az ésszerűség határait. S az olyan politika, amely a nemzetiségek rovására akarja az állam befolyását növelni, ellentétben áll a civilizáció haladásával. A polgárosodásnak az egyest — egyént vagy nemzetiséget — kell felszabadítania, jogosultságába állítania, felszabadítania a külső kényszer uralma alól. Ezután tért rá a külső kényszer megszüntetésének gyakorlati kérdéseire.

Eötvös elutasította azt a javaslatot, mely azt követelte, hogy új adminisztratív beosztással olyan közigazgatási egységek — például megyék — alakuljanak, melyekben a számbeli többség — majoritás — elve alapján a nemzetiségek nyelvhasználati és hivatalviselési joga imperatívus meg határozható legyen. A következőképpen érvelt: a többség elve kivitelezhetetlen, mert nehéz a hovatartozást megállapítani. A nemzetiségek olyan vegyesen élnek, hogy lehetetlen a határozott igazságosan megvonni; főképpen azért nem helyezte ezt a megoldást, mert ezekben az egységekben a többség előnyös befolyásra tenne szert a kisebbséggel szemben, s így a szabadság korlátozásának egyik formáját egy másikkal, a többség uralmával cserélné fel. Nem tartotta elfogadhatónak a hivataloknak nemzetiségek szerinti szétosztását, mert az nem az egyén képességeit veszi figyelembe, hanem az arányt, s ez a negatív kiválasztás előtt nyit utat, és új kiváltságokat létesít.

Nem talált Eötvösnél kedvező fogadtatásra az ország nemzetiségi területekre osztásának terve sem, mert a territoriális szervezettel az egyén politikai szabadsága veszélybe kerülhet. Az egyén újból alárendelődne egy olyan, tőle elidegeníthető szervezetnek, amely vele a nemzetiség vélt vagy valós kollektív érdekei nevében bármikor szembefordulhat. Eötvös a reformkorban szorgalmazott szabad községi rendszert és egyesülési jogot terjesztette ki a nemzetiségi kérdés szabadelvű rendezésére. A nemzetiségi kérdés megoldásában „az 1848-i törvények végrehajtása s az kívánatik, hogy közigazgatási szervezetünkben az önkormányzat elvéhez, azaz ama formához ragaszkodjunk, melyet hosszú múlt s a nemzet erkölcsi és szokásai egész létünkkel összeforrasztottak“.¹² Jól működő municipiális szervezet és egyesületek nélkül a kisebbség nem védelmezhető meg az állami kényszer befolyása ellen. Az önkormányzat azért szükséges a nemzetiségi kérdés rendezésében, mert az állam nem fog azokkal az eszközökkel rendelkezni, amelyekkel „a többségnek nemzetiségét mások rovására kiterjeszhetné“, a nemzetiség nyelvét a községek körében korlátozni tudná. Az Eötvös által elképzelt municipiális önkormányzat nem szabott volna határt annak, hogy tanácskozásaikban melyik nyelvet használják a képviselők.

E felgásban az államnyelv a közmegegyezés, az ügyintézés megkönnyítésének nyelve, és nem lehet akadálya, hogy valaki a törvényhozás tanácskozásaiban saját nyelvét ne használja, vagy a kormány a nemzetiségek nyelvén írott beadványokat ne fogadja el. Eötvös felismerte, hogy a politikai vagy a nyelvi szupremácia nem tudja megszüntetni a nemzetiségek egyéniségének öntudatát.

Eötvös a nemzetiségi kérdést — s ez lényeges vonása fel fogásának — nemcsak a polgári egyenlőség biztosításával akarta rendeztetni. Eljutott a nemzetiségek községi autonómiájáig mint olyan formáig, melyben megvalósítható a haladás irányával egybeeső politikai, nyelvi, kulturális fejlődés.

Van Eötvös nemzetiségfel fogásának egy másik vetülete is, amelyre méltatói kevésbé hivatkoznak, s ha igen, rendszerint elszigetelik a nemzetiségi kérdés ren-

dezésére tett indítványaitól és tervezeteitől. És ez a tudományokkal és az anyanyelvű oktatással kapcsolatos. Naplójában, jegyzeteiben számos gondolatot rögzített a tudományok és a nemzetiség viszonyáról. Máshol is érintettem, hogy Eötvös bírálta azt a feltevést, amely szerint a műveltség emelkedésével a nemzetiségi mozgalmak elvesztik jelentőségüket. Úgy gondolta — s ebben tévedett —, hogy azok az ellentétek, amelyek a mozgalmak között keletkeznek, a tudományok fejlődésével megszűnnek, de ezzel a nemzetiségek nem fogják elveszíteni egyéniségük érzetét: „Épp ezért minden nemzeti törekvés, amennyiben e körben mozog, józan is. Feladásához tartozik minden, de csak az, mi a kedélyben összefügg, s így az erkölcsök, a poézis. Azon általánosság, melyet a civilizáció előidéz, nem terjed ki ezekre, s bizonyos, hogy amennyiben a poézis létezni fog a jövőben, ez csak egyéni, csak nemzeti poézis lesz.“¹³ A tudomány, a poézis nemzeti jellegével ellentétben, az emberiség közös kincse, de ugyanakkor, az individuumok alkotásai, s a nemzetek, nemzetiségek — kollektív individuumok — úgy tudják a tudományok fejlődését elősegíteni, ha minél magasabbra jutnak a művelődésben: „Minden nyelv, melyben a tudomány műveltetik, egy-egy eszköz, mely által bizonyos eredményekhez könnyebben jutunk, mely ezen eszköz nélkül soha, vagy legalább csak nagy fáradságok után lett volna elérhető. A népek különböző szelleme s kedélyi tulajdonai, melyek szerint azok a tudományt felfogják, biztosítják azon sokoldalúságot, mely nélkül nagy igazságot feltalálni nem lehet, s a nemzetiségi érzet a tudományok körében is nemes versenyt idéz elő, mely minden nagy erőfeszítésnek, s így minden nagyobb sikernek feltétele.“¹⁴ Egyetlen nemzetiséget vagy nemzetet sem akart kizárni a tudományok műveléséből, mert azok eredményei a közös értégyarapodást szolgálják. Az országgyűlés egyik ülésén (1870), Jókai Mór indítványára felelve mondotta: ha az ország a tudományok felvirágoztatását akarja, létesítsen minél több társulatot, s az, hogy „magyar, német vagy román nyelven műveltetik-e, az tökéletesen mindegy; az egyik vidéken a tudományos működő társulatok fő nyelve lesz a szász, másiké lesz német, a harmadiké román, de azért ezen különböző nyelveken művelt tudománnyal gazdagodni fog az összes tudományosság kincse.“¹⁵

E felfogással és az önkormányzati elvvel összefüggésben támogatta az anyanyelvű oktatást is.

Miért szükséges Eötvös a tudomány és a nemzetiség tárgyköréhez tartozó gondolatait a nemzetiségi kérdéssel összefüggésbe hozni? Mindenekelőtt: a nemzetiségi kérdést nemcsak jogi kérdés, Eötvös sem tekintette pusztán annak. A modern társadalomban csak az a nemzetiség tudja önmagát megőrizni, amelyik a poézisben és a tudományokban egyaránt értégyarapító tevékenységet tud kifejteni. A folklóron, a hagyományon, az írásbeli kultúrán — irodalmon, tudományon — keresztül tud a nemzetiség a létét meghatározó haladáshoz felzárkózni.

A nemzetiségek egyenjogúsága és önálló fejlődése a nemzeti egység jegyében csak igazi, a többszólamúságot szavatoló demokráciában lehetséges. Ezért állította Eötvös közírói tevékenységét, állambölcseleti művét a demokratikus eszmék szolgálatába. Meggyőződéssel vallotta, hogy a dolgok „szükséges folyama“ az egyik népek a másik fölött gyakorolt uralma megszüntéséhez vezet. A szabadelvű demokráciában a nemzetiségek intézményeket hozhatnak létre — ezért fontos az eötvösi „egyesülési jog“ —, nyelvük, kultúrájuk fejlesztésére megszervezhetik önálló, az állam befolyásától védett érdekképviseletüket. A demokratikus közéletben lehetőségek nyílnak a minden irányban kifejtett kritikára, s ez a társadalmat is önmaga korrekciójára készítheti. A véleménymondás szabadsága egyén és közösség morális felelősségét erősíti. Hogy Eötvös írta, a nemzetiségek között létező különbségek nem szűnnek meg sem doktrínák, sem törvények által, s az új demokráciában, amelynek eljöveteletét a polgárosodás haladásától várta, ezek a különbségek „a dolgok természetében“ fognak gyökerezni. A dolgok természetessége a társadalmi gyakorlat motivációja s a politika indítéka a demokráciában. Az uralom, valaki vagy valami ellen van, s aminek lennie kellene, ellene és helyében válhat meg. Ezért a nemzetiségi különbségek nem az uralmi rendszerekben, hanem „a dolgok természetében“ gyökereznek.

Eötvös küszködött kétségeivel. Milyen lesz az emberiség jövője? El fognak-e tűnni a nemzetiségek az egységesülés folyamatában, vagy nem? Hajlott annak elfogadására, hogy az új gazdasági rend, amelyet az ipar, a kereskedelem befolyásának növekedése és a népek közötti kapcsolatok gyarapodása hoz magával, „az emberiség egységének eszméjét fogja maga után vonni“. Hitte, hogy a keresztény civilizációjú népek (a nyugati kereszténységre gondolt) nagy egységgé olvadnak össze. Másról meg így írt: „Teljes meggyőződésem szerint, nagy államaink kisebb, a svájciakhoz hasonló kantonokra való felosztása, melyet — talán nemzetiségek szerint — föderális kötelékek kötnek össze, de oly lazán, hogy tulajdonképp csak az egész keresztény emberiség egysége azon eszme, mely az egészet összetartja.“¹⁶

Magunkénak azt az Eötvöst érezzük, aki az emberiség jövőjét nemzetiségi sokszínűségében képzelte el, olyan demokráciában, ahol a szavak zsarnokságával, a fogalmak elferdítésével nem helyettesítik „a dolgok természetében” gyökerező egyedi szabadságot és fejlődést.

Meg kell említenem, hogy Eötvös szabadelvű nemzetiségi nézeteit a hatvanas években a nemzetiségek kedvezően fogadták, amint arról Kemény G. Gábor kutatásai tanúskodnak.¹⁷ Eötvöst az elégedettség érzésével töltötte el, hogy a nemzetiségek barátságosan fogadták a kérdés rendezése érdekében kifejtett tevékenységét. A XIX. század második felének társadalmi, politikai és ideológiai változásai nem az Eötvös által megjelölt irányt követték. Az a bizakodás, mely a Charles de Montalamberthez küldött leveléből kiolvasható — „úgy tűnik, hogy ez a számunkra annyira fontos kérdés azoknak az elveknek alapján oldódik majd meg, amelyet az én munkám védelmez” —, nem igazolódott.¹⁸

JEGYZETEK

1. I. m. III. 369.
2. Eötvös József: *Arcképek és programok*. Bp., 1975. 138.
3. Uo.
4. I. m. 484.
5. Lásd Szücs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. *Nemzetiség a feudalizmus korában*. Bp., 1972.
6. Eötvös József: *Uralkodó eszmék* II. 547.
7. I. m. II. 550.
8. I. m. II. 568.
9. Báró Kemény Gábor *A nemzetek fejlődéséről* címmel 1856-ban Kolozsvárott könyvet jelentetett meg, melyben bírálta Eötvös *Uralkodó eszmék* című művét. Erre Eötvös nem válaszolt. 1860-ban Kemény Gábor újabb írásban bírálta Eötvös nemzetfelfogását, az Akadémián elmondott Kazinczy-émlékbeszéd után. Eötvös erre válaszolt.
10. Eötvös József: *Reform és hazafiság*, III. Bp., 1978. 492.
11. Lásd Kemény Zsigmond nemzetiségi kérdéssről írt cikkeiről (1860—1861) Benkő Samu tanulmányát: *Korigény és erkölcsi parancs*. In: *A helyzet-tudat változásai*. Buk., 1977.
12. Eötvös József: *Reform és hazafiság* III. Bp., 1978. 445.
13. Eötvös József: *Vallomások és gondolatok*. Bp., 1977. 556.
14. Eötvös József: *Arcképek és programok*, 300.
15. I. m. 275.
16. Eötvös József: *Vallomások és gondolatok*, 468.
17. Kemény G. Gábor [szerk.]: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Bp., 1962.
18. I. m. 411.

Petkes József: Fűzfák

Az információfogalom tartalmi összetevői

Az információfogalom meghatározása és körülírása, a fogalom nyelvi burkához tapadó, különböző jelentések elhatárolása több mint három évtizedes rendszeres használat és megfeszített elméleti kutatás után is még mindig nyitott, időszzerű kérdés. A fogalomtisztázást célzó megannyi erőfeszítés ellenére a kifejezés sokértelműsége nemcsak hogy nem csökkent, de éppen ellenkezőleg: fokozódott, az elméleti hozzáállások nemhogy közös nevezőre jutottak volna, hanem ellenkezőleg, az értelmezések skálája bővült. Bizonyításképpen elegendő volna utalni jó néhányra ama nagyszámú monografikus munka közül, amelyek mintegy átfogó képet kínálnak erről az új meg új jelentésváltozatokat szülő folyamatról.¹ Lényegében az információról szóló információ napjainkban a különböző véleményeknek és álláspontoknak s ezek sokféle kombinációjának-árnyalatának bonyolult képét mutatja.

Tanulmányunknak korántsem célja végig követni ennek az összefolyamatnak a tekervényeit. Szándékunk az, hogy az információról szóló információt meghatározott távolságból vegyük szemügyre, mégpedig oly módon, hogy a benne foglalt álláspontokról általánosító áttekintést nyerjünk. Ilyenképpen megkíséréljük megragadni a szóban forgó terminus *leglényegesebb* tartalmi összetevőit, azokat a *legfőbb* jelentésváltozatokat, amelyek az információ kifejezés jelenkori használatában alakultak ki. Mindezzel megpróbálunk lehetséges választ találni arra a kérdésre, mi az információ mint tény, mint valóságos jelenség, vagyis mi az információ mint olyan.

Az általunk felvázolandó nézőpont mindenekelőtt azon szerzők véleményétől távolodik el, akik az információban primér fogalmat és terminust látnak, olyan fogalmat, amelyet nem lehet sem meghatározni, sem körülírni, olyan terminust, amelynek jelentése magában a szövegösszefüggésben tételeződik, méghozzá minden egyes esetben eléggé határozottan és világosan.

Jelen álláspontunk elhatárolódás továbbá mindazoknak a véleményétől, akik az információmeghatározás nehézségeit eltúlozva, más indokokból és más érvek alapján, ugyancsak lemondanak erről a próbálkozásról. Ez utóbbi nézet szerint a valóságos, a tényleges, az ontikus információ „fajai” (genetikus, pszichikai, megismerési, vagy más csoportosítási ismérv szerint, statisztikai, szintaktikai, szemantikai, pragmatikai információ), akárcsak az információ elméleti „fajai” (információ mint nem-energia, mint nem-redundancia, mint negentrópia stb.), természetüket és funkcióikat tekintve olyannyira távol állnak egymástól, hogy egyszerűen lehetetlen közös jegyek felmutatása, valamennyiük alárendelése az információ közös „nemé”-nek. Ilyenképpen az információ általános meghatározására, körülírására irányuló bármely kísérlet már eleve értelmetlen.

Ama szerzők között, akik szót emelnek az információ mint információ valamilyen meghatározásának az igénye mellett, ugyancsak megoszlanak a vélemények. Az első ilyen jelentős megoszlás a kifejezetten *menyiségi*, illetve *minőségi* értelmezések között jelentkezik.

Az előbbi szerint, általános értelmezésben, az információ csupán fokát, csupán *mértékét* jelenti egyes olyan jegyeknek, meghatározottságoknak, mint: a rend, káosz, sokféleség, előre-nem-láthatóság, tükrözés stb. Ez az értelmezés különösen az információ matematikai elméletének adataira hivatkozik; eszerint az

$$I = - \sum_1^n p_i \log p_i$$

képlet és a hozzá tartozó formulák alkalmazásának a körén túl, egy bizonyos számú bit vagy dit valóságos vagy lehetséges meghatározásainak a tartományán túl, a szóban forgó terminus, illetve fogalom jelenkori jelentéseinek és tartalmainak nincs érvénye.

Az utóbbi — a minőségi — értelmezés változatai szerint az információt mindenekelőtt *sajátos minőségnek* kell tekinteni. M. Mackey, ennek az álláspontnak egyik híve esztendőkkkel ezelőtt ezeket írta: „Az információ fogalmának számos minőségi implikációja van. [...] ha Shannon úgy jellemezte, mint az előre-nem-láthatóság mértékét, ez nem azt jelenti, hogy nem kellene olyan további vetületeket is figyelemmel kísérni, amelyek a biológusokat, a pszichológusokat és a fizikusokat sokkal közelebről érdeklik.”² Hozzátehetjük, hogy a filozófusok is azok közé tar-

toznak, akik elsősorban érdekeltek abban, hogy olyan információfogalommal dolgozhassanak, amely sajátos mennyiségi, illetve fokozati meghatározottságokkal rendelkező minőségi jegyek valamely összegét jelölje. Egy ilyen fogalom szükségesnek és az eddigieknél hatékonyabbnak bizonyul majd, mind a lételeméletben, mind pedig az ismeretelméletben való filozófiai búvárkodás szempontjából.

Az információminőség meghatározó jegyeire vonatkozó viták ugyancsak számos eltérő véleményt hoztak felszínre. Ha csupán a nagyobb hatású, jobban megalapozott szempontokat vesszük figyelembe, az értelmezéseket az alábbi négy irányban csoportosíthatjuk.

Az információ a meghatározatlanság terméke (opusa)

A fogalomtartalomnak ez a meghatározása az információnak mint információnak a tisztázása érdekében ugyancsak a matematika elméleti apparátusából indul ki. Nem kétséges, hogy ennek az apparátusnak a kidolgozása egyik forrását jelenti azoknak a sikereknek, amelyeket a szóban forgó fogalom a tudományos és filozófiai gondolkodás összviszonylatában ért és ér el korunkban. Ez az apparátus nagy reményeket szült, jelesen annak a lehetőségnek a reményét, hogy kifejezetten információfolyamatok körére is kiterjesszenek mennyiségi meghatározásokat, illetve értékeléseket. Ez a remény részben megalapozott. Bizonyos vonatkozásokban, az információs jelenségek bizonyos területein ez az apparátus valóban hatásosnak és érvényesnek bizonyult. Idővel azonban a bit és értékek számításának a nehézségei az információ valamennyi tartományában és valamennyi dimenziójában hovatovább nyilvánvalókká lettek. A túlzott lelkesedés lehiggadt.

Az információ matematikai elméletének és a vele kapcsolatos képletrendszernek az alap gondolata abban summázható, hogy a meghatározatlanság (mint objektív helyzet vagy szubjektív állapot) egyfelől és az információ közt másfelől szerves összefüggés áll fenn. Ebből az összefüggésből adódóan valamely meghatározatlanság (sokféleség, bonyolultság stb.) értékelésének mértéke, illetve formulája egyben az információ értékelésének mértékévé, illetve formulájává válik. Az információ-meghatározatlanság kettősségének gondolata, e dualitás értékének túlhajtása alapján, kiindulópontja lett annak az értékelésnek, amely szerint Shannon fentebb említett képlete — miként azt több szerző is állítja — tulajdonképpen az „információmennyiség” képlete, az információ valamennyi dimenziójának és fajának értelmében. Ugyanez a túlhajtás vezetett el azokhoz az értelmezésekhez is, amelyeket fentebb mennyiségieknek neveztünk.

Az információ és a meghatározatlanság közötti viszonyok a matematika fogalmaival történő elméleti megragadása további — általánosabb és mélyebb — gondolatokat is tartalmaz. A képletekben magukban, és azokon túl, szöveg mögötti tartalmaiban a matematikai elmélet kimondja, hogy az információ általában a meghatározatlanság csökkentésének, illetve kiküszöbölésének minőségi eleme. Egy bit egységnyi információ például egy meghatározatlansági mezőt a felére csökkent, vagy teljesen megszünteti azt a meghatározatlanságot, amelyet két egyenlő valószínűségű alternatívát hordozó helyzet tartalmaz. Egy olyan meghatározatlansági állapot például, amelyet bárki számára (anya, apa, orvos stb.) az eljövendő újszülött neme okoz (leány vagy fiú — ez a lehetséges alternatíva), egy bit egységnyi információ felhasználásával kiküszöbölhető.

Az információ nem azonos magával a meghatározatlansággal, hanem olyasvalami, ami szemben áll a meghatározatlansággal. Ha képleteinek szövegében a matematikai elmélet az információt egyenes arányba helyezi a meghatározatlansággal, szöveg mögötti értelmével egyben fordított arányukra is utal; minél több információ, annál kevesebb meghatározatlanság. A szóban forgó összefüggésnek e sajátos arculata folytán az információ úgy jelentkezik, mint a döntés, az alternatívák közti választás „összetevője”, támpontja. Az információnak általában az a rendeltetése, hogy utat jelöljön a cselekvés számára, valahányszor a rendszer viselkedési alternatívával találja magát szemben. A lehetséges viselkedések valamelyikének a kiválasztása szükségképpen feltételezi a jelek és/vagy jelzések (egyszóval információk) termelésére, illetve közvetítésére szolgáló mechanizmusok jelenlétét. Bizonyos meghatározatlanságok körén túl, a létezésüket alternatívák közötti választások révén érvényesítő rendszerek tartományán túl az információnak nincs sem létre, sem sajátos működési közege. Mint a meghatározatlanság csökkentésének és ennek révén a döntési aktusok elindításának sine qua non eleme, az információ a vezérlési jelenségek „nyersanyagává” válik, a szabadság bizonyos fokával, a viselkedés bizonyos lehetőségeivel rendelkező rendszerek sajátos erő-minőségévé lép elő.

Az információfogalom ilyen tartalmú meghatározása, a terminus ilyen értelemben való alkalmazása valójában a fentebb jellemzett nézőpont egyik különös esete, az információkat mint nem-meghatározatlanságnak vagy jobban mondva mint információk meghatározottságnak a különös esete. Ez a jelentés azonban viszonylag annyira független lett, hogy önállónak is tekinthetjük, úgy vehetjük, mint a terminus és a fogalom elméleti és nem-elméleti építkezéseinkben való alkalmazásának egy újabb módját. Ennek a nézőpontnak az érvényesítése maga is az információ matematikai elméletének apparátusában, a redundancia értékelésének a képleteiben nyer biztos megalapozást és igazolást.

Ilyenképpen magától értendő, hogy az információ mibenléte ismeretelméleti meghatározásának fő síkja éppen a redundanciára való vonatkoztatás. E vonatkoztatás értelmében egy adott kommunikáció csak ott és akkor nyer információ-minőséget, ahol és amikor valami újat hoz, információk természetű többletet hordoz. Valamely kommunikáció jelei és jelzései akkor és csak akkor tekinthetők információhordozóknak, ha értelmük és jelentésük új értékegységekkel rendelkezik, vagy újakat nyer. Valamely kommunikáció annyiban nem-információ, illetve annyiban válik ezzé, annyiban van a redundancia helyzetében, vagy kerül abba, ha nem jár együtt valamely tisztázatlanság tisztázásával, ha nem ad választ nyitott kérdésre vagy kérdésekre. Gyakorlati szempontból például valamely címmel kapcsolatban egy kísérlet végrehajtása, egy könyv elolvasása, egy beszéd meghallgatása stb. információ nélkülinek bizonyul, ha nem rendezi át vagy nem bővíti az eredeti információk készletet, ha nem érint kielégítetlen kíváncsiságtartományokat. Ellentétileg leggyakrabban a jelrendszer szerveződésének és működésének, a kommunikáció létrejöttének többi síkján is jelentkeznek, és sajátos módon, a statisztikai, szintaktikai és pragmatikai jelenségek szintjén nyilvánulnak meg.

Az információt a nem-redundanciával azonosító nézőpont megindoklásakor rendszerint túlhajtják a szóban forgó ellentéteket, azonosítják az információt az információ-többlettel, szem elöl tévesztik azt a tényt, hogy a redundancia ilyen vagy olyan formában és mértékben valamennyi valóságos kommunikáció velejárója és részben kedvező feltétele. Mindezen korlátai ellenére a szóban forgó nézőpont, ha az információ termelésében és kezelésében nagyobb hatékonyság mellett száll síkra, a hig, semmitmondó kommunikáció ellen, az alkotásnak vagy újításnak pusztán szavakra korlátozóó formája stb. ellen lép fel, megérdemli, hogy érvényre jutását tudatosan támogassuk és előmozdítsuk. Valamely kommunikáció információ értékének mérlegetésekor mindig szem előtt kell tartani a szükséges és a fölösleges redundancia közti különbséget.

Az információ entrópiellenes tényező

Az információ mint információ mibenléte a meghatározásánál és körülírásánál ez az álláspont a viszonyítási rendszert a fizikai entrópiában jelöli meg. Ennélfogva az információ negentrópiaként jelentkezik, vagyis ama létevitalként, amely akár valamennyi rendszertípus viszonylatában — ahogyan egyes szerzők vélik —, akár csupán némelyikük vonatkozásában — ahogyan mások gondolják —, a minőségi uniformizálódásra, a rendszer-hierarchia lebontására irányuló törvényszerű és spontán tendencia ellensúlyozásának a képességével rendelkezik. Más szóval az információ úgy jelentkezik, mint a szerveződés egyetemes vagy helyi „kötőanyaga”.

Az információnak negentrópiaként történő értelmezésekor rendszerint eltúlozzák N. Wiener bizonyos szövegeinek értelmét, valamint azokat a formális analógiákat, amelyek egyfelől a fizikai entrópia matematikai apparátusa (a Boltzmann-féle képlet), másfelől pedig az úgynevezett információk entrópia apparátusa (a Shannon-féle képlet) között állnak fenn. Ennek az elméleti álláspontnak a keretei között az információ mennyiségét „ki is vonják” a rendszer időbeli önkibontkozásában egymást követő mozzanatok entropikus állapotainak a különbségéből. Ha egy X rendszer fizikai entrópiája növekszik, információvesztésről van szó, ha viszont az entrópia csökken, a rendszer információt halmoz fel.

Azt a tételt, amely szerint az információ kifejezetten anti-entropikus funkciókat tölt be, Louis de Broglie, korunk hírneves francia fizikusa úgy értékelte, mint „a kibernetika egyik legszebb gondolatát”. Ennek a gondolatnak, amely ténylegesen behatolt az elméleti elemzések és összefoglalások közegébe, ma is nagy figyelmet szentelnek. A fokozott érdeklődés eredményei közül érdemes számon tartani azt a kitélt, amely szerint az információ mint információ nem egyéb *potenciális*

negentrópiánál, és csakis valamely rendszer vezérlésének a feltételével válik *hatékonyá*. Természetesen hármas elvű rendszerekről van szó, olyanokról, amelyek a környezettel információs kapcsolatba is képesek lépni.

Távol áll tőlünk, hogy lebecsüljük az információt negentrópiaként meghatározó gondolat jelentőségét. Mégsem mellőzhetjük azt az észrevételt, hogy az információ antientropikus értékeit csakis azután és attól függően lehet és kell számba venni, miután tisztáztuk, hogy mi is tulajdonképpen az információ; negentrópiái funkcionalitását magából az információ létéből kell levezetnünk, e létmód sajátosságából.

Az információ mint nem-energia

Az információminőség meghatározására és jellemzésére vállalkozó szerzők többsége ennek a kuszán szerteágazó értelmezésnek a vonalán halad. Az ide tartozó számos változat közös nevezőjét az a közismert wieneri tétel jelenti, amely szerint „az információ — információ, sem nem anyag, sem nem energia”.³ Mind betűje, mind pedig értelme szerint ez a tétel azt állítja, hogy az információ másvalami, mint a szubsztancia és az energia, hogy minőségi jegyeit nem lehet visszavezetni a szubsztanciai-energiái létezés jegyeire. Bizonyos rendszertípusok egzisztenciális mérlegében az információ úgy szerepel, mint sine qua non összetevő, mint sajátos és immanens dimenzió. A hazai szakirodalomban ennek a szempontnak a legkitartóbb szorgalmazója az a V. Săhleanu, aki műveiben behatóan foglalkozott az információ típusú kapcsolatok (a szerző rövidítése szerint az ITK* sajátosságával).

Csatlakozunk azokhoz a szerzőkhöz, akik úgy vélik, hogy az információ nem energia, jobban mondva más valami, mint az energia. E magunkévá tett álláspont mellett szóló érveket a következőkben foglalhatnánk össze:

a) Ha meg akarjuk haladni a kifejezetten mennyiségi szemléleteket, ha az a célunk, hogy kimunkáljuk az információminőség fogalmát, nincs és nem is marad számunkra más, jól megalapozható elméleti perspektíva, mint az, hogy az információt az energiára való vonatkoztatásának a szintjén határozzuk meg és jellemezzük. (A szubsztancia—energia egységét természetesen magától értetődőnek vesszük.)

b) Ez a távlat lehetővé teszi a valóság szubsztanciai-energiái összetevőivel szembeni függés és *egység* viszonyainak, mind pedig a viszonylagos *ellentéteknek* jobb megértését. Az információ fajtáinak egyikében sem létezik mint valami önmagában és önmaga által adott, nem létezik mint önálló entitás, de ugyanakkor létezésének egyetlen formájában sem lesz visszavezethető anyagi hordozóinak jegyeire. A maga sajátos minőségében a megmaradás és átalakulás másfajta törvényeinek engedelmeskedik. Az információ például nem szűnik meg hatásaiban; egy információforrás információs utasításokat adhat anélkül, hogy ezzel kvantumja csökkenne.

c) Az információnak nem-energiaként való felfogása elvezethet ama vélemények korlátainak a meghaladásához, amelyek az információt a meghatározatlanság, a redundancia vagy a fizikai entrópia ellentétéként határozzák meg. Ez utóbbi értelmezésekben — miként látható — a *funkcionális* megközelítés szempontja dominál, bennük a figyelem arra a *szerpre* összpontosul, amelyet az információ a valóság különböző összefüggéseiben betölt.

Nem akarjuk azt állítani, hogy a szóban forgó értelmezések nem indokoltak, hogy az információfogalom nem szerepelhet ilyen tartalmakkal is. Szeretnénk azonban azt emelni az információ olyan értelmezésének elsődleges követelménye mellett, amely azt a létezés sajátos módjaként fogja fel. Az információ ugyanis a maga sajátos és hiteles valósága folytán tölti be azokat a szerepeket, amelyeket betölt. Úgy véljük, csak miután nem-energia mivoltában azonosítottuk, csak azután hivatkozhatunk működésének tényére a viselkedés irányításában mint entrópiaellenes tényezőre, mint nem-redundanciára. Csak azután érthetjük meg például, miért marad az információ továbbra is információ akkor is, amikor százszázaléki redundáns, vagy akkor is, amikor, szabály alóli kivételként, entropikus következményeket idéz elő.

A jelenségeknek az a mezeje, amelyben az információ egyesül és elkülönül a szubsztanciai-energiái létforma jegyeitől, nem más, mint a jelek és/vagy a jelzések világa. Ontikus státusukban és e státusuk szerint, ezek olyan szubsztancia- (vagy energia)törvédek, melyeknek értelmük és értékük van, mégpedig nem fizikai vagy kémiai, hanem szemiotikai dimenzióik, jegyeik révén, az általuk hordozott értelem

* Az eredetiben LTI = legături de tip informație

és jelentés révén. Ez a sajátos töltet a szemiotikai helyzetben és helyzetből jön létre, azokban és azokból a szemiotikai, szintaktikai, pragmatikai és statisztikai értékekből, amelyekkel ezek a jelek az ilyen helyzetek szinkroniájában és diakroniájában rendelkeznek. Az információ a jelek és jelzések valamennyi típusának tartalmaként és lényegeként, ilyenképpen pedig a kommunikáció valamennyi nemének tartalmaként és lényegeként tételeződik.

A mozgó anyagnak az az általános tulajdonsága, amely az információ létrejöttének önmagában vett lehetőségét hordozza, nem más, mint az a tulajdonság, amelyet a filozófiai szakirodalomban tükrözésnek szokás nevezni. A tükrözés körébe tartozó jelenségektől az információ jellegű jelenségekhez vivő ugrás a tükrözés tükrözésének vagy a metatükrözésnek a folyamata révén valósul meg.

Az információ meglétének ontikus feltételei bonyolultak. A bonyolult feltételeknek ebbe a körébe beletartoznak a szemiotikai helyzet szinkronikus és diakronikus mozzanatai, a kommunikációs aktus, valamint a metatükrözések létrejöttének mozzanatai.

Ezekkel a feltételekkel összhangban megkockáztathatunk egy olyan fogalmi szintézist, amellyel meghaladjuk a kifejezetten tagadó értelmű megfogalmazások (nem-redundancia, nem-energia, nem-entrópia stb.) korlátait, hogy állító formában jelenthessük ki: *információn azt a létentitást értjük, amely a tükrözési folyamat talapzatán, a szemiotikai helyzet feltételei között jön létre, a jelek és/vagy jelzések mezejében tételeződik, és akármely kommunikáció tartalmává, lényegévé válik.*

Az információról szóló információ rejtélyének tisztázására vállalkozó fenti megállapítás természetesen további magyarázatokra szorul. Ezúttal azonban nem vállalkozhatunk többre, mint arra, hogy befejezéséppen felhívjuk a figyelmet e meghatározásban kínálkozó új lehetőségekre mind az információ és energia közti viszonyra, mind az információ sajátos létformájának, mind pedig a redundanciával, a meghatározatlansággal, valamint a fizikai entrópiával való összefüggésének jobb és átfogóbb elméleti tisztázását illetően. Erről az állásponttól könnyen megérthető, hogy a fogalom szóban forgó négy tartalmi összetevője, a terminus szemügyre vett négy jelentése, miközben mindegyik külön-külön a maga módján tételeződik és igazolást nyer, nem pusztán egymás mellé helyezkedő, nem pusztán komplementáris mozzanatok, hanem kölcsönösen tételezik és feltételezik egymást, hogy kölcsönösen együtt létezzen az információnak nevezett jelenség létezésének és funkcionálásának valamennyi esetében.

Sztranyiczki Gábor fordítása

JEGYZETEK

1. Lásd V. Săhleanu: *Știința și filozofia informației*. Buc.; 1972.; Lásd I. I. Griskin: *Ponyatie informacii*. Moszkva, 1973.
2. M. Mackay: *Discussions*. In: *Le concept d'information dans la science contemporaine*. Paris, 1965. 89.
3. N. Wiener: *Cibernetica*. Buc., 1966. 178.

Bakó-Hetei Rozália: Kerámiatányér

Termékeny tanácskozások szellemében

Az RKP Központi Bizottságánál a megyei bizottságok első titkáiraival, a gazdasági és mezőgazdasági kérdésekkel foglalkozó titkáiraival május 29-én és 30-án tartott munkatanácskozás különös jelentőségű volt: ötéves tervünk utolsó esztendejében vagyunk, és az első öt hónapi jelentések ismeretében a résztvevők elemezheték az elért eredményeket; ugyanakkor — a hiányosságok, gondok, nehézségek alapján — kijelölhették a lemaradás, késedelem behozásához szükséges tennivalókat. „Teljes megelégedéssel állíthatjuk — mutatott rá Nicolae Ceaușescu elvtárs —, hogy sikeresen befejezzük az ötéves tervet — a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtéséről és hazánk kommunizmus felé haladásáról szóló pártprogram végrehajtásának első szakaszát.” Az előadó ugyanakkor kifejtette, hogy a kedvezőtlen időjárás, a világgazdasági válság elmélyülése, az energetikai és pénzügyi gondok következtében az anyagi javak termelésében sok helyütt késedelem, zavar, ferdeség mutatkozik: „Nyíltan meg kell azonban mondanunk, hogy mindezt le tudtuk volna küzdeni, vagy legrosszabb esetben kihatását erősen csökkenthettük volna, ha tevékenységünkben — mind gazdasági téren, mind pedig a többi szektorban — nem jelentkeztünk volna számos hiányosság, közöttük igen súlyos hiányosságok, ha a gazdasági-társadalmi tevékenység irányításában nem mutatkozott volna egész sor fogyatékoság.”

A tanácskozásra jellemző volt a kérdések széles körű átfogása, alkotó szellemű megközelítése; a kezdeményezés, az önálló intézkedések támogatása, a leleményesség, a helyi erőforrások és az emberi tartalékok kiaknázására irányuló tevékenység fokozott serkentése. Ugyszintén a legmodernebb, leggazdaságosabb, legtermékenyebb eljárások, módszerek, megoldások fölkarolása. Ilyen szellemben került szóba a korszerű technika sok új vívmánya éppen úgy, mint a mezőgazdaság százados, régi, jól bevált sok-sok módszere, eszköze, például a kiskerti veteménytermesztés vagy a háztáji állattartás, ami mind-mind elősegíti az adottságainkkal, anyagi és emberi erőforrásaikkal való hatékonyabb gazdálkodást, a lakosság jobb ellátását. Mindenekelőtt — és általában is — érvényes azonban az, amit pártunk főtájkára a mezőgazdasággal kapcsolatos kérdések tárgyalásakor hangoztatott: „Fölkérem a megyei bizottságokat, a megyei néptanácsokat, a megyei határozatokat a Mezőgazdasági Minisztériumtól, hanem intézkedjenek. [...] Senki se mondja azt, hogy nem volt elég idő az építkezésre.”

A Központi Bizottságnál tartott tanácskozást a szakminisztériumok, ipari központok és más fórumok, szervek, intézmények munkaértekezletei, megbeszélései követték, majd a Dolgozók Országos Tanácsa tartott bővített teljes ülést, és részletes összegezésben foglalta egybe a különböző szinteken végzett elemzések, az előterjesztett jelentések, hozzászólások, javaslatok tapasztalatait, s mozgósító erejű útbaigazításokkal, tanulságokkal szolgált. A tanácskozás felszólított a kipróbált elgondolások vagy módszerek további következetes alkalmazására, s szorgalmazta az eddigi helyes és bevált elvek jövőbeli érvényesítését is, de az ülést főleg a gyökeresen új, fejlettségünk fokának megfelelő és a nemzetközi gazdasági élet viszonyaihoz, gyorsan változó feltételeihez inkább alkalmazkodó nézetek és eljárások hangoztatása jellemezte. És következésképp: sok-sok régi szokás, évtizedes sablon elvetése, fölszámolása.

„Semmiképpen se féljünk, semmiképpen se sajnáljunk félretenni bizonyos elavult dolgokat — hangoztatta Nicolae Ceaușescu elvtárs. — Az öszttermelés [mint mutatószám] mindig is cölserítlen volt, ma pedig már akadályozza gazdasági fejlődésünket. Amikor keveset termeltünk, amikor csekély mértékben vettünk részt a nemzetközi cserékben, ennek nem volt túl nagy jelentősége. De gazdaságunk mai fejlettsége mellett nem örízhetjük meg a régi mutatókat, amelyek elfedik a realitásokat, takarják az erőfeszítéseket, és túl nagy anyagi költségekre és élömunka-ráfordításra kényszerítenek. Ezeket a mutatókat minden sajnálkozás nélkül mellőznünk kell.” Más vonatkozásban: „Ipari és mezőgazdasági vállalatok dolgoznak teljesen indokolatlanul nem gazdaságosan. [...] Vannak az építőiparban is ilyen egységek, ott, ahol rendtelenség, példátlan anyagpazarlás, fegyelmezetlenség mutatkozik. Az ilyen vállalatoknak meg kell szünniük. [...] Legyen világos: nem tűrhetjük többé, hogy a költségvetésből fizessük a rosszul dolgozókat.”

A szocialista építés nagy föladatainak megoldását elősegítő szakcikkeink sorát két olyan tanulmánnyal folytatjuk, melyek közül az egyik a tudomány legújabb vívmányát mutatja be, a másik pedig az ősi megoldások, berendezések ma is jól hasznosítható elemeire hívja fel a figyelmet.

KORUNK

A második ipari forradalom

A mikroprocesszorok térhódítása

Megkülönböztetett figyelmet kell fordítani különleges integrált áramkörök, mikroprocesszorok, memóriaegységek előállítására.

A MŰSZAKI FEJLESZTÉS IRÁNYEL-
VEINEK PROGRAMJÁBÓL

Nem lehet tudni, hányadszor nevezték már második ipari forradalomnak az elektronika fejlődésének különböző fokozatait. Így jellemezték a tranzisztor feltalálását, majd az integrált áramkörök elterjedését is. És most a mikroprocesszorok alkalmazásakor is ez a helyzet. E „forradalom” motorja, központi alakja a mikroprocesszor, ez a „százlábú” kis számítógép. Jelenleg van kifejlődőben az „intelligens” termékek elsőpró mennyiségű megjelenése a piacon, oly tömegben, hogy hatásukra drámai változások várhatók a fogyasztási cikkek és az ipari berendezések piacán egyaránt. A közeljövőben már a termelés nagy területein a mikroprocesszor egyet jelent a rugalmas alkalmazkodási lehetőségekkel, a hatékonysággal.

A hagyományosnak számító integrált áramkörök gyártásáról a mikroprocesszorokra való átállás csökkentette a tervezési időt és a gyártási költségeket, mivel minden egyes mikroáramkörös egység több ezer integrált áramkört helyettesít.

Az integrált áramkörök s nyomukban a mikroprocesszorok a huszadik század nagy találományaival vetekszik, felhasználási lehetőségeik ma még beláthatatlanok. Ez a parányi „agyhatalom”, a számítógép szíve, iparágak sorsát alakíthatja át; négyöt órára csökkentheti a munkanapot, emberek millióit tereli új szakmák felé.

A milliméteres mikroáramkörös egységek ugyanis olyan „rovarok”, amelyek belemásznak a berendezésbe, működésüket a maguk kényére-kedvére átalakítják, és rendkívüli sokoldalúságukkal az irányítást is magukhoz ragadják. A szakértők véleménye szerint az elektronika termékei közül egyik építőelemnek sem volt olyan tartós és lényegbevágó hatása, mint a mikroprocesszorok.

A mikroprocesszorok használatát azért nevezik a második ipari forradalomnak, mert míg az első megsokszorozta az ember izomerejét, ez többszörösére növeli a szellemi erőt. A mikroprocesszorok megoldotta feladatokat a számítógépek eddig is meg tudták oldani. Csak most mindehhez kevesebb hely, kevesebb anyag és energia kell, és az egész igen olcsó alkatrészé vált.

A mikroprocesszorok és kiegészítő elemeik népszerűségének egyik meghatározó tényezője az ár. A Fairchild amerikai vállalat egyik vezetője érzékletesen világított erre rá 1977-ben egy nemzetközi konferencián. Zsebéből elővett 16–18 db mikroprocesszort, s a hallgatóságnak megmutatva így szólt: „20 éve ez a számítóképesség, amit a markomban tartok, 18 millió dollárt ért.” Ezután elmondta, hogy a 20 dolláros mikroprocesszorok képességei megegyeznek az IBM első számítógépével, melyet néhány évtizede 1 millió dollárért forgalmaztak. „A cél, amit el szeretnénk érni, az, hogy tetszőleges számítógép-képességet lehessen alkalmazni, és úgyszólván ingyen!” Az egy éve 100 dollár árú mikroprocesszorok ma 20 dollár körüli árúak. Ez a nagymértékű áresés ösztönzőleg hat a konstruktőrökre, s valószínűvé teszi az intelligens eszközök minden eddiginél tömegesebb megjelenését.

Napjainkban a korszerű termékekben egyre-másra megjelenik ez a csodálatos képességekkel rendelkező körömmnyi méretű „mikroagy”, s a termékek átalakulása mellett átalakulnak a gyártási módszerek is. Új, kizárólag mikroprocesszor bázisú terméket forgalmazó vállalatok létesülnek, és segítségükkel olyan területekre is betör az elektronika, ahol ez néhány éve még elképzelhetetlen lett volna.

A nagyszámú alkatrészéből felépülő számítógépek elkészítésének és gyakorlati alkalmazhatóságának hosszú ideig az elektronikai alkatrészek fogyatékoságai — nagy méret, kis sebesség, csekély megbízhatóság — határt szabtak. Új megoldásokra, eljárásokra volt szükség. A kutatók gyorsan válaszoltak az igényekre.

Mind ezek következtében a mikroprocesszorok forgalma évenként megsokszorozódik. A National Semiconductor Corp. (USA) mikroprocesszor-részlegének vezetője szerint: „A gondolkodó mikrogepek forgalma az 1975. évi 600 millió dollárról 1980-ra

1,1 milliárdra emelkedik. Ebből 400 millió dollár azoknak a zsebéből kerül ki, akiknek fogalmuk sincs arról, mi is valójában ez az agyafúrt kis találmány...“

A szilícium az új acél

Századunk első felében az ismert kristálynövesztési módszerek olyan rohamosan fejlődtek, hogy a folyamatot szinte lehetetlen lépésről lépésre nyomon követni. Mérföldkő e téren az amerikai W. B. Schokley felfedezése, a tranzisztor (ezért 1956-ban Nobel-díjat kapott), amely forradalmasította az elektronikát, és ipari távlatokat nyitott a kristálynövesztésben, először a germániummal, majd a szilíciummal és a vegyület-félvezetőkkel.

A szilícium — vegyületek alakjában — nagy mennyiségben fordul elő a Föld szilárd kérgében, és egyenletesen oszlik el. A szilícium tartalmú ásványok — első sorban a kvarchomok — szinte mindenütt megtalálhatók. Egyrészt az egyetemes és nagy mennyiségű előfordulás, másrészt a szilíciumnak és a szilícium vegyületeinek a műszaki gyakorlat szempontjából előnyös és egyedülálló tulajdonságai indokolják ezeknek az anyagoknak széles körű alkalmazását. Szinte minden ország saját lelőhelyeire támaszkodva fejlesztheti a szilíciumból és a szilíciumvegyületekből készített alkatrészek gyártását.

A szilícium a fémek és a nemfémek határán álló elem. Földünk legfelső, 16 km vastag rétege 25,75 súlyszázalékban tartalmaz szilíciumot. Az elemek gyakorisági sorrendjében az oxigén után következik, és az alumíniumot előzi meg. A szilíciumatom — az oxigénatomtól eltekintve — kb. ugyanolyan gyakori a földkéregben, mint az összes többi atom együtvéve. A szilícium az ásványok legfontosabb eleme. Ez a rendelkezésre álló nagy szilíciummennyiség az egyik magyarázat arra, hogy a szakemberek miért számítanak a jövőben szélesebb körű alkalmazásra. A szilícium — átmeneti elem lévén — mind a fémek, mind a nem fémek elemekkel vegyületeket képez, és ennek következtében igen nagyszámú, különböző tulajdonságokkal rendelkező szilíciumvegyület ismeretes. Azonban a mikroelektronika számára szükséges finomítása még az aranytól is drágábbá teszi. A különböző mesterséges szennyezésekkel vezetődő tisztá szilícium alkalmazása teljesen új lehetőséget teremtett az elektronikában.

„A szilícium az új acél“ — hangzik a találó mondás.

A tranzisztortól a mikroprocesszorig

Az első teljes tranzisztorgyártási technológia, amely az elektronika fejlődésének fordulópontját jelentette, 1950-ben született meg az USA-ban, a Bell Laboratóriumban. Hasonlóan forradalmi fordulópont volt a félvezetőiparban a Fairchild amerikai cég által csaknem egy évtizeddel később szabadalmazott, úgynevezett planar eljárás, majd nem sokkal ezután a Texas Instruments cég szabadalma az integrált áramkörre. A „chip“ (morzsa) technológia e két alapvető szabadalomra épül.

Az integráltáramkör-szabadalom lényege az, hogy a szilícium lapkán több tranzisztort, diódát alakítanak ki, és ezeket egymással vékony fémcsíkkal összekötik. A marási rajtot fotolitográfiai eljárással készítik. Az áramkörökhöz úgynevezett maszk (mondjuk: sablon) készül, amelyen keresztül megvilágítják a fényérzékeny lakkot. A lakk a megvilágított helyen előhívható lesz, máshol ellenáll a maró hatású vegyszernek. E művelet kulcsfontosságú, mert ennek a finomságától függ, hány elemet lehet egy morzsára (chipe) integrálni. A bonyolult integrált áramkörök (LSI) elemeit 5-100 mikron szélességű márt lyukakból és csikokból alakítják ki, a nagyon nagy mértékben integrált áramkörökben (VLSI) elérik, sőt átlélik az 1 mikront.

E méretek és a nagy elemsűrűség mellett az áramkör egyes alkatrészei önállóan már nem értékelhetők, sőt a tervezők már nem is boldogulnának hagyományos tervezési módszerekkel: az áramkörtervezésben is a számítógép adja a fő segítséget. A számítógéppel segített tervezés az áramköri funkció megtervezéséből indul ki, és végterméke egy lyukszalagsorozat, amely az optikai (újabbban elektronoptikai) elven működő képgeneráló készülék vezérlését szolgálja.

A Texas Instruments szakértője néhány hónapja azt jósolta, hogy a nyolcvanas évek végére a mikroelektronikai alkatrészek világszerte forgalma az 1978-as 8 milliárd dollárról 24 milliárd dollárra emelkedik. Az azóta eltelt rövid idő alatt felülvizsgálták prognózisukat, s 32 milliárdra becsülik az évtized végére várható összeforgalmat.

A kereslet rohamos emelkedése miatt sokak szerint a mikroelektronikai alkatrészeket gyártó cégek kutyaszorítóba kerültek. Eddigi vevőik főleg kis és közepes sorozatokat rendeltek, az új óriásmegrendelők azonban milliós számra vásárolnák a gondolkodó miniatűröket. A kis sorozatok laboratóriumi előállítására még nem okozott

gondot, a tömegtermelésben azonban már gyakoriak az üzemzavarok, és magas a selejtszázalék. A morzsagyártáshoz ugyanis olyan helyiségeket kell biztosítani, ahol a levegő teljesen portmentes, páratartalma és hőmérséklete állandó. A selejt aránya még az ideális feltételek között is elérheti a 30-40 százalékot. A maradék 60-70 százaléknak is csak töredéke lesz képes elviselni a nehéz üzemeltetési körülményeket.

Így érthető, hogy a vevők minden szállítmányt alaposan megvizsgálják, és szigorúan őröködnekafelett, hogy a gyártók csak kiváló minőségű alkatrészeket dobjanak piacra. A Ford-konzern például az ideitől kezdve mikroprocesszorokat épít be termékeibe, de jó előre kikötötte szállítóinak, hogy súlyos kártérítést fizetnek, ha miattuk kell visszahívni a gyárakba egy-egy termékcsorozatot.

A mikroelektrotechnikában az utóbbi évtizedek rendkívül gyors fejlődését a félvezető-technika és az információfeldolgozás közötti kölesönhatás jellemezte. E területen minden műszaki újítás együtt járt a számítógépek korszerűsödésével, azzal, hogy a számítógépek esetében kedvezőbb teljesítmény/árarány alakult ki, ami új alkalmazásokat tett lehetővé, és bővítette a piacot. A kutatás és fejlesztés középpontjába a félvezetők kerültek. A fejlődés egyetlen szóval jellemezhető: integráció, azaz minél több alkatrész ráépítése ugyanazon szilícium lapkára. A cél a kisméretű integrációtól (az ún. SSI-től) a közepes (MSI) és nagyméretű (LSI) integráción keresztül eljutni a nagyon nagy mértékben integrált áramkörig (VLSI).

A mai nagyméretű integráció nem jöhetett volna létre a következő három technológiai terület párhuzamos tökéletesítése nélkül:

- a kristályok növekedésének és tisztításának eljárásai
- az alkatrészek miniaturizálása (régebben az áramköri elemek minimális mérete 30-40 mikron volt, ma 3-5 mikron)

— gazdaságosabb és helytakarékos áramkörök tervezése.

A mikroelektronika, ez az úrkutatás által ösztönzött, szédületes ütemben fejlődő iparág ma már ott tart, hogy néhány négyzetmilliméternyi szilícium lapka felületén több tízezer tranzistor funkcióját tudja összezsúfolni, és az integráltsági fok évről évre gyorsan nő. Mindezzel párhuzamosan csökken az egy alapáramkörre, tranzistorra jutó ár. Míg 15 éve egy tranzistor 1 dollárba került, ma egy tranzistor-funkció költsége egy nagyon nagy bonyolultságú áramkörben (VLSI) nem több 0,001 centnél, és kiterjed a mikroelektronika alkalmazási köre.

Az integrált áramköri technológia nagymérvű fejlődése lehetővé tette az igen nagy integrációs fokú áramkörök kialakítását. A mikroprocesszorok különös célfeladatokra tervezett olyan integrált áramkörök, amelyek ugrásszerűen csökkentették a mikroprocesszorokat felhasználó bonyolult berendezések alkatrészeinek számát, és tulajdonságaiknál fogva alkalmasak mind a közfogyasztású elektronikus berendezésekben, mind a bonyolult mérőberendezésekben, valamint a „gondolkodó gépek”-ben való alkalmazásra. Úgy tűnik, az elkövetkező években a mikroprocesszorok fogják döntő módon meghatározni a gyengeáramú elektronika fejlődését. A mikroprocesszor, amely oly sok készüléket, berendezést, mérőműszert avat „gondolkodóvá”, alapjában véve egyetlen morzsán létrehozott vezérlő és aritmetikai egység. A mikroprocesszort a mikroszámítógéptől — amellyel gyakran össze is tévesztik — az különbözteti meg, hogy nincs tárolója, valamint kimeneti és bemeneti egysége. Ahhoz, hogy alkalmazása révén az egyes gyártmányok „okossá” váljanak, általában ki kell egészíteni be- és kimeneti áramkörökkel.

A mikroprocesszorok térhódítását a következő megállapítás világítja meg legjobban: a mikroprocesszorok, magukban és rendszerbe építve, az új rádió-, telefon-, adatfeldolgozó, „gondolkodó” gép- és műhold-rendszerek stárjai. A magyarázat pedig abban rejlik, hogy a tranzistorokhoz hasonlóan, a mikroprocesszorok is mindenütt alkalmazásra találtak. Ma már mindent inkább „intelligensnek” reklámoznak, mint nyomtatott vagy integrált áramkörűnek. Egyesek szerint annak idején nagyobb csodának tűnt az egy morzsán megvalósított számítógép, mint az ember a Holden.

A hetvenes évek közepéig, a nagy bonyolultságú áramkörök generációjáig a mikroelektronikai termékek az elektronikai ipar alkatrészeiként készültek. Ezekből szerelték össze az elektronikus készüléket és berendezéseket — a számítógépeket is. A miniaturizálás fejlődésével azonban tovább halad az elektronikai funkciók integrálódása, megjelenik a mikroszámítógép (LSI morzsán), s ez már egyszerre alkatrész is (egy összetett rendszerben), de már önálló funkcióval ellátott készüléknek is tekinthető. Egy integrált áramkör (a szilícium lapkára elhelyezett összpontosított, integrált tranzistorok, diódák stb. variációja és mennyisége) ma már nagyszámú funkció ellátására alkalmasra tehető. Különösen a VLSI, amikor egy morzsa 10 ezernél is több valamilyen funkciót végző elemet foglal magában. A funkció egy számítógép funkciója is lehet (például egy mikroprocesszor esetében), de ez az alkatrész lényegében már bármilyen szerepkör elvégzésére, folyamatok vezérlésére, ellenőrzésére, regisztrálására stb. felhasználható.

A mikroprocesszor megjelenése a felhasználó ipart alapjaiban rázta meg, noha a forradalmi előrelépés az, hogy a félvezetőgyárak számítógéptervező szakembereket is szerződtettek, és a memóriák mellett hozzáfogtak a számítógép termeléséhez. Egyszerűbben szólva: sok elektronikai alkatrész-(félvezető)gyártó elhatározta, hogy — kis túlzással — többé nem szállít alkatrészeket komputergyáraknak, hanem magukat az alkatrészeket teszi képessé a számítógép feladatainak elvégzésére.

A mikroprocesszor-családok versenyében változatlanul fontos tényező a memóriák tárolókapacitásának nagysága, vagyis a félvezetőipar igazán dinamikus piaca a memóriakészítés. A félvezetőgyárak közötti verseny a memóriák tárolókapacitásának, működési sebességének növelésében, energiaigényeinek csökkenésében jelentkezik.

A mikroprocesszor univerzális eszköz, sokféle célra programozható. Ha azonban a felhasználók valamilyen konkrét célra akarnak hasonlóan hasonló — de csak egy sajátos feladatnak megfelelő — áramkört, ma már erre is van lehetőség: kialakulóban van az úgynevezett berendezés-orientált áramkörök piacán. Ezek általában egyszerűbbek, mint a mikroprocesszorok, és felhasználásuk olcsóbb. Ezeket az autóelektronikától kezdve a telefonteknikáig mindenütt alkalmazni lehet, ahol a kellő darabszámra igény van. A félvezetőipar ma gyakorlatilag bármit képes előállítani, de a ráfordítás kizárólag óriási gyártott darabszám esetén térül meg.

Az „információs társadalom“

Vajon milyen lesz a világ az „információs társadalomban“, amikor az elektronikus számítógépek agyai, a mikroprocesszorok számos munkafolyamatot elvégeznek majd helyettünk? Ez a kérdés napjainkban csupán a hivatásos jövőkutatókat foglalkoztatja. Jövő ez még a javából — gondolják sokan. Pedig a jövő már megkezdődött. A legkorszerűbb gépkocsikban már mikroprocesszor szabályozza az üzemanyagadagolást, a piacon megjelentek az első miniatűr fordító- és szótárgépek. A Texas Instruments egyszerűbb számítógépeit mikroprocesszorral vezérelt robotok szerelik össze.

Jelenleg még a kezdet kezdetén tartunk. A mikroszámítógépek — parányi méretük megtartása mellett — egyre bonyolultabb feladatok elvégzésére is képesek lesznek. E tulajdonságuk miatt egyaránt fontossá válnak a termelésben és a hivatásokban, ahol mikroszámítógéppel vezérlik a szerszámgepeket, az ipari robotokat, illetve a most feltűnően lévő szövegfeldolgozó gépeket. A mikrogépek már bekoportak a háztartások ajtaján is.

Látható, hogy a morzsákból készült mikroszámítógép egyszerre jelenik meg a gyártott termékben és magának a gyártásnak, az irányításnak és vezérlésnek a folyamatában. A legmeghökéltetőbb termékek e téren a mikroprocesszorra épülő háztartási eszközök, fogyasztási cikkek. A hagyományos berendezések esetében is számos előnyt jelent a mikroprocesszor alkalmazása. Csökken a gyártási idő, egyszerűsödik a technológia, több ezer integrált áramkört helyettesíthet egyetlen tok. A mikroprocesszor alapú fogyasztási cikkekben már csak a funkciók, a megvalósítás teljesen újszerű lehet. Új szemléletű konstruktorokra, fejlesztőkre van szükség, akik mindezeket túl még ahhoz is értenek, hogy a versenyfutásnál gyorsabban, olcsóbban és nagyobb teljesítőképességgel fejlesszék ki az új terméket.

A mikroprocesszorok bevonulnak a lakásba, a konyhába, a fürdőszobába, az autóba. „A nyolcvanas években minden háztartásban 7-10 mikroprocesszor működik majd — mondta egy szakértő. — Minden háztartásban van egy display, ez a tv-vevőkészülék, és egy decimális bemeneti eszköz, ez a távbeszélő a tárcsájával. Egy mikroprocesszor alapú vezérlő egységgel kiegészítve, máris előttünk áll a házi számítóközpont!“ Szakértők szerint 1985-re a fejlett országok háztartásaiban alapfelszerelési tárgyként használják majd a házi számítóközpontot. E berendezésre lehet rábízni — egyebek között — a szobák fűtésszabályozását is, de pl. újságoldalak tárolására és később képernyőn való megjelenítésére ugyancsak alkalmasak lesznek.

Viszonylag hosszú ideig ellenállt a mikroprocesszor ostromának a háziasszonyok műhelye. 1975-ben jelent meg az első mikroprocesszoros háztartási berendezés mikroprocesszor vezérlésű mikrosütője. Az elektromechanikus időzítő szerkezetet helyettesítő mikroprocesszor további képessége, hogy kijelzéseket ad, beállításra néhány nyomógombbal megoldható. Memóriájában 120 különböző sütési programot őriz. 3-4 év múlva az olyan háztartási berendezésekben, mint a mosogató, hűtőszekrény, centrifuga, mosógép, mikroprocesszoros vezérlés működik majd.

Ha a mikroprocesszoroktól hemzsegő konyhában a tökéletes kiszolgálás eredményeképpen a háziasszony vonalai kellemetlenül átalakulnának, ismét csak a „mikroagy“ segít. A mikroprocesszorral épült edzőkerékpár lehetővé teszi az edzésforma tetszés szerinti kiválasztását. Egy billentyűzeten lehet beállítani a testsúlyt,

az életkort, az erőnlétet, s ezekből az adatokból számítja ki a gép az alkalmazható pedálerőt. Képes a szívverés ütemének érzékelésére is, és 10 perces edzés után ún. „egészségi faktort“ számít ki.

Az egyik vállalat a házi kötőműhelyt látja el új mikroprocesszor vezérlésű kötőgéppel. A berendezés legmeghökentőbb képessége a rajzolás. Egy átlátszó fóliára készült mintát kell az olvasójába helyezni, és a mintát leköti... A gyártó szerint a folyóiratból vagy könyvből választott mintára csak rá kell helyezni a fóliát, s így a mintát ki lehet rajzolni, a feladat további részét a mikroprocesszor elvégzi. A rajzolt mintát nemcsak eredeti nagyságban, hanem arányosan nagyítva vagy kicsinyítve is képes elvégezni.

A fejlesztők a gépkocsikban sokáig csak kiegészítő feladatokat bíztak a mikroprocesszorra. Talán kevesen tudják, hogy a mikroprocesszor jellegzetes alkalmazása: a taxaméter; ez programozható, s a működéséhez szükséges adatok a memóriában helyezkednek el. Egy tok cseréjével a berendezés is „újászületik“. Egy fuvardíjváltó, ami a mechanikus taxiórák átállítását is megköveteli, a mikroprocesszoros taxaméter esetében csak néhány perces áramkörcserét jelent. Az autóiipar újdonsága lesz az intelligens radarberendezés, melyet a nyolcvanas évek ígérnek. A berendezés önműködő felügyeletet lát el, figyelembe veszi a szélerősséget, az utazási körülményeket, a követési távolságot.

A General Motors az 1977-es modellt már mikroprocesszossal hozta ki. A berendezés érzékeli a szívó-vákuumot, a fordulatszámot, a hűtővíz hőmérsékletét, a zárószög optimalizálását, és beállítja az üzemanyag-keverési arányt. A mikroprocesszor segítségével 10% üzemanyag-megtakarítást értek el, mivel a vezérlőrendszer mindenkor a legkedvezőbb üzemet biztosítja a motor részére. Az alkalmazott mikroprocesszor 10 bites szóhosszú áramkör. A tervezőasztalokon már olyan berendezések is körvonalazódnak, melyek bármely gázpedál-állásnál az optimális nyomatékértéket és a lehető leggazdaságosabb üzemeltetést biztosítják.

A varrógép is megkísérelte a fejlesztőket. A legösszebb varrógépgyár, a Singer új gépe már mikroprocesszor vezérlésű. A 350 mechanikus alkatrész mozgásának összehangolt irányítását mikroprocesszor alapú mikroelektronika látja el.

Ebben a kis áttekintésben már nem is foglalkozunk olyan mindennapos alkalmazási lehetőségekkel, amelyeket a zsebszámológépek, a mikroszámítógépek, az adatfeldolgozó perifériák, „mikroprocesszoros tévéjátékok“ jelentenek. A zsebszámológépek területén érdekes újdonságok az iskolások részére kifejlesztett gépek. Ezek közül az a számoló tekinthető igazán hasznos segítőtársnak, mely alkalmas a számítások elvégzésére, de az eredményt nem jelzi — nincs számkijelzője. Az eredményt is be kell ütni, és a gép csak azt jelzi, hogy az általa és a kisgazdája által számított eredmény megegyezik-e. Egy másik típus számlálója is bekéri az eredményt, s ha az helyes, meg is jelenti. Ha nem jelenik meg az eredmény — nem helyes a megoldás. Harmadik sikertelen próbálkozás után a gép kijelzi a saját számítási eredményét.

A dolgozók szakmai továbbképzése az iparnak és a kereskedelemnek egyaránt érdeke. A különféle tanfolyamok mellett mindinkább elterjed az egyéni tanulás, a számítógépre alapozott oktatás. Ez a korszerű továbbképzési módszer napjainkban az Egyesült Államokban és az NSZK-ban is tért hódít. Egy legutóbbi (kronbergi) árubemutatón a háztartási gépek mellett a dolgozók továbbképzésére alkalmas programot is közreadtak, amelynek lényege egy színes televíziós képernyő, egy képmagnó és a szükséges kazetták, továbbá egy kis méretű számítógépprogramozó billentyűzete és írógépe (konzolírógép). A tanulás során a képernyőn szemléltető filmek jelennek meg, ezek bemutatják a tananyag egy részét, s annak alapos feldolgozását közbeiktatott kérdésekkel segítik elő. A válaszokat a számítógép értékeli. A haladás ütemét a tanuló maga tudja szabályozni. Az anyag egy-egy részlete megismételhető. A számítógépet nem csupán egyetlen helyes válaszra lehet beállítani, a gép a feltett kérdésekre többféle feleletet is elfogad.

Elen az Egyesült Államok

Ebben a technológiai versenyfutásban az Amerikai Egyesült Államok alaposan elhúzott a versenytársai mellett. Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején az amerikai űrutasítási és hadiipari programok, valamint a Bell Laboratories-nek a tranzisztor és a félvezetők területén végzett úttörő munkája teremtette meg az USA számára az új termékek alapját. A magánvállalatok nagy hasznot húztak az államiilag finanszírozott programokból; a morzsa-áramkörök alkalmazástechnikai lehetőségeinek széles választékát dolgozták ki. 1978-ban a világ félvezetőforgalma 8 milliárd dollár volt, és ennek 58 százalékát már az integrált áramkörök adták. Amerikai ada-

tok szerint 1982-ben a félvezetők világpiaca 12,7 milliárd dollárra bővül, és ennek már 60 százaléka — 8,4 milliárd dollár — lesz az integrált áramköröké! A szóban forgó időszakban a piac leggyorsabban növekvő területe a mikroprocesszor lesz.

A tíz vezető chipgyártó cég 1978. évi eladásainak alakulása*
(millió dollárban)

Texas Instruments	660	Signetics	200
Motorola	330	Advanced Micro Devices	130
Intel	320	Mostek	125
National Semiconductor	300	RCA	120
Fairchild	275	Harris	80

* Az IBM forgalmáról nincsenek adatok, mivel csak belső felhasználásra gyárt morzsákat. Valószínűsíthető azonban, hogy a gyártás nagyságát tekintve az IBM az első. Mindegyik vállalat amerikai.
(Forrás: Heti Világgazdaság, 1979. 20:11.)

A gazdaságos gyártásra való törekvés, az igények növekedése arra készítette az amerikai cégeket, hogy a termelést nemzetközi méretekben szervezzék meg, és az egész világpiacot megszerezzék. A gyártás és a piac „ésszerűsítése” az amerikai cégeknek — pusztán a félvezetőkből — 1978-ban 400 millió dollár hasznot hajtott, és a bevételeket nagymértékben növelte, hogy az elektronikus eszközök exportja 1,5 milliárd dollárra nőtt. Jelenleg a világ félvezető- és integráltáramkör-szükségletének mintegy kétharmadát az amerikai gyárak fedezik, és 1981-re tervezett részesedésük még mindig közel 60 százalék lesz. A tíz legnagyobb amerikai félvezetőgyár az 1971—1975-ös évek átlagában minden megkeresett dollárból (dolgozónként és évenként 18 ezer dollárral számolva) 17 centet fordít kutatásra.

Az EGK-államok hátrányuk mérséklését a legutóbbi időkig nem tartották nemzeti feladatnak. Magatartásuk részben abból is következett, hogy a fogyasztói elektronikában lényegében Nyugat-Európa sem gyenge. Az elektronikai termékek szerepe pedig az ipari termelésben, illetve a beruházási javak körében kezdetben (a hatvanas évek végén) még nem látszott olyan jelentősnek, mint amilyen — a technika hallatlanul gyors fejlődése következtében — napjainkban vált. Az Európa és Amerika között kialakult „mikroelektronikai rés” létezésébe való bele-törődéshez jelentősen hozzájárultak azok a gazdasági számítások is, amelyek rendre kimutatták, hogy a tengerentúli éleljáró vállalatok termelékenységével a nyugat-európaiak nem versenyezhetnek: a piacon uralkodó magas termelékenységű amerikai (és részben japán) vállalatokkal vívandó versenyhez olyan magas fejlesztési költségek szükségesek, amelyek az ipari átlaghoz, a megszokotthoz képest csak igen hosszú idő múltán térülnek meg. E számítások elriasztották a tőkét az ágazattól, a mégis befektetett nyugat-európai tőke pedig szívesebben társult amerikai vállalatokkal. Az volt a nyugat-európai szakemberek véleménye, hogy a versenyképesség úgy is megőrizhető, ha amerikai vagy japán gyártmányú alkatrészek felhasználásával szerelik össze a mikroszámítógépeket. E számításokat azonban keresztülhúzta a mikroelektronikai áramkörök gyors ütemű fejlődése. Ma már ott tart a technika, hogy egyetlen szilícium lapkára mintegy 200 ezer alapáramkör szífolható össze. Öt éven belül ez a szám eléri az 5 milliót, s ezek olyan számítási-logikai teljesítményekre lesznek képesek, mint a tegnapi óriáskomputerei. Azok a gyártó, rendszertervező vállalatok, amelyek nem állítanak elő félvezetőket, kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek a tőkés világban, hiszen az integráltsági fok növekedésével a rendszerkészítés nagy részét maguk az alkatrészgyártók veszik át.

A nyugat-európai kormányok és vállalatok már felismerték, hogy az utolsó órában tartanak; ha nem vetik be magukat teljes erővel a morzsa-eszközök gyártásába, éppen a „vívóágazatokban” maradnak el a világ élvonalától. Ez a magyarázata annak, hogy a nyugat-európai kormányok és cégek a következő öt év folyamán több mint 1 milliárd dollárt áldoznak az integrált áramkörök gyártásának fejlesztésére, az amerikai és japán mikroelektronikai ipar előnyének csökkentésére.

Az EGK-országok különféle utakon járnak. Mindegyiküknél közös vonás azonban, hogy közös vállalkozások, licencvásárlások alakjában az amerikai technológia megszerzésére törekednek. Kérdés azonban, hogy sikeresen léphetnek-e fel az integrált áramkörök világpiacán, miután az éleljáró, tömegtermelésre berendezkedett amerikai monopóliumok technológiai fölényük megőrzése érdekében nem a legújabb ismereteket adják át.

(A japánoknak sikerült: amerikai licenceket vásároltak, és villámgyorsan továbbfejlesztették őket. Japán 1976-ban — a félvezetőtechnika fejlődésének igen alkalmas pillanatában — egy hároméves kutatásfejlesztési programot indított, amelynek költségeit [200 millió dollár] fele részben az állam fedezte. E program

eredményeként Japán ugyanúgy rendelkezik a VLSI-technológia tudományával, mint az USA nagy gyárai. A japánok az Egyesült Államokkal egyidőben vették célba a mikroelektronika piacait, s már megcsilllogtatták külpiaci ügyességüket és ismert agresszív marketing-módszereiket.)

Az 1978-as év végén a francia számítástechnika fejlesztésére előirányzott 2,25 milliárd frank (csaknem 0,5 milliárd dollár) jelentős része „csalétkül” szolgálati azoknak az amerikai cégeknek, amelyek hajlandók közreműködni a fejlesztési programban. A nyugatnémetek ugyancsak a szoros üzleti kapcsolatokban, közös vállalkozásokban látják a technológia-transzfer legbiztosabb megoldását. (1978-ban a Siemens 30 millió dollárért részesedést vásárolt az USA egyik nagy vállalatában.)

Anglia merészebb megoldást választott. A szigetország megfordította a „brain-drain”, vagyis az agyak elszívásának hagyományos irányát, s a félvezető szakma több elismert szakteknintélyét sikerült elcsábítani Texasból. A közreműködésükkel létrehozott állami vállalatnak 50 millió font sterling induló összeg áll rendelkezésére. Szakértők véleménye szerint a legnagyobb nyugat-európai integráltáramkör-gyártó a holland Philips lesz, amely még 1975-ben megvásárolta a Signeticset, az USA hatodik legnagyobb félvezetőgyártóját.

Ma már látszik, hogy az ipari fejlődés fő vonala a nyolcvanas években a mikroelektronika előrehaladásának nyomvonalán halad, és a mikroelektronikai termékek gyártásának és felhasználásának mértéke és tudományának színvonala fogja alapvetően meghatározni valamely nemzetgazdaság versenyképességét. Nem véletlen tehát, hogy mindezek után most az EGK-országok is beadták derekukat, és néhány év alatt el akarják érni, hogy kevésbé függjenek a tengerentúli elektronikai ipar szállítási feltételeitől. Már egyértelműen látható, mennyire kockázatos bármely ipari ország számára, ha saját nemzeti mikroelektronikai kutató-fejlesztő és termelő bázisát nem zárkoztatja fel legalább az élenjárók szintjének közvetlen közelségéig. Nyugat-Európa kb. 4-5 évvel maradt el a tengerentúliak mögött.

A gazdaságilag fejlett kis tőkés országok berendezés- és készülégyártó vállalatai többnyire vásárlói és nem előállítói a mikroáramköröknek. Ausztria, Dánia, Belgium mindenekelőtt vásárlóként lép fel. A célnak, a funkcióknak legjobban megfelelő mikroelektronikai gyártmányt mindenekelőtt az óriási amerikai kínálatból választják ki. Ez nem jelenti azt, hogy ezek az országok általában lemondanak az elektronikai termékek versenyképes gyártásáról és értékesítéséről. A tapasztalatok szerint a gazdaságilag fejlett kis országok az amerikai konszernek alkatrész-kínálatára támaszkodva az elektronika ma már számtalan felhasználási területére szakosodva képesek valami sajátosat, egyedit nyújtani, elsősorban alkalmazástechnikai vonatkozásban: adatfeldolgozás, szórakoztató elektronika, repülőtéri irányítórendszer, diagnosztikai vagy környezetvédelmi berendezés, oktatási berendezés stb. A gazdaságilag fejlett kis országok fokozott mértékben szakosodnak a berendezések értékének gyakran 80-85 százalékát alkotó software jellegű szolgáltatások fejlesztésére. Ebben a termelési ágazatban mind a nemzetközi összefogásnak, mind a komparatív előnyök (és hátrányok) mérlegelésének, továbbá a kivételesen nagy kockázatvállalási képességnek fontos szerepe van.

A KGST és a mikroelektronika

Az egészségesebb ipari együttműködés érdekében az egyes országoknak, országcsoportoknak a félvezetők világkereskedelmi forgalmából való részesedése is — egy angol mérnöki iroda elemzése szerint — át kell hogy alakuljon. 1976-ban a félvezetők világkereskedelmi forgalmából az USA 44,2 százalékkal, az EGK 19,1, Japán 18,9, a többiek 17,8 százalékkal részesedtek. A nyolcvanas évek közepére — ha a fejlődés a kiegyensúlyozottabb, egészségesebb nemzetközi munkamegosztás irányában halad — a félvezetők világkereskedelmében az USA több mint 8 százalékat veszít 1976-os világpiacon súlyából (35,8 százalékat képvisel majd), az EGK részesedése több mint 3 százalékkal nő, Japán 0,3 százalékkal növeli részesedését, s a világ többi része 4 százalékkal „tör” majd előre: 22,1 százalékra növelve részesedését a félvezetők kereskedelmi forgalmából.

A mikroelektronikai eszközök fejlesztésével a KGST-országokban is erőteljesen foglalkoznak. A szocialista országok gazdasági közösségében az utóbbi tíz év folyamán lendült fel az elektronikai ipar, s napjainkban szinte mindenütt az egyik legfontosabb ágazattá vált. A Szovjetunió valamennyi elektronikus készüléket előállító ágazata rendelkezik külön mikroelektronikai bázissal; lényegében önállóan képes az elektronikus alkatrészek gyártásának megoldására. Korszerű mikroelektronikai ipar alapját vetették meg az NDK-ban is. A VEB Kombinat Mikroelektronik, a VEB Kombinat Elektronische Bauelemente és a VEB Kombinat Chemische Werke

állítja elő a mikroelektronikai alkatrészeket. A magyarországi vállalatoknak az EGK-országoktól való — nem felhasználói, hanem előállítói — lemaradását 6-8 évre becsülik, 10-12 évre az USA-tól, s 9-10 évre a japánoktól. 200-nál több magyar intézmény és vállalat foglalkozik mikroprocesszoros rendszerfejlesztéssel, de alig 4-5 azoknak a száma, ahol a mikrorendszerek fejlesztése magas színvonalon folyik. A párhuzamosság megszüntetésére felállították az Elektronikai Programirodát, amely összeállítja az ágazat Központi Fejlesztési Programját.

Az Elektronikai Tárcaközi Bizottság megvizsgálta a leginkább vitatott kérdéseket, és választ adott ezekre: a VI. tervidőszakban az eddignél gyorsabban és koncentráltabban kell fejleszteni az elektronikai ipart, s az ágazati átlagnál lényegesen gyorsabban a mikroelektronikai alkatrészipart, egyrészt a hazai berendezés- és készülékgyártás háttérparaként, másrészt önálló gazdaságos exportot lebonyolító ágazatként.

A fenti cél végett a Híradástechnikai Tudományos Egyesület, a Méréstechnikai és Automatizálási Tudományos Egyesület és a Neumann János Számítógéptudományi Társaság megalakította a Mikroprocesszor Alkalmazástechnikai Munkabizottságot. Csehszlovákiában a TESLA cég, Lengyelországban pedig az UNITRA vállalat foglalkozik a mikroelektronika fejlesztésével. A többi szocialista országban is folyik a fejlesztési munka. A céloknak megfelelően a szocialista országok az 1980 utáni tervidőszakban tovább fejlesztik, bővítik a félvezetőszekők és az integrált áramkörök gyártásszakosítását, kooperációját; elhatározták az iparág fejlesztésének gyorsítását a következő öt éves tervidőszakban. Ezt nagyarányú licenccsárlással is elő akarják segíteni. Országunk vezetősége idejében felismerte a mikroelektronika jelentőségét, és megfelelően intézkedett előbb a mikroelektronikai alkatrészek felhasználása, majd előállítás érdekében. Az elektronikai kutatásokkal — a mikroelektronikát is beleértve — az Intézet de ceretári și prelucrări pentru automatizări foglalkozik; mikroelektronikai alkatrészeket, félvezetőket, tranzistorokat, diódákat, tirisztorokat, tokokat, integrált áramköröket (jobbára termékoripantált áramköröket) a báneasai întreprinderea de piese radio și semiconductori (IPRS) állít elő. Termékeinek legnagyobb felhasználói a rádió-, televízió-, automata- és számítógép-gyárak. Az IPRS katalógusa szerint a gyár a következő 19 országgal áll összeköttetésben: Albánia, Bulgária, Koreai Népi Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia, Kuba, Svájc, Franciaország, Fülöp-szigetek, NDK, NSZK, Hongkong, Olaszország, Izrael, Jugoszlávia, Japán, Svédország, Amerikai Egyesült Államok, Szovjetunió, Magyarország. Az RKP XII. kongresszusának irányelvei szerint: „Az elektronikai ipar 1985-ben 2,3–2,4-szer többet termel majd, mint 1980-ban, termelését elsősorban az automatizálási és számítástechnikai elemek, a mikroprocesszorok, az ipari elektronikai felszerelések és az elektronikai komponensek előállítására állítjuk be.”

A tudományos kutatás, a technológia és műszaki fejlesztés irányelv-programja az 1981–1990-es időszakra és fő irányvonalai 2000-ig terjedően részletezi a fenti feladatokat: „Az elektronikában és az elektrotechnikában a tudományos kutatás magas teljesítménymutatókkal rendelkező olyan komponensek és termékek előállítására összpontosítja erőit, amelyek biztosítják a komplex automatizálás és kibernetizálás, ezen belül az ipari robotok használata széles körű előmozdítását az összes nemzetgazdasági ágazatokban. E célból megkülönböztetett figyelmet kell fordítani magas teljesítményű és nagy frekvenciájú komponensek, különleges integrált áramkörök, mikroprocesszorok, memóriaegységek, optoelektronikus komponensek előállítására. Súlyt helyezünk továbbá átalakítók, speciális motorok, mérő- és ellenőrző készülékek, elektromechanikus és speciális összetevők sorozatának előállítására az automatizálási rendszer bővítése céljából. Új típusú mikroszámítógépeket, adatgyűjtő és -betápláló felszerelést, mikro- és miniszámítógépekhez alpprogramokat, folyamatvezérlő számítógépeket dolgozunk ki.”

A mikroelektronika hatása a termék- és munkaerőszerkezetre

A mikroelektronika számos elektronikai újdonságot tett egy csapásra elavulttá, s olyan kulcsiparaggá kezd válni, amely képes az ipar szerkezetének, felépítésének befolyásolására.

Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy azok a termékek, amelyekben nem használják fel a mikroelektronika eredményeit, előbb-utóbb elvesztik versenyképességüket. Azok a gyártók pedig, akik a termelésirányításban nem alkalmazzák a mikroelektronikát, nem lesznek képesek a termelékenység növelésére, a költségek csökkentésére. A kisebb bonyolultságú áramkörök a korábbi hagyományos elektromechanikai technológiai tudást a második helyre utasították (miként ezek annak idején a fi-

nommechanikát), megteremtve az elektronikai ipart. A nagyon nagy bonyolultságú áramkörök az elektronikai ipart szorítják a második helyre — a mikroelektronika mögé. Ma már az is világos, hogy az ipari késztermékek nemzetközi piacán — a beruházási és fogyasztási cikkeknel egyaránt — az emelkedő anyag- és energiaárak által elindított csereáramnyomlást éppen a mikroelektronikát alkalmazó, minőségileg új képességgel felruházott berendezések fogják ellensúlyozni.

A mikroelektronika fejlődése magát az elektronikai ipart is átalakítja. A félvezetőgyártás automatizáltsága a kézi munkát kis területre szorítja vissza, főleg a háttérágazatot (infrastruktúrát) biztosító szolgáltató tevékenységre korlátozza. Egy ilyen integrált áramkört gyártó üzemben egyáltalán nem meglepő, ha a mérnök—munkás arány 50—50 százalék, sőt az még jobban eltolódhat a mérnökök létszámának irányában.

A közelmúltban számos tanulmány elemezte a dinamikus növekvő mikroelektronika ipari, stratégiai, társadalmi következményeit. Ezek közül az egyik legérdekesebb *Az intelligens elektronikák stratégiai hatása az USA-ban és Nyugat-Európában* című tanulmány, amelyből világosan kiderül, miért a nagy lótas-futás a nagy integráltságú chipok után. Az amerikai elemzés kifejti: az elektronikus készülékek gondolkodóképesége, intelligenciája abból ered, hogy programozhatók, és szinte ugyanaz a mikroszámítógép alkalmas az ipari folyamat szabályozására, a szövegszerkesztésre, az adatfeldolgozásra. A mikroszámítógépek memóriakapacitása ma olyan nagy, hogy az olcsóbbak is alkalmasak bonyolult programozásra. Igaz, hogy intelligenciájuk soha nem alkotó, de felmentik az embert sok egyhangú munka alól, s lehetővé teszik, hogy munkaidejét szellemi tevékenységre fordítsa.

A Fairchild cég alelnöke egy közelmúltban megrendezett mikroelektronikai konferencián kijelentette, hogy a mikroelektronika mintegy 25 ezerre becsült felhasználási lehetőségéből jelenleg csak 10 százalékot használnak fel ténylegesen. A mikroelektronika eddigi és várható térhódítása mélyreható szerkezeti változásokat idéz elő a társadalomban is; a szakemberek elsősorban a chip munkahelymegszüntető hatásának veszélyére figyelmeztetnek. Az új technológiák nyomán ugyanis a munkahelyek milliói szűnnek meg, alakulnak át. A Siemens egyik vezetője szerint az NSZK-ban 1985-ig egymillió embert szorítanak ki állásukból a mikroprocesszorok, de legalább ennyien találhatnak új, színvonalasabb munkalehetőséget azáltal, hogy új termékek, új felvevőpiacok keletkeznek.

Volker Hauff, az NSZK kutatási és technológiai minisztere szerint: „A szövetségi kormánynak elsősorban munkahelyek teremtésével, az átképzés meggyorsításával kell gondoskodnia arról, hogy az elektronikai forradalom miatt állásukat veszített munkavállalók megtalálják helyüket a társadalomban. A következő 10-15 évben már azzal kell számolnunk, hogy a mikroprocesszorok az összes munkahelyeknek közel felét változtatják meg.”

Egy frankfurti tanácsadó vállalat előrejelzése szerint 1985-ben az NSZK-ban már minden tizedik irodai munkahely alapjául elektronikus gépek szolgálnak. Mivel jelenleg az irodai költségek 80 százalékát a bérek teszik ki, és csupán 2 százalékra tehető a gépek költséghányadosa, a mikroprocesszorok fokozott mértékű alkalmazásában nagyarányú racionalizálási tartalékok rejlenek. Míg az automatizálás mintegy ezer százalékkal növelte az elmúlt évtizedekben az egy munkaezre jutó termelékenységet, az adminisztratív munkavállalók termelékenysége mindössze 50 százalékkal emelkedett.

A mikroelektronika várható társadalmi hatásaira nézve az eddig közzétett előrejelzések vagy egy sci-fi világot vázolnak, vagy túl sokra becsülik a termelésre gyakorolt mennyiségi hatásokat. Az elgondolások és számítások legfeljebb elfogadható feltételezéseket, de semmi esetre sem biztosat mondanak. A mikroelektronika csupán egyike azoknak az elemeknek, amelyekből létrejön a jövő valósága, de tény, hogy alapvetően megváltoztatja a termelés és a foglalkoztatás szerkezetét. Legalább négy okból fog általánossá válni:

1. A gazdaság jelenlegi lanyha irányzatát tartósan csak mélyreható termelési újdonságok élénkíthetik fel.
2. A világ iparilag fejlett és fejlődő országai nem engedhetik meg maguknak, hogy az USA és Japán kihívásával szemben lemondjanak a technológiai haladásról.
3. A mikroelektronika elemei teljesítőképességükhöz viszonyítva olcsók.
4. A mikroprocesszorok energiát takarítanak meg, és jól alkalmazkodnak a környezethez.

Bár kevés pontosat tudunk a következményekről, a termelési és foglalkoztatási kérdések méretei világosan láthatók. Egyértelműnek látszik például, hogy bár a mikroprocesszorok alkalmazása csökkenti a termelési költségeit, ugyanakkor növeli a software-igényt, s ez a képzett munkatársak fizetésének emelkedéséhez vezet. Ez pedig tovább hajtja az automatizálás igényét, például a software-készítés terén

is. A fokozódó automatizálás elsősorban azokat a területeket érinti, ahol már eddig is széles körben alkalmazták az elektronikát, például az adatfeldolgozás, az ügyvitel, a szövegfeldolgozás, a távközlés, az űrhajózás, az atomtechnológia stb. területeit. A gyártási folyamatok a futószalagról fokozatosan a mérnöki irodákba kerülnek át.

Az érintett munkahelyek mennyisége nem számítható ki pontosan, mert az sok külső körülménytől, így például a kereslet középtávú alakulásától, az állami támogatás mértékétől, a mikroelektronika elterjedésének ütemétől függ. Sok szől azonban amellett, hogy a mikroelektronika előidézte nagy termelékenységgel emelkedés, legalábbis rövid és középtávon, jelentős negatív hatásokkal fog jární a foglalkoztatás terén. De egyes tanulmányok megmutatják azokat a területeket, ahol a mikroelektronika éppen új munkahelyek létesítéséhez vezet:

— a mikroprocesszorok gyártása;

— olyan új termékek, amelyek éppen a mikroelektronika fejlődése nyomán kerülhetnek piacra (például képtelefon, új szórakoztató és háztartási elektronika stb.);

— olyan termékek, amelyek a mikroelektronika segítségével megjavulnak, egyszerűbbek, olcsóbbak lesznek;

— a software-készítés és -felhasználás területein új munkahelyek keletkeznek, például programozók, rendszerelemzők, állomáskezelők, szervezők részére.

Az eddigi előrejelzések egyike sem kételkedik abban, hogy ugyanakkor számos hagyományos foglalkozás elavul, sok munkahely megszűnik. A fejlődésnek egyik ismert előrejelzése szerint: egészében véve csökken a foglalkoztatottak száma, de a jó képzettségű munkaerők száma nagyjából változatlan marad. Ugyanakkor rohamosan növekednek a jó képzettségűekkel szembeni követelmények, és fokozatosan eltolódik a foglalkoztatási szintek szerkezete.

Rathenau holland professzor véleménye a mikroelektronikáról: „Mint a legtöbb forradalmi technológiai újdonságra, erre is érvényes, hogy hatása egyrészt munkaerőt megtakarító, másrészt egészen új típusú munkalehetőségekre alkalmas adó. Tehát nem magát a munkanélküliséget, hanem a strukturális munkanélküliséget növeli, amit idejében történő oktatással, képzéssel el lehet kerülni. Ebből a technológiai újításból — bármire is hivatkozva — kimaradni egyszerűen gazdasági öngyilkosság!”

Egy vég nélküli haladást kétségbe vonni maradiságra vallana. Az ember azonban természeténél fogva meglehetősen maradi lény, akinek jellegzetes ösztönei és érzései alig változtak az utóbbi százézer évben, és aki igen eltérő módon reagál környezetére és társadalma különböző kihívásaira. A műszaki és társadalmi haladás történetét mindig alkalmazkodási válságok kísérték. Az ember alkalmazkodóképessége nagy, de nem végtelen, és kérdéses, hogyan fogja elviselni ezt az egyre gyorsuló fejlődést.

Ha a mikroprocesszorok működését meghatározó, szabadon programozható integrált áramkörök elszigetelt találmányok volnának, társadalmi helyüket meglehetősen pontosan meg lehetne nevezni. E morzsák azonban és az új „tudatechnológia” többi elemei is, olyan általános fejlődési folyamat részei, melynek irányzatát a világ fokozódó anyagtalánítása és minden elgondolhatóan a fokozatos tárgyiasítása jellemzi. E fejlődés során feloldódik megszokott okozati elvünk is, és ezt a rendszerszerűség, valamint a sztochasztika pótolja. Az intézmények és az egyének alkalmazkodási válságának várható kórképét ma még nem lehet előre jelezni. A ma még problémának látszó jelenségek húsz év alatt tárgyalanná válhatnak, a jövő generációit pedig ma még ismeretlen gondok terhelhetik. Nem kétséges azonban, hogy a mikroelektronika megindította napjaink ipari és kulturális forradalmát. Alkalmazásához eszközökre és az elektronikára kiművelt emberekre van szükség.

MIKROELEKTRONIKAI KISLEXIKON

chip — angol szó, magyar fordítása morzsa. Egy konkrét áramkört megvalósító, integrált elemeket tartalmazó, kis méretű szilícium lapocska.

digitális (lat.) — valamely változó jelenségnek, fizikai mennyiségnek diszkrét, azaz nem folytonos, mintegy megszámlálhatóan felaprózott s így számjegyekkel felírt értékein alapuló (jel, számítógép).

dióda (gör.) — egyenirányításra használt, általában kételektródos elektroncső.

display (ang.) — képmegjelenítő berendezés, amelynek ernyőjén a számítógépből kijövő információ grafikusán (számok, szöveg, rajz) megjelenik.

félvezetők-nek nevezzük azokat az anyagokat, amelyeknek elektromos vezetőképessége (szobahőmérsékleten) a fémekénél rosszabb, de a szigetelőkénel jobb. A leggyakrabban alkalmazott félvezető anyagok a szilícium és a germánium, de

- a jövőben várható a gallium-arszenid szélesebb körű felhasználása is. A legismertebb félvezető eszköz a dióda és a tranzisztor.
- integrált áramkör, IC, integrated circuit** — elektronikus eszköz, amelyben parányi, néhány négyzetmilliméternyi területen nagyszámú áramkörti elem van. Előnye a kis méret, az áramkör megbízhatósága, a hagyományos elemekkel szembeni kis teljesítményfelvétel (fogyasztás), és a nagy sorozatú, automatizálható és gazdaságos gyártás.
- hardware** (ang.) — a számítógép alkatrészeinek — legyen az egy alkatrész, egy bonyolult áramkör vagy maga a központi egység — neve.
- LSI áramkör** — az angol Large Scale Integration kifejezés rövidítése, jelentése nagymértékben integrált áramkör, amelynél egy szilícium lapkán (chip) 100—10 000 elemet helyeznek el.
- mikroelektronika** — az elektronikának a mikroáramköröket és egyéb parányi elektronikus alkatrészeket előállító ága.
- mikroprocesszor** — integrált áramkör, amely programvezérlés hatására egy (digitális) számítógép központi egységének feladatait képes elvégezni.
- mikroszámítógép, mikrogép** — mikroprocesszoron alapuló, azt további funkcionális egységekkel kiegészített kis méretű számítógép. Ha tehát a mikroprocesszorokhoz memóriákat, valamint be/kimenő egységeket (perifériákat) csatlakoztatnak, kész a mikroszámítógép.
- software** (ang.) — a számítógépet működtető programok neve. A software készítése során nagymértékben figyelembe kell venni a hardware adottságait.
- tirisztor** (ang.) — vezérelhető kapcsolóként működő egyenirányító szilíciumtranzisztor.
- tranzisztor** (ang.) — áramerősítésre, rezgéseltetésre, impulzusok átvitelére használt félvezető kristály.
- VLSI áramkör** — az angol Very Large Scale Integration kifejezés rövidítése. Jelentése: nagyon nagy mértékben integrált áramkör, amelynél egy morzsán (chipen) 10 000-nél több elemet helyeznek el.

IRODALOM

- Dancea, I.: *Microprocesoare, arhitectura internă, programare, aplicații*. Cluj-Napoca, 1979. — Gerencsér Ferenc: *Belépés csak mikroelektronikával*. Figyelő, 1980. 3. — Ginsbach, K. H.—Silber, D.: *Fortschritte und Entwicklungstendenzen bei Silizium-Leitungshalbleitern*. Elektronik-Anzeigen, 1978. 3. — Kaucsár Márton: *Korszerű elektronikus áramkörök*. Kvár-Napoca, 1978. — Madarász László: *A digitális elektronika varázsvesszője, a mikroprocesszor megváltoztatja körülöttünk a világot*. Rádiótechnika Évkönyve, 1979. — *** *Mikroprozessoren Systeme*. Elektronik Industrie, 1977. 12. — *** *Microprocessors and microcomputers*. Computer, 1977. 1. — Moraru, Fl.: *Programarea microcalculatoarelor*. Buc., 1977. — Dr. ing. Romanu, Ion: *Informatica românească în serviciul conducerii economice*. AMC — Automatica — Management — Calculatoare. Vol. 21. A., B. Buc., 1976. — Szauer Péter—Heimer György: *Chip az új (n)agyhatalom*. Heti Világgazdaság, 1979. 20. — *** *Transmiterea numerică, prelucrarea datelor și conducerea proceselor cu ajutorul calculatoarelor*. Probleme de automatizare. Vol. 11. Buc., 1979. — Vătășescu és mások: *Circuite integrate. Manual de utilizare*. Buc., 1979. — Weinert, H.: *Mikroelektronik der 80er Jahre*. Elektronik, 1979. 1.

NAGY MIKLÓS

Az integráció befejezetlen piramisa

Az enkausztiáról nyugodtan lehet értekezni, mert attól, hogy valaki egy képzőművészeti tárlaton nem tudja, melyik kép készült ezzel a viaszos technikával, még nem dől össze a világ. A behaviourizmust is fejfájás nélkül lehet taglalni, senkinek sem vág az elevenébe (sőt, állomásfőnök is lehet attól, ha nem tudja, mi az). Ha a természettudományok területén akarnánk maradni, akkor bizonyos érzékenységek megsértésének kockázata nélkül írhatnánk trofikus szintekről, táplálko-

zasi láncról, ökoszisztémák eltartóképességéről. Ellenben nincsen olyan ember az országban, akinek az ősei ne lettek volna valamikor pásztorok vagy földművelők, s ennél fogva mindenki „atavisztikusan“ ne értene a földműveléshez, s ne mondana véleményt róla. De ha ezt — tiszteletreméltó szerénységből — nem is teszi, napról napra tapasztalnia kell, hogy a nemzetgazdaságnak ez az ága hogyan működik, mert közvetlenül kihat arra, mi kerül az asztalára.

A mezőgazdasági termelés tehát mindenkit közvetlenül érint. Ezt látszik bizonyítani: napisajtónkban is olyannyira fontos témakörnek számít, hogy kivételes az a nap, amikor valamelyik mezőgazdasági kampány valamely fontos eseményéről vagy feladatáról ne jelenne meg cikk, felhívás, nyilatkozat, beszámoló, jelentés, elmélkedés, dorgálás, dicséret. Mégis az agrártevékenységet (több vagy kevesebb) hozzáértéssel, lényegre törően elemző írások általában visszhangtalanok, nyilvánvalóan az olvasó következő gondolatmenete eredményeképpen: a mezőgazdaság arra való, hogy megtermelje a tojást, a zöldséget, a gyümölcsöt; ha ezt csak kevés hatékonysággal teszi, akkor ne írjanak nekem a termelés legkorszerűbb módszereiről, ez ugyanis olyan, mint amikor valaki a relativitás elméletét magyarázza, de nem ismeri a hármasszabályt.

Ezért van az, hogy a világ mezőgazdasága iránt a nagyközönség több érdeklődést mutat, mert annak szabályozó hatását is érzi ugyan (erősen letompítva), de ott már túl bonyolultak az összefüggések ahhoz, hogy az egyensúlyi helyzet fenntartását vagy megingását azoknak tulajdonítsa. Mindezek ellenére az általános tájékozottság igénye megköveteli, hogy ne csak a színházi kollokviumok iránt érdeklődjünk, hanem szerezzünk tudomást az őstermelőinek nevezett foglalkozásban érvényesülő szemléletekről s azok kihatásairól az eredményességre.

Kollektív gondolkodás és eredményesség

Ha azt akarnám, hogy szépen csengjen, és kevesebben értsék meg (ahogyan erre — olykor úgy tűnik — sok közírónk törekszik), azt mondhatnám, hogy az információáramlás és a produktivitás közötti kauzalitás immanens. De talán világosabb, ha azt mondom, minél többen törnek valamin a fejüket, annál valószínűbb, hogy a kollektív gondolkodás eredményes lesz. De sokan (számosan) csak akkor törhetik — szakmainak számító kérdésekben — a fejüket, ha használható, részletekbe menő és a háttereket is feltáró adatoknak vannak a birtokában.

Célszerűségi szempontok diktálnák, hogy világosan körülhatárolódjék: melyek azok az információk, amelyek nem tartoznak a nagyközönségre, s melyek azok, amelyeknek minél szélesebb körű publicitást célszerű biztosítani, hogy *gondolkodásra, szellemi együttműködésre késztessek* (legalább) a szakmabelieket, de a kérdéskomplexum iránt akár csak tangenciálisan érdeklődőket is. Egy példa: egy 1954-ben megjelent (egyébként jó) lótenyésztési szakkönyvünk például úgy tárgyalja — bőséges részletességgel — a ménesekről, méntelepekről szóló kérdéseket, hogy közben meg sem említi, hol vannak az országban ilyen intézményeink. Kockázatosnak tartották nyilvánosságra hozni, hogy hol van a lipicai ménesünk, vagy melyik telep látja el Bihar megyét ménekkel. Utána szélesre tártunk bizonyos kapukat, nyitotunk sokfelé, sok szakemberünket küldtünk a világ legkülönbözőbb tájaira tanulmányútra, munkára, de még mindig szűkmarkúan bánunk azokkal az információkkal, amelyek szükségeseink volnának ahhoz, hogy az agrárszakemberek ezrei világ-gazdasági összefüggésekben gondolkozzanak és tervezzenek, részletesen és pontosan megismerjék azokat a gazdasági szabályozókat, amelyek a mezőgazdasági termelésben a gazdaságosságot meghatározzák, amelyek a világpiaci versenyképességbe erről az oldalról szólnak bele.

Mezőgazdaságunk eddig elért eredményei nem azt igazolják, mintha főlegesen volna, hogy a szakvezetés ez ágazat valamennyi munkahelyén dolgozó szakemberek szellemi hozzájárulását igényelné, de hogy ez elvárható legyen, olyan rendszeres, alapos, részletes és megbízható tájékoztatásra van szükség az egész ágazat működéséről — beleértve az agrártermékek külkereskedelmét is —, hogy a termelőegységekben, az integráló szervezetben, a szakigazgatásban, kutatásban mindenki az adatok teljes színtéjének ismeretében optimális megoldásokat tudjon választani. S ehhez tartozik a szakirodalom-bőség is.

Es ide kívánkozik egy szemléleti kérdés, ami egyben gazdasági. Főiskolai végzettségű szakembereinktől azt kívánják, hogy a termelési folyamat legegyszerűbb műveleteiben is aktív részt vegyenek (az agrármérnök álljon a vetőgépen vetés idején; az állattenyésztő mérnök reggel és este legyen az istállóban a fejésnél). Ez a szemlélet a szellemi javakkal való pazarló bánásmódnak tűnik, hisz e feladatokra elég volna egy általános iskolát végzett, megbízható szövetkezeti tag. A mérnök,

agrárközgazdász képzettségét gazdaságosabban kellene felhasználni arra, hogy a termelés lényeges kérdéseivel (például ágazati fejlesztés, telkesítés, értékesítés és ezzel összefüggően a rentabilitás, a pénzügyi gazdálkodás, a munkaerő és a gépesítés összehangolása) foglalkozzék, ideje nagy részét a tervezéssel és az ehhez szükséges dokumentálódással tölthesse.

De ehhez igaz, arra is szükség volna, hogy a főiskolai végzettségűek és a szakképzetlen termelőszövetkezeti tagok közötti űrt középkaderekkel töltsék ki. Ám az ilyenek az mtsz-ekben szinte teljességgel hiányoznak, emiatt a tudomány vívmányainak a közvetítése a felső szintről az alsóbbakra nehézkes, eredményei tisztavárág-életűek.

Márpedig a szocialista nagyüzemi gazdálkodásban nem nélkülözhető a tudomány fejlődésével való lépéstartás. Mert megfontolandó, remélhető-e a nagyüzemi gazdálkodásban a kisparaszti termelési elképzelések felnagyításával elérni a világszínvonalat? A termelőszövetkezetek vízszintes integrációja érdekében egységes állami és termelőszövetkezeti agráripari tanácsokat hoztunk létre, ami csak abban az esetben hozza meg a várt eredményeket, ha ez a szerv független tervezője és integrálója lesz a társult gazdaságoknak, s nem csak szervezője, de a függőleges integráció csúcsáig menően felelős ügyvezetője is egy bizonyos gazdasági (termelői, feldolgozási, értékesítési) tevékenységnek. Mert tulajdonképpen a függőleges integráció, amely néhány éve hazai mezőgazdaságunkban is üdvösnek mondatott ki, akkor hozza meg mindazokat a gazdasági, pénzügyi s ezek következményeként szociális eredményeit, ha teljessé válik, azaz a termelési folyamaton kívül magába foglalja a mezőgazdasági nyersanyagok feldolgozását is, azok fogyasztásra való előkészítését és értékesítését is, ezzel ösztönzőjévé válva a termelés bővítésének. A vertikális integráció felső szintjei mezőgazdaságunkban még nem épültek ki, s így az anyagi érdekelttség mint ösztönző tényező nem érvényesül termelőszövetkezeink integrálódott üzemágaiban sem. Egy 1967-es párthatározat a koncentrációt, a szakosodást és az integrációt a fejlődés tényezőiként nevezi meg; közülük az integráció — főként a függőleges — még nem jutott olyan stádiumba, hogy pozitív termelési tényezőként jelentősnek lehessen nevezni. Megfelelőnek mutatkoztak a termelés szakosodásának, koncentrációjának megvalósítására és az integráció kiépítésére az ún. termelési rendszerek, amelyekben a rendszergazda szerepét egy kiválóan dolgozó nagyüzem tölti be, tehát egyúttal integrátor is, aki ténylegesen felel a termelési rendszerhez tartozó gazdaságok szakmai tevékenységének jó menetéért, s az előírt technológia pontos alkalmazásának esetére bizonyos hozamszintek elérését garantálja. Ilyen rendszerek fogják össze például a kukoricatermesztő gazdaságokat vagy a hússertés-tenyésztőket. Egyesek közülük külföldi partnerekkel is dolgoznak.

A szektorok súlya az egészben; az ágazatok aránya

A nemzetgazdaság egészében, a nemzeti jövedelemben a mezőgazdaság (amibe egyes országokban beleszámítják az erdő- és halgazdaságot is) rendkívül eltérő arányokban részesedik. 1979-ben országunk ipari össztermelése 882,9 milliárd lej, a mezőgazdaságé pedig 143,3 milliárd lej volt, ami 16,2%-ot jelent. Romániában a következőképpen alakult a helyzet 1938-ban és 1978-ban:

A mezőgazdaság százalékos részesedése

	1938	1978
a társadalmi termékből	30,1	13,4
a nemzeti jövedelemből	38,1	15,3

A mezőgazdaság körülbelül olyan arányban részesedik a nemzeti jövedelemből, amilyen arányban a beruházásokból is.

A mezőgazdaság részesedése a beruházások összértékéből

	1966—1970	1971—1975	1978
A beruházások összértéke (millió lejben)	330 797	584 980	196 294
ebből mezőgazdasági (százalékban)	51 555	76 966	26 540
	15,6	14,1	14,0

Míg a megművelt területből az állami vállalatok 30,1%-ban, az mtsz-ek 60,6%-ban részesülnek, a beruházások összege 1975—1978-ban az ámv-oknál 26 803 millió lej, az mtsz-eknél csak 22 791 millió volt.

A szektorok részesedése meglehetősen változatos. A teljes mezőgazdasági területből — amint láttuk — a szocialista szektor 90,7 százalékot használ, míg a háztáji gazdaságok használatában annak 6,3%-a, az egyéni gazdaságokéban 9,3%-a van. Tehát ha használat szerint nem szocialista szektornak a háztájit és egyéniit vesszük, ezek együttesen az összterület 15,6%-át művelik (használják).

A termelésben való részesedésük lényegesen eltérő. Az ország burgonyatermésének 55,2%-a, a zöldségféléknek 42,8%-a, a gyümölcsnek 57,2%-a (ezen belül a cseresznyének és meggynek 82,5%-a, a kajszibarackénak 74,0%-a, a diének meg éppen 97,3%-a), a szőlőnek 40,7%-a származik a háztáji és egyéni gazdaságokból.

Állatállományunk — a szántóföldi takarmányterméshez képest — nagy, hiszen a megművelt 9 684 100 hektárból csak 1 338 900-on, vagyis mindössze 13,8%-on természetünk takarmánynövényeket, ami 1980-ra tovább csökkent, mert a kukorica vetésterületét a takarmánynövények rovására növelték. (Ezzel szemben a takarmánynövények a szántóföld — vidékek szerint változóan — 70–90%-át foglalják el Svédországban, 85%-át Dániában.)

Az 1979. januári állatszámlláskor talált állomány szektoronkénti megoszlása

	Szarvasmarha		Sertés		Juh		Baromfi		Méhcsalád	
	ezer db	%	ezer db	%	ezer db	%	ezer db	%	ezer db	%
Állami	992,5	15,2	4192,0	40,5	2459,5	15,7	38 482,3	38,6	130,6	12,5
Mtsz	2878,9	44,2	3329,3	32,2	6576,0	42,1	15 200,2	15,2	54,3	5,2
Háztáji	1626,9	24,6	2013,8	19,5	4428,3	28,5	33 920,0	33,9	455,1	43,5
Egyéni	1012,3	16,0	801,5	7,8	2148,6	13,7	12 122,0	12,3	406,1	38,8

Amint látható, a háztáji+egyéni gazdaságokban a szarvasmarha-állomány 40,6%-át (ezen belül a tehénállomány 44,3%-át), a juhállomány 42,2%-át, a baromfi-állomány 46,2%-át és a méhcsaládok 82,3%-át tartják el a terület 15,6%-ának terméséből, illetve az mtsz-ektől természetbeni javadalmazásként szerzett terményekből.

A nem szocialista szektor részesedése még 1978-ban is minden fő állati terméknél meghaladta a 40%-ot.

A háztáji és az egyéni gazdaságok százalékos részesedése

	1950	1960	1970	1978
A teljes hústermelésből	90,0	75,7	49,1	44,9
ezen belül marhahúsból	95,3	78,5	50,6	49,8
A teljes tejtermelésből	98,2	85,6	54,4	54,4
Gyapjúból	96,2	69,3	43,7	41,0
Tojásból	99,0	97,5	77,8	59,0

Az adatok elemzéséből arra kell következtetnünk, hogy a háztáji és egyéni termelőket jelentős támogatásban érdemes részesíteni, annál inkább, mert a föl-sorolt értékeket (jelentős élelmezési nyersanyagokat) minden állami beruházás nélkül, önjerejükből termelik meg. Különösen meg kellene becsülni a sok leköötöttség-gel, vesződséggel járó veteménytermesztést és állattartást, amelyek termékei egyre megbecsültebbek. A támogatás szükségességét a legújabb párthatározatok is ki-mondják, mégis van eset, hogy helyi elgondolások e szándékkal szöges ellentétben állnak. Ismeretes, a kolozsvári földészek bőségesen és kiváló minőségű zöldséggel látták el Kolozsvár lakosait, de ahelyett, hogy minden eszközzel (például külön zöldségtermesztő parcellák juttatásával, kiemelt nyugdíjak biztosításával) támogat-ták volna fontos munkájukat, a városfejlesztéssel termőföldjeiket rendre beépítet-ték, őket pedig tömbházlakásokba költöztették, ahol a saját élelmüket sem tudják megtermelni.

A fejlődés helyes irányának biztosítása végett ismerni kell az ágazatok faj-súlyát is az agrártermelésben. A XII. pártkongresszus határozatából kitűnik, hogy a növénytermesztés és az állattenyésztés részarányának az össztermelésben úgy kell módosulnia, hogy az utóbbi részaránya 1985-re elérje a 45–46%-ot. 1977-ben elérte a 43%-ot, noha ez — eredetileg — csak 1980-ra volt előirányozva, tekintve, hogy 1938-ban még csak 30,8% volt. A fenti növekedés elsősorban az állami gazda-ságok javára frándó, állattenyésztésük termelése 1962 és 1977 között 6,2-szeresére emelkedett, míg az mtsz-ekben csak 2,34-szeresére.

A termelés növekedésével javulnia kell az élelmiszerellátásnak is, ha a kül-kereskedelemben az az elv uralkodik, hogy exportra csak a fölösleget szállítják, a hiányzó fogyasztási cikkeket pedig az ország import útján biztosítja.

**Mezőgazdasági külkereskedelmünk élelmezést szolgáló tételeinek értéke
1970-ben és 1978-ban
(millió valutalejben)**

	1970		1978		1978	
	export	import	export	import	az országos egészéből %	export import
Élőállat (vágóállat nélkül)	4,2	18,9	10,6	79,5	—	0,2
Élelmiszer előállítására szolgáló nyersanyag*	501,4	265,8	1703,4	1950,1	4,6	4,8
Élelmiszer**	1345,1	357,6	3581,2	854,3	17,4	3,7

* Vágóállatok, magvak, gyümölcsféltermékek, dohány stb.

** Hús, hentesáru, tojás, tej, tejtermékek, gyümölcs, cukor, olaj, só, méz, bor, pálinka, cigaretta stb.

Ezek szerint tenyészállatot szinte nyolcszor annyi értékben hozunk be, mint amennyire kiviszünk, ellenben annál az árucsoportnál, ahova a hús is tartozik, kivitelünk (1970-ben is, 1978-ban is) nagyjából a négyszerese behozatalunknak. És itt meg kell egy percre állnunk. Az utóbbi években — miután a korábbiakban elég jelentős számban hoztunk be külföldről tenyészszarvasmarhát (főleg holsteini fajtát), nagy tételekben hozunk be tenyészjuhokat (anyaállatokat is) a földgömb talán tőlünk legtávolabbi pontjairól: Új-Zélandról és Ausztráliából. A nemzetközi külkereskedelmi kapcsolatok ma rendkívül bonyolultak, s így e kapcsolatok hátterének alapos ismerete nélkül nehéz megállapítani, milyen körülmények készítenek arra, hogy ilyen — látszólag nagyon nagy szállítási költséggel terhelt — importhoz folyamodjunk, ahelyett, hogy — az általános mai gyakorlatnak megfelelően — a nemesítésre kiszemelt fajták ondját importálnánk, ami olcsóbb is, a honosodás — és az azzal járó számos más gond — nagy kérdőjeleltől is mentesíti. A politikai vezetés szintjéről többször hangzott már el felszólítás új, nagyobb teljesítőképességű állatfajták nemesítésére. Mégis főleg idegen fajták behozatalával oldjuk meg a nemesítést, a fajtákat meg annyira sem méltatjuk, hogy állatszámálláskor fajta szerinti összeírást is végezzünk, s az eredményt — vagyis az állatfajok fajtánkenti megoszlását — statisztikai kiadványainkban közzétegyük.

Egy szemléleti kérdés toluul újra előtérbe. Akárcsak az embernél, az állatoknál is határozott pozitív korreláció áll fenn a teljesítmények és az igényesség között. Nagy teljesítményre csak az az élő szervezet képes, amelynek fiziológiás szükségleteit maximális szinten kielégítették. Hiába hoz magával egy állat eredeti életteréből kiváló öröklődési anyagot, ha új élőhelyen igényeit nem tudja folyamatosan (!) és minden vonatkozásban kielégíteni. Márpedig erről a napisajtó állandóan tájékoztat — állattartásunkban szinte pontos ciklusossággal ismétlődnek azok az időszakok — nyárutó, télutó —, amikor a takarmányhiány annyira súlyosbodik, hogy a tehének tejhozama napi 1—2 literre esik vissza, a rentabilitáshoz megkívánható minimális 8—9 literrel szemben.

Eredmények, párhuzamok, buktatók

Az ország foglalkoztatott lakosságának 32,5%-a még 1978-ban is a mezőgazdasághoz tartozott, viszont az alkalmazottaknak alig 7,6%-a dolgozik a mezőgazdaságban, ami azt jelenti, hogy a különbözetet a termelőszövetkezeti tagok adják.

A köztudatban az a felfogás él, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak százalékos arányának csökkenése a mezőgazdaság gépesítésével együtt járó természetes folyamat a világ minden táján. Azonban a között a két folyamat között, ami a legfejlettebb ipari államokban és nálunk lezajlott, lényegbevágó különbség van. A legfejlettebb országokban a bőségsben és választékban kínált mezőgazdasági gépek, felszerelések, peszticidek kiszorították a drágább kézi munkaerőt a mezőgazdaságból, míg nálunk a falusi lakosság az iparfejlesztés és az urbanizációs törekvések következtében — még mielőtt a gépesítés és vegyszerezés munkaerőjét helyettesíteni tudta volna — kezd tömegesen megválni a mezőgazdasági munkától. Ez az állapot egyre fokozottabban hangsúlyozódik az mtsz-ekben, s egyik fő oka annak, hogy a munkacsúcsok idején még idegen munkaerő részvételével sem sikerül a munkát idejében, kielégítő módon elvégezni. Ezt eléggé jól szemlélteti, hogy míg a gyümölcsösök területe 1934—1978 között 69,2%-kal nőtt, az össztermelés 6,9%-kal csökkent, s az 1978. évi területegységenkénti termésátlag az 1938. évinek alig 56,1%-a.

Tisztázni kell azt is, hogy a gépesítés foka nem azonos a gépek számának gyarapodásával. A komplex, illetve bizonyos kultúrákra vagy műveletekre szako-

sított gépeknek a hiánya fokozottabban érződik a dombvidéken; még az általános talajművelő és növényápoló gépek közül is kevés az olyan, amely lejtős területekre alkalmas.

Ilyen körülmények között a termésátlagok és az állattartásbeli hozamok alakulása erősen függ még az időjárás alakulásától (tehát ingadozik), s nem éri el a kívánt fejlődést.

Néhány fontosabb termés, illetve termék hozamának alakulása

	1938	1965	1970	1975	1978	1979
Búza és rozs (q/ha)	13,1	19,7	14,4	20,6	27,1	22,0
Kukorica, szemes (q/ha)	10,6	17,8	21,2	27,8	32,1	37,1
Napraforgó (q/ha)	8,7	12,2	12,7	14,3	16,0	17,1
1934—1948						
Szőlő (q/ha)	50,8	38,0	26,0	38,9	45,1	—
Gyümölcs (q/ha)	55,9	33,4	?	25,6	31,4	—
1950						
Tehén- és bivalytej, (l/év/tehen)	867	1497	1559	1636	1968	—
Juhtej (l/év/anyajuh)	40	38	33	32	34	—
Gyapju (kg/év/juh)	1,6	2,1	2,3	2,3	2,6	—
Tojás (db/év/tyúk)	69	88	93	139	155	—

Ahhoz, hogy párhuzamot lehessen vonni, íme néhány a világ jobb* eredményei közül (azonos mértékegységekben):

	búza		kukorica		burgonya		tehenéj	
	1965	1977	1965	1977	1965	1977	1961—1965	1976
NDK	36,7	39,8	—	—	177	176	2552	2902
NSZK	30,8	45,2	35,9	56,5	231	284	3517	4105
Franciaország	32,6	42,3	39,8	52,9	195	275	2552	2902
		1976		1976		1976		1976
Izrael	15,4	20,3	39,6	46,6	212	291	4625	6519
USA	17,0	20,4	41,7	54,9	224	281	3519	4941
Hollandia	43,8	54,4	39,5	44,4	292	297	4298	4961

* Nem a legjobb, csak jobb a világtáznál.

Nem vetettük fel a termelés pénzügyi vonatkozásait (elsősorban a rentabilitás kérdését), mert az az árpolitikától elválaszthatatlan, annak elemzése pedig meghaladná tanulmányunk kereteit. Tény azonban, hogy 1970-ben, majd 1979-ben újra el kellett engedni sok mezőgazdasági termelőszövetkezet adósságait, mert nem volt remény a törlesztésre.

A potenciális lehetőségek, a kísérleti eredmények és az országos átlagok közötti különbségeket (például saját nemesítésű búzafajtáink — lovriniak, funduleaiak, tordaiak — potenciális hektárhozama 80 mázsa, de a búza országos átlaghozama 1979-ben 22 mázsa volt) csökkenteni elodázhatatlanul sürgős feladat, ami csak a termelés minden — elsősorban emberi — tényezőjének tárgyilagos elemzése után oldható meg.

A mezőgazdaság problémáinak nagy részét — a ténylegesen ható tényezők elfogulatlan feltárása esetén — meg lehet oldani. A legfőbb gond azonban az marad, hogy húsz év múlva (de mondhatnánk immár tízet is) ki hízal majd a háztájiban sertést, ki feji meg a tehenet, ki végzi el azt a munkát, ami a legnagyobb arányú gépesítés mellett is az emberre marad? Kár lenne nem tudomásul venni, hogy a termelői munkakedv a mezőgazdaság egyik legjelentősebb tényezője, amit azonban a legpontosabb, számítógépes optimalizálási terv sem vehet figyelembe. Csak az értő ember.

Reménység, éppen most...

Nagy bölcsek búcsúja az élettől ritkán mentes attól az ünnepelességtől, amely az élet, legfőképpen pedig a halál úgyszólván mindenkinek adósa marad. Sartre ebben is kivételnek bizonyult. Talán mert azt a párbeszédet, amelyben összefoglalja életműve és politikai cselekvése tanulságait, nem annak szánta, aminek olvassuk: szellemi végrendeletnek. Hetekkel halála előtt Sartre nem hagyakozik, hanem számot vet élete tapasztalataival, s a tévedéseit nem tekinti kevésbé tanulságosoknak, mint azokat a csúcsteljesítményeket, amelyek roppant tekintélyt szétugrózták a világba; kitárja múltját, emberi esendőségét, gondolatai támadható pontjait a legtermékenyebb szellemi magatartásnak, a szakadatlan kritikai felülvizsgálatnak, amelyre mindenkoron — s kortársai közül alighanem a legkiméletlenebb következetességgel — példát mutatott. Aki a Benny Levyvel folytatott Sartredialógust egy nagy élet és egy nagy mű *epilógusaként* olvassa, éppen úgy nem téved, mint az, aki úgy érzi: *prológusa* ez annak a kritikai elemzésnek, amelynek az utókor szokta alávetni a jelentékeny alkotó erőfeszítéseket. Mint aki türelmetlenül elébesiet utóéletének, Sartre szokatlan főpróbával lepte meg magát és kortársait: milyen lesz az a nagy szembesítés, amelyen Őt már nem magnó rögzítette eleven szava, hanem megerősített, módosított vagy túlhaladott-megcáfolt írásai képviselik majd. Ha csak a fáradhatatlan elme nemes kíváncsiságára figyelniék fel Sartre utolsó gesztusában, arra a szellemi kalandvágyra, amely a maga tiszteltreméltóságát kíméli a legkevésbé, a kísérletező kedvre, amellyel a hetvenöt éves aggastyán a szellemi tevékenység, az alkotás új formáját kereste s találta meg a dialógusban, akkor is elismeréssel kellene adóznunk az erőfeszítésnek és az eredménynek egyaránt. De hát itt sokkal többről van szó. A dialógus a legdemokratikusabb műfaj. Nem tűri a kinyilatkoztatást, nem ismer tekintélyt, jobbára tapintatot sem. Résztvevői nem a maguk igazát akarják érvényesíteni, hanem arra szövetkeznek, hogy minden készen kapott tételben kételkedve megközelítsenek valamilyen korántsem végérvényes igazságot. Jean-Paul Sartre, a Mester és Benny Lévy, a tanítvány dialógusában a kényelmetlenebb szerep az előbbinek jutott. Maga választotta, és ez bizonyosan nem véletlen. A dialógus mint iskolája és modellje annak a pluralitáselvnek és annak a testvériségeszménynek, amely mellett Sartre éppen itt, az utolsó szó drámai erejével, mint a válságból kiutat kereső baloldal reménysége mellett vallott hitet, olyan példamutatás, hogy sokan és sokáig fogunk-fognak rá hivatkozni. Mert az a Sartre, aki saját bevallása szerint sosem kívánt vezér lenni, akit nem gyötört a hatalom vágya, mert nem tanult meg sem parancsolni, sem engedelmeskedni, utolsó szavával, a remény hirdetésével nekünk is üzent. Amikor a kényszerű légszomj hosszú pillanata után a délkelet-európai értelmiség ámuló szemét ismét Párizsra vethette, az első, akit megpillantott, Sartre volt. A minden irányban nyitott sartre-i filozófia, az ember egyéni felelősségét hirdető szabadságfelfogás, az az elkötelezettségeszmény, amely a huszadik század derekától a második évezred végéig példát mutatott, hogyan kell és lehet minden emberi sérelmet, jogtiprást, igazságtalanságot az egyetemes emberi közösség ügyeként átérezni, hozzásegített a szellemi elszigetelődés felszámolásához, feltárta azt a veszélyt, amelyet az értékek folytonosságának és cseréjének a felfüggesztése jelent.

„Ezzel a harmadik világháborúval, amely kitörhet egy napon, ezzel a nyomorúsághalmazzal, ami a mi bolygónk, újra megkísért a kétségbeesés: az a gondolat, hogy sose lesz vége, hogy nincs is cél, csak apró célokkáért verekszenek [...] nincs emberi cél, valami, ami az ember érdekét szolgálja, csak rendtelenség van. Ilyesmik jutnak az ember eszébe. Különösen, ha öreg, és azt gondolhatja: de hiszen én mindenképpen meghalok legfennebb öt éven belül — valójában tízre számítok, de lehet, hogy csak öt lesz. Akár így, akár úgy, a világ csúnyának látszik, rossznak és reménytelennek. Egy öregember higgadt kétségbeesése ez, aki ebben a világban fog meghalni. De csakazértis ellenállok, és tudom, hogy reménykedve halok meg, csakhogy ezt a reményt meg kell alapozni. — Meg kell kísérelni annak magyarázatát, hogy ez a mostani, rettenetes világ csak egy pillanata a hosszú történelmi fejlődésnek, és hogy a remény mindig is hajtóereje volt a forradalmaknak és felkeléseknek, és azt is, miért a remény marad az én jövőfelfogásom.“

Három héttel halála előtt, amikor ezekkel a szavakkal zárta a *Le Nouvel Observateur* 800—801—802-es számában közölt beszélgetést, Sartre nem tartotta szükségesnek, hogy a lejegyzett magnószöveg keresetlenségén, döccenőin, az élőbeszédnek az írotnál lazább szerkezetén, fogalmazásán kozmetikázzon. Bizonyára tudta, miért. Elképzelhető, hogy az alább következő dialógusrészlet olvasója, kivált a Sartre-művek (nem utolsósorban) nyelvi tökélye ismeretében hajlamos lesz a szöveg némely hevenyészettnek tűnő fordulatait, az éppen születő gondolat nyers spontaneitását a fordítás, illetve a szerkesztés hanyagságának tulajdonítani. Úgy érezzük, inkább ezt a kockázatot kell vállalnunk, mint azt, hogy „kijavítsuk” Sartre-ot.

Sz. J.

Benny Levy: Egy ideje a reményről és a reménytelenségről faggatod magad. Írásaiddban ezeket a témákat egyáltalán nem érintetted.

Jean-Paul Sartre: Legalábbis nem így. Mert azt mindig hittem, hogy mindenkit a remény éltet, más szóval mindenki hisz abban, hogy amire vállalkozott vagy amiben érdekelt az a társadalmi csoport, amelyhez tartozik, megvalósul, megvalósulhat kedvezően az ő számára, illetve azok számára, akikkel közösséget alkot. Arra gondolok, hogy a remény az ember része, hogy az emberi cselekvés transzcendens, vagyis mindig egy jövőbeli objektumra irányul a jelenből kiindulva, amelyben kigondoljuk és amelyben megkíséréljük valóra váltani; a vállalkozás célját, a megvalósítást a jövőbe vetítjük; és magában a cselekvésben benne foglal-tatik a remény, más szóval egy megvalósítandó cél kitűzése.

B. L.: Azt ugyan mondtad, hogy az emberi cselekvés egy jövőbeli célra irányul, de mindjárt hozzá is tetted, hogy ez a cselekvés hiábavaló. A remény szükségképpen csalódáshoz vezet. A kávéházi pincér, a népevezér — Hitler vagy Sztálin —, a párizsi korhely, a marxista forradalmi mozgalom harcosa és Sartre közös vonása az, hogy ahányan vannak és ahányféle célt tűznének ki maguk elé, mind kudarcot vallanak.

J.-P. Sartre: Túlzol, nem éppen ezt mondtam. Csak azt mondtam, hogy sohasem fogják elérni pontosan azt, amire törekedtek, hanem ott lesz a sikertelenség is...

B. L.: Azt állítottad, hogy az emberi cselekvés a jövőbe vetíti célját, de — mondtad — ez a transzcendens mozgás sikertelenséghez vezet. *A Lét és a Semmi*-ben megfogalmaztad azt a létezést, amely céljait a pusztá vesztesség távlatába vetíti, még ha ezt a legteljesebb komolyság szellemében teszi is. Igen, az ember célokat tulajdonít magának, de valójában arra vágyik, hogy Isten legyen, amit te magáértvaló-oknak neveztlél. Innen származik természetesen, a kudarc.

J.-P. Sartre: Nos hát a kudarcnak ez a gondolata nem hagyott el teljesen, még ha ellentmond is magának a remény eszméjének. Nem szabad elfelejteni, hogy *A Lét és a Semmi* idején nem beszéltem reményről. Csak később, fokozatosan alakult ki bennem a remény értékének a gondolata. Sohasem lírai illúzióként fogtam fel a reményt. Mindig úgy véltem, még ha nem beszéltem is erről, hogy amit kitűzők magam elé mint megvalósíthatót, az a cél megragadásának egy bizonyos módja.

B. L.: Talán nem beszéltél a reményről, de a kétségbeesésről beszéltél.

J.-P. Sartre: Igen, beszéltem a kétségbeesésről, de, amint gyakran jeleztem, nem ellentéztem a reménnyel. A kétségbeesés hitem szerint abból származott, hogy alapvető céljaim nem érhetők el, s következésképpen az emberi valóságban léteznek egy lényegi elhibázottság. És végső soron *A Lét és a Semmi* idején a kétségbeesést nem tekintettem egyébnek, mint tisztánlátásnak: ilyen az emberi állapot.

B. L.: Egyszer azt mondtad nekem: „*Kétségbeesésről beszéltem, de háttérben az amolyan bolondozás volt, hozzászóltam, mert divat volt erről beszélni. Kierkegaard-t olvastuk.*”

J.-P. Sartre: Így is van, a magam részéről sosem voltam kétségbeesett, sem közelről, sem távolról nem tudtam úgy szemlélni a reménytelenséget, mint olyasvalamit, amihez közöm lehet. Következésképp csakugyan Kierkegaard befolyásolt.

B. L.: Ez különös, főként, mert nem is szeretted Kierkegaard-t.

J.-P. Sartre: Nem, de hatott rám. Olyan szavak voltak ezek, amelyeknek, úgy láttam, mások számára van valóság tartalmuk. Ezért számolni akartam velük a filozófiámban. Divatos volt: ráeszméltem, hogy valami hiányzik az önismeretemből, ha nem tudok belőle a reménytelenségre következtetni. De tudomásul kellett vennem, hogy ha a többiek beszélnek róla, akkor ez számukra létezik. És figyelj meg, hogy később a kétségbeesés többé egyáltalán nem fordul elő a mű-

veimben. Egy pillanat volt csupán. Sok filozófusnál megfigyeltem, hogy akár a kétségbeesésről volt szó, akár más filozófiai eszméről, éppen csak hallomás alapján hivatkoznak rá bölcseletük kialakulásának kezdetén, jelentős értéket tulajdonítanak neki, aztán lassacskán nem említik többé, mert rájöttek, hogy számukra nincsen tartalma, másoktól vették át.

B. L.: Ez vonatkozik a szorongásra is?

J.-P. Sartre: Sosem éreztem szorongást. Ezek a harmincas évek filozófiai kulcsszavai. Heideggertól származnak, olyan fogalmak, amelyekre állandóan hivatkoztak, de amelyek az én számomra nem jelentettek semmit. Persze ismertem a szomorúságot, az unalmat, a nyomort, de...

B. L.: Ugyan, a nyomort...

J.-P. Sartre: Nos, láttam, a mások nyomorát, ha így jobban tetszik. De a szorongást és kétségbeesést nem éreztem. Ezt most már ne feszegetjük, mert nem tartozik a vizsgálódásunk tárgyához.

B. L.: Dehogynem, hiszen mégiscsak fontos tudni, hogy reményről nem beszéltél, amikor pedig a reménytelenségről beszéltél, nem a magad gondolatait fejtetted ki.

J.-P. Sartre: A gondolataim igenis az enyémeke voltak, de az a rovat, ahová a „reménytelenség“-et besoroltam, idegen volt tölem. Számomra a kudarc eszméje volt a legfontosabb. A kudarcnak az az eszméje, amely — nevezzük így — az abszolút célhoz kapcsolódik. Röviden, *A Lét és a Semmi*ben nem fejtettem ki ebben a formában azt, hogy minden embernek, túl azokon az állandó elméleti és gyakorlati célokon, amelyek mondjuk, politikai vagy nevelési kérdésekre vonatkoznak, van valamilyen célja, amelyet, ha akarod, nevezzünk transzcendens vagy abszolút célnak, s valamennyi gyakorlati cél ebben a magasabb célban nyer értelmet. Az ember cselekvésének értelme tehát ez a cél, amely egyébként emberként változik, és az a sajátossága, hogy abszolút. A remény pedig erre az abszolút célra irányul, akárcsak a kudarc, s ily értelemben az igazi kudarc e céllal függ össze.

B. L.: És a kudarc elkerülhetetlen?

J.-P. Sartre: Most érzéünk ahhoz az ellentmondáshoz, amelyen még nem sikerült túljutnom, úgy gondolom, ezek a beszélgetések kivezetnek belőle. Egyfelől megőriztem azt a felfogást, hogy az egyes ember élete kudarcoktól mutatkozik meg; nem sikerül elérnie azt, amire törekedett; nem képes arra gondolni, amire gondolni akar, vagy azt érezni, amit éreznie kellene. Mindezt összegezve az abszolút pesszimizmushoz jutunk. Ilyesmit én *A Lét és a Semmi*ben nem állítottam, de ma már kénytelen vagyok megállapítani. Másfelől azonban 1945 óta egyre inkább azt gondolom — jelenleg éppenséggel meggyőződésem —, hogy a vállalt cselekvés lényeges jellegzetessége, amint az imént jeleztem, a remény. És a remény azt jelenti, hogy semmire sem vállalkozhatom a siker kilátása nélkül. Nem hiszem, mondottam már, hogy a remény lírai illúzió volna, inkább a cselekvés természetéhez tartozik. Vagyis a cselekvés — egyidejűleg remény lévén — elvben nem lehet abszolút és biztos kudarcra ítélt. Ami nem jelenti azt, hogy a cél szükségképpen megvalósul a cselekvés folyamán, de benne kell foglaltatnia, mint a jövőbe vetett megvalósíthatóságnak. Sőt, a reményben magában van valami szükségszerű. A kudarc gondolatának jelenleg bennem nincsen mély alapja; a remény viszont, mint az ember viszonya a saját céljához, mint olyan viszony, amely akkor is létezik, ha a célt nem sikerül elérni, a leginkább jelenvaló a gondolkodásomban.

B. L.: Vegyünk egy példát: Jean-Paul Sartre példáját. Gyermekekorában elhatározza, hogy írni fog, és ez a döntés elkötelezi a halhatatlanságnak. Életműve alkonyán mit szól Sartre ehhez az elhatározáshoz? A választások választása, amelyen a tied volt, kudarchoz vezetett?

J.-P. Sartre: Hogy metafizikai sikon kudarc, azt gyakran hangoztattam. Amit úgy értek, hogy nem alkottam Shakespeare vagy Hegel típusú életművet, tehát ahhoz képest, amit szerettem volna, kudarcot vallottam. Csakhogy magam is hamisnak érzem a válaszomat. Persze, hogy nem vagyok Shakespeare, Hegel sem vagyok, de létrehoztam műveket, legjobb tudásom szerint dolgoztam rajtuk, egyesek egészen elhibáztak, mások kevésbé, és van olyan is, amelyik sikerült. Ez elég.

B. L.: De az egész életmű — az elhatározáshoz képest?

J.-P. Sartre: Nagyjából sikerült. Tudom, hogy nem mondtam mindig ugyanazt, és ebben a vonatkozásban konfliktus van közöttünk, de azt hiszem, hogy az ellentmondások nem sokat számítanak, s mindennek ellenére megmaradtam a folytonosság vonalán. [...] Egyébként, ha nem riadunk vissza a nemtelenségtől, úgy ítélnünk, hogy én sohasem magamra gondoltam, amikor másokért gondolkodtam. Láttam, hogyan tévednek, s hogy amikor sikerült vélték elérni, az teljes kudarc volt. És úgy tűnt, hogy ha ezt átgondolom és leírom, az már siker, általánosabb értelemben azt jelenti, hogy a művem eredményes volt. Ezt persze nem gondoltam

végig ilyen világosan; különben mindenképpen észrevettem volna a hallatlan el-
lentmondást, de mégis eszembe jutott.

B. L.: De hát akkor mi különbözteti meg a kávéházi pincérnek, ennek a komoly, törekvő embernek, akiről az imént beszéltünk, az életvágját Sartre halhatatlanság-vágjától, féltetve minden nemtelen gondolatot? Vagy talán nincs is egyéb, mint nemtelen ebben a különbségtevésben?

J.-P. Sartre: Mindenek ellenére azt hiszem, hogy a halhatatlanság eszméje, amelynek gyakran adóztam írás közben, egészen addig, amíg abbahagytam az írást, ábránd volt. Hiszem, hogy létezik halhatatlanság, de nem így. [...] Azt hiszem, hogy abban, ahogyan az általam elképzelt halhatatlanságot akartam, nem különböztem túlságosan a kávéházi pincértől vagy Hitlertől, csak az különböztetett meg tőlük, ahogyan a műveimen dolgoztam. Tisztán, erkölcsösen, majd meglátjuk, mit is jelent ez. Következésképp úgy vélem, hogy az a néhány eszme, amely szükségképpen velejár a cselekvéssel, a halhatatlanság eszméje például, gyanús, zavaros. Munkámat nem a halhatatlanság akarása vezérelte.

B. L.: De nem indulhatnánk ki ebből a különbségből? Úgy beszélsz a műről, mint valamilyen nagylelkű szerződésről, a bizalom szerződéséről olvasó és szerző között. Mindig is az írói munka lényegének tekintetted.

J.-P. Sartre: Társadalmi munka...

B. L.: Vajon ebben a társadalmi munkában nem egy olyan törekvés fejeződik ki, amely legalább annyira alapvető, mint a létezés vágya, amelyről *A Lét és a Semmi*ben beszélsz?

J.-P. Sartre: De igen, csak hogy azt hiszem, meg kell határozni. Azt hiszem, talán egyetértesz, más módozat is van, mint a komoly szellem elsődleges módozata. És ez az erkölcsi módozat. Márpedig az erkölcsi módozat megköveteli, legalábbis ezen a szinten, hogy maga a létezés megszűnjön cél lenni, hogy ne akarjunk többé Isten lenni, ne akarjunk *causa sui* lenni; másvalamit keresünk.

B. L.: Végső soron a *causa sui*-nak ez a gondolata nem vezethető vissza másra, mint egy jól meghatározott teológiai hagyományra.

J.-P. Sartre: Úgy van.

B. L.: A kereszténységtől Hegelig.

J.-P. Sartre: Egyetértünk. Ez az én hagyományom, mással nem rendelkezem. Sem a keleti hagyománnyal, sem a zsidó hagyománnyal. Történetiségem foszt meg tőlük.

B. L.: És te most elhatárolod magad ettől a hagyománytól, minthogy felmented magad az önmaga-célja, az isten-ember meghatározása alól.

J.-P. Sartre: Igen, és úgy gondolom, hogy az általunk elképzelt erkölcs nem kötődik a kereszténység hagyományához; amit szemügyre kell vennünk, és a célok, amelyeket fel kell tárunk az erkölcsben, kétségtelenül mások, mint a kereszténység által felmutatott célok.

B. L.: A nagylelkűségi szerződés bizonyos értelemben visszaüt bennünket egy olyan társadalmi igényhez, amely legalább olyan fontos, mint az, amit a komoly szellem a létezés vágyának nevez?

J.-P. Sartre: Azt hiszem. Csak hogy pontosan meg kell határozni, mit is értünk itt társadalmon. Nem azonos az V. Köztársaság demokráciájával vagy áldemokráciájával. Egészen más emberi viszonyokról van szó. De nem azonosak azokkal a társadalmi-gazdasági viszonyokkal sem, amelyeket Marx elképzelt.

B. L.: Kimerítő vitáidban a marxizmussal nem azt kerested valójában, amit ma társadalmi igénynek nevezünk, hogy kiutat találj *A Lét és a Semmi* bűnös tudatának dialektikájából?

J.-P. Sartre: De igen, kétségtelenül.

B. L.: Azt hitted, hogy *A Lét és a Semmi* végén új erkölcsi távlatot nyitasz meg, aztán nem az erkölcsstani mű következett, hanem a dialógus a marxizmussal. Azt hihetné az ember, hogy ez a két dolog szorosan összefügg.

J.-P. Sartre: Szorosan.

B. L.: Azt hitted, hogy a történelem értelmével, irányával úgy, ahogyan Hegel és a marxizmus meghatározza, talán meg lehet kerülni a zsákutcát, amelybe *A Lét és a Semmi* torkollott.

J.-P. Sartre: Igen, de csak nagyjából. Aztán arra gondoltam, hogy egészen másfelé kell elindulni. Ezt tettem most. És azt mondom, hogy az erkölcs valódi társadalmi céljainak ez a kutatása együtt jár azzal, hogy meg kell találni a mai baloldal számára használható elvet. [...]

B. L.: Az első hozzávetőleges észrevétel, amelyet ma tehetünk, az, hogy a baloldal elve valamilyen módon összefügg a társadalmi igénnyel.

J.-P. Sartre: Feltétlenül, no meg a reménnyel is. Tudod, az én életművem kudarc. Nem mondtam el mindent, amit akartam, és nem úgy, ahogy szerettem

volna. Néhányszor az életem folyamán nagyon szenvedtem ettől, máskor meg, félreismerve tévedéseimet, úgy hittem, hogy azt csináltam, amit akartam. Most már nem gondolom sem ezt, sem azt. Úgy vélem, hogy körülbelül azt csináltam, amit tudtam, és az annyit ér, amennyit ér, a jövő pedig számos állításomat meg fogja cáfolni; remélem, hogy valami azért megmarad, és a történelem lassú menete mindenképpen odavezet, hogy az ember tudatára ébred emberi mivoltának. Akkor majd minden, ami a múltban történt, a maga helyére kerül, értéke szerint. Az is például, amit írtam. Ez ad mindennek, amit tettünk és tenni fogunk, valamiféle halhatatlanságot. Más szóval, hinni kell a haladásban. Talán ez utolsó naivitásaim egyike. [...] Feltételezem, hogy a cselekvés útján való fejlődés kudarcok sorozata lesz, amelyből váratlanul előbukkan valami pozitív, és ez a lehetőség már benne foglaltatott a kudarcban, csakhogy azok, akik a sikerre számítottak, nem vették észre. És ezek a részleges, helyi, a feladatot teljesítő emberek által nehezen kivehető eredmények, kudarcról kudarcra létrehozzák a haladást. Mindig is így fogtam fel a történelmet.

B. L.: A nehézség helyett, hogy egyidejűleg átéljük és átgondoljuk a kudarcot, és az üttévesztés kockázatai helyett választhatjuk azt is, hogy lemondunk a célról...

J.-P. Sartre: Akkor minek élünk?

B. L.: Szeretem, hogy ezt mondd. De hogyan mutatkozik meg napjainkban a célnak ez az eszméje?

J.-P. Sartre: Az emberben.

B. L.: Magyarázd meg!

J.-P. Sartre: Ezt úgy értem, hogy ki lehetne mutatni, mi az ember. Először is, te tudod, számomra nem létezik eleve adott lényeg, tehát azt, hogy mi az ember, még nem állapították meg. Nem vagyunk teljes emberek. Olyan lények vagyunk, akik küzdelem árán igyekszünk eljutni az emberi viszonyokhoz és az ember meghatározásához. A csata teljében vagyunk éppen, de annyi bizonyos, hogy a csata hosszú éveig eltart még. Azért folyik, hogy embermódra éljünk együtt, és meghatározzuk az embert. Ennek a meghatározásnak és ennek a tisztára emberi cselekvésnek a nyomában, tehát mindenképpen túl a humanizmuson, kell megitélnünk az erőfeszítésünket és a célunkat. Más szóval célunk egy olyan tesztlet létesítése, amelyben minden személy ember és minden közösség emberi.

B. L.: 1939 előtt azt mondtad, hogy a humanizmus sz... Néhány évvel később, anélkül hogy a változásodról számot adtál volna, előadást tartottál, és feltette a kérdést: humanizmus-e az egzisztencializmus? Igennel válaszoltál. Újabb évek múltán, a gyarmati háborúk idején elmagyaráztad, hogy a humanizmus a kolonializmus fügefalevele, ma pedig kijelented, meg kell teremteni az embert, de ennek semmi köze a humanizmushoz.

J.-P. Sartre: A humanizmusban azt gyűlöltem, ahogyan az ember gyönyörködik önmagában. Az *émelygés*ben ezt volt hivatott kifejezni az Autodidakta. Ezt a fajta humanizmus mindíg visszautasítottam, és most is visszautasítom. Talán túlzó véglegességgel. Úgy gondolom, hogy ha majd az ember igazán és teljesen létezni fog, akkor az embertársához fűződő kapcsolatai és az, ahogyan önmagát létesíti, a tárgya lehet annak, amit humanizmusnak nevezhetünk. De még nem tartunk itt, mi még, ha nevén akarjuk nevezni, ember-alatti lények vagyunk, vagyis olyan lények, akik nem jutottak el a célig, talán el sem érik soha, de afelé törekednek. Mit jelenthet ma még a humanizmus? Ha az emberi lényeket mint befejezett és lezárt totalitásokat fogjuk fel, a humanizmus a mi időnkben nem lehetséges. De ha viszont elfogadjuk, hogy az ember-alatti lényekben megtalálhatók az ember-elvek, vagyis bizonyos csírái az emberré levésnek, s ezek túlmutatnak az ember-alatti lényen, akkor a mából adódó elvek szerint átgondolni ember és ember viszonyát humanizmust jelent. Lényegileg a Másikhoz, a Többiekhez való viszony erkölcséről van szó. Ez az az erkölcsi téma, amely érvényes marad akkor is, amikor, az ember ténylegesen megvalósul. Tehát egy ilyen téma alkalmas a humanista állításra.

B. L.: Marx is azt mondta, hogy az ember majd a cél elérésével teljesedik ki. Ebből a gondolatmenetből kiindulva nyersanyagoknak használták az ember-alatti lényt, hogy kialakítsák belőle a teljes és totális új embert.

J.-P. Sartre: Ó, hát igen, no de ez képtelenség. Hiszen az emberi rész megtalálható az ember-alattiban, éppen azokban az elvekben, amelyek az emberré levés felé törekednek, és magukban foglalják azt a tiltást, hogy az embert anyagként vagy eszközként használják egy cél elérésére. Eppen itt kerülünk az erkölcs sűrűjébe.

B. L.: Valamikor nem te leplezted le a morálra való hivatkozást mint formálist vagy ami még rosszabb, polgárit? Ezt a játékot már eljátszottuk. Tiltásról beszélsz, humanizmusról beszélsz, az ilyesmin egykor gúnyolódtál. Mi változott?

J.-P. Sartre: Amint magad is tudod, sok minden, amit most itt feltárunk. Mindenesetre igaz, hogy gúnyolódtam, polgári erkölcsöt emlegettem, röviden, hülyültem. De ha szemügyre vesszük a dolgokat, ha a tényeket nézzük és az emberalatti lényeket, akik körülöttünk élnek és amilyenek mi magunk is vagyunk, közvetlenül, tekintet nélkül polgári vagy proletár lényegükre, a humanizmus nem valószínű meg, nem élhető át, csak az emberek által, mi pedig egy előző szakaszban vagyunk, még csak sietünk az ember felé, amivé válnunk kell, vagy amivé majd az utódaink válnak; mi a humanizmust csupán akként éljük át, ami bennünk a legjobb, és ez az erőfeszítés, hogy felülmúljunk önmagunkat, átlépjük az emberi szférájába. Abba az emberi körbe, amelyet csak mint előképet tudunk legjobb tetteinkkel megvalósítani.

B. L.: Mit értesz te ma „erkölcs”-ön?

J.-P. Sartre: Azt, hogy minden tudatnak, akármilyen is legyen, van egy dimenziója, amelyet én nem tanulmányoztam a bölcséleti munkáimban, egyébként is kevesen tanulmányozták, és ez a kötelezettség dimenziója. A kötelezettség rossz szó, de ha helyettesíteni akarnánk egy találékkal, úgyszólván ki kellene találni. Ezt úgy értem, hogy minden pillanatban, amikor bárminek is tudatában vagyok, vagy bármit csinálok, jelen van egyfajta valóságon túli igény, és ez teszi, hogy a cselekvéshez, amelyet végre akarok hajtani, valamilyen belső kényszer járul, a tudatom egyik kiterjedése. Minden tudatnak azt kell tennie, amit tesz, nem mintha az feltétlenül érvényes lenne, hanem éppen ellenkezőleg, mert bármely célkítűzés az igény jellegével érvényesül, és ez számomra az erkölcs kiindulópontja.

B. L.: Fogékonyságod az iránt az eszme iránt, hogy az egyének megbízatása van, régi keletű. A család félkegyelműjében ehhez, Kafkát idézve, hozzáfűzted: „csak azt nem lehet tudni, hogy kitől.” Tehát ebből a nem tudni kitől származó küldetéses szabadságból kiindulva felvázolod egy kiigényelt szabadság gondolatát?

J.-P. Sartre: Azt hiszem, ugyanarról van szó. Csaknem minden klasszikus etikában, Arisztotelésznél csakúgy, mint Kantnál, megtalálható a következő nehézség: hol helyezzük el a tudaton belül az erkölcsöt? Van-e megjelenési módja? Vajon mindig morálisan élünk? Vagy vannak pillanatok, amikor nem vagyunk erkölcsösek, mindazonáltal erkölstelenekek sem? Miközben falunk valamit, vagy megiszunk egy pohár bort, erkölcsösnek érezzük magunkat vagy erkölctalennek, esetleg sem ennek, sem annak? Rádásul nem tudjuk, milyen viszonyban áll az az erkölcs, amelyre a szülők oktatják mint a mindennapi élet erkölcsére gyermekeiket a rendkívüli körülmények erkölcsével. Szerintem minden tudatnak megvan ez az erkölcsi dimenziója, amelyet sosem elemeznék és amelyet szeretnék, ha mi elemeznénk.

B. L.: De hiszen te már az első írásaidban erkölcsi tudatként határoztad meg a tudatot: a szabadság volt az egyetlen értékforrás. Most már lazítsz e gondolaton.

J.-P. Sartre: Azért, mert kutatásaim kezdetén, akárcsak a legtöbb moralista, a kölcsönösség vagy a más (szívesebben nevezem másnak, mint kölcsönösnek) nélküli tudatban kerestem az erkölcsöt, de most már úgy vélem, hogy mindaz, ami egy adott pillanatban a tudat számára történik, szükségszerűen a másik jelenlétéhez vagy pillanatnyi távollétében a másik létehez kapcsolódik, gyakran belőle ered. [...] Ezt a valóságot, ezt az Ént, amely önmagát mint a Másikért való, a Másikkal kapcsolatban levő öntudatot fogja fel, nevezem erkölcsi tudatnak.

Mint hogy szakadatlanul valakinek a jelenlétében élünk, még akkor is, amikor lefekszünk és elalszunk, minthogy a másik mindig jelen van, legalábbis tárgy alakjában, miközben egyedül vagyok a szobámban, mint emlékeztetés, levél, amely az íróasztalomon hever, lámpa, melyet valaki készített, kép, amelyet valaki festett — röviden, a másik állandóan jelen van, és szabályoz engem —, a válaszom nem csupán az enyém, mert születésétől a másik által szabályozott válasz, ezért és ettől erkölcsi jellegű válasz.

B. L.: A másikért-való-léte tehát az eddigtilt eltérő módon értelmezted.

J.-P. Sartre: Pontosan. A *Lét és a Semmi*ben kidolgozott elméletemben túlzott függetlenséget engedtem minden egyén számára. Fölvettem néhány kérdést, amely új oldaláról mutatta meg a másikhoz való viszonyt. Nem két zárt „egész”-ről volt szó, amelyekről nem is tudni, hogyan kerülhetek kapcsolatba, ha egyszer zártak, hanem mindenkinek mindenkivel való kapcsolatáról, amely megelőzi a zárt egész kialakulását, vagy éppenséggel megakadályozza, hogy ezek az „egészek” valaha is zártakká váljanak. Vagyis kigondoltam valamit, amit tovább kellett fejleszteni. Mégis, mindennek ellenére azt képzeltem, hogy minden tudat önmagában, minden egyén önmagában viszonylag független a másiktól. Nem határoztam meg, amit most próbálok meghatározni: minden egyén függését az összes többi egyéntől.

B. L.: A szabadság kiigényelt volt, immár „függőség”-be került. Ismerd el, hogy ez meglepően hangzik tőled...

J.-P. Sartre: Nem olyan függés ez, mint a rabszolgaság. Az erkölcsnek megvan

az a tulajdonsága, hogy a cselekvés, miközben körmönfont módon kényszerként hat, egyidejűleg olyasmiként jelentkezik, amit lehet nem megtenni. Vagyis ha meg tesszük, akkor választottunk, mégpedig szabadon. Ebben a kényszerben az a valóság feletti, hogy nem meghatározó jellegű, hanem mint kényszer jelentkezik a szabad választás számára.

B. L.: Vajon az öregkor tapasztalata módosította gondolkodásodat?

J.-P. Sartre: Nem. Mindenki úgy bánik velem, ahogy az öregekkel szokás. Nevetek ezen. Hogy miért? Azért, mert aki öreg, sosem érzi öregnek magát. A többiek értetik meg velem, hogy mik az öregség tartozékai annak a szemében, aki kívülről látja; én magam nem észlelem az öregségemet. Tehát a korom önmagában nem tanít semmire. Amiből tanulok, az a többiek magatartása irántam. Mélysegesen öreggő teszt, hogy a többiek számára öreg vagyok. Az öregség az én valóságom, de mások észlelik. Rám néznek, derék kisöreg, mondják, és kedvesek hozzám, mert hamarosan meghalok, tiszteletudóak stb.; az én öregségem a többiek. Figyeld csak meg: bár úgy veszel részt ebben a dialógusban, hogy háttérbe szorítod a személyiségedet, és rólam beszélsz, valójában együttműködünk.

B. L.: Mennyiben határozta meg ez a „mi” a gondolkodásod módosulását, és egyáltalán miért egyeztél bele?

J.-P. Sartre: Eredetileg, amint tudod, szükségem volt valakire, akivel párbeszédet folytassak, minthogy már nem irhattam, s eleinte úgy tűnt, hogy ennek a partnernek a titkár teendőit kell ellátnia. Erre tettem neked ajánlatot, de mindjárt be is láttam, hogy te nem vagy alkalmas titkárnak. Hogy tehát be kell fogadjalak magába a meditációba, együtt kell elmélkednünk. Ez pedig teljesen megváltoztatta a kutatásom módját, minthogy addig egyedül dolgoztam, egyedül ültem egy asztalnál, kezemben toll, előttem papiros. Itt pedig együtt gondolkozunk. Időnként nem értünk egyet. De létrejön egy eszmecsere, amelyet nem tudtam elképzelni, amíg meg nem öregedtem.

B. L.: Ez a kisebbik baj?

J.-P. Sartre: Eleinte az volt, aztán ez az együttműködés már nem lehetett kisebbik baj. Vagy iszonyatosnak kellett lennie, amennyiben a másik ember felhívja, amit gondolkodok, vagy valami egészen új, vagyis kettesben kialakított gondolat. Ha írok, az írás által egyetemes gondolatokat tárok az emberek elé. De nem többes számú gondolatokat. Az egyetemes gondolatok úgy értendők, hogy bárki olvassa őket, jól vagy rosszul alakít rajtuk. De nincsen pluralitásuk, abban az értelemben, hogy nem több személy találkozása termelte ki őket, hanem csak az én személyes jegyemet viselik. Egy gondolat pluralitásához nem vezet külön bejárat; mindenki a maga útján közelíti meg; jelentése csak egy van, természetesen, de azt mindenki a maga előtételzése és érdeklődése szerint találja meg, a struktúráját pedig ki-ki a saját példáival értelmezi. [...]

Íme, mit hozott nekem az együttműködésünk: többes számú gondolatokat, amelyeket együtt alakítottunk ki, s amelyek szakadatlanul újjal szolgálnak, még akkor is, ha eleve egyetértek a tartalmukkal. Arra gondoltam, hogy amivel te módosíthatasz egy tőlem származó ötletet, az ellenvetéseid vagy valamely másfajta szemléletmód stb. azért lényeges, mert a papírlap mögött most már nem a képzeletbeli közönség van, amely számomra mindig létezett, hanem az a reagálás, amelyet a gondolataimnak ki kell váltaniuk. Ettől a pillanattól végtelenül érdekes lettél a számomra. S van még valami, ami sokat számított: te tizenöt éves korodban kezdtél filozófiáról gondolkodni az én könyveim hatására, és nagyon jól emlékszel rájuk. Sokkal jobban, mint én. Nos, a beszélgetéseinkben, és ez nagyon fontos, időnként visszavezetsz engem arra, amit 1945-ben vagy 1950-ben mondtam, személyesítesz azzal, ami a jelenlegi gondolkodásomban ellentmond a múltbeli eszmémnek, vagy visszakanyarodik hozzánk.

Tehát nagyon hasznos voltál. Ezt nem lehet eléggé kiérezni a társalgásunkból, mert mint mindig, amikor nem vagyunk egyedül, kissé a háttérbe vonulsz, annyira, hogy ebben az értekezésben, mindennek ellenére egy öregember látszik, aki kerített egy nagyon értelmes fickót, hogy együtt dolgozzanak, de azért a főszereplő mégiscsak ő marad. Pedig nem ez történik közöttünk. Nem is ezt akarom. Két ember, a különbség alig számít, akik jól ismerik a filozófiatörténetet és az én gondolkodásom történetét, társulnak, hogy együtt dolgozzanak az etikán. Ez az etika egyébként gyakran ellentmondásba kerül gondolataim némelyikével. De nem ez a probléma. Nem derül ki eléggé a beszélgetésünkből a te tényleges szereped abban, amit végzünk.

B. L.: Ezt a harmadik, az olvasó jelenléte hamisítja meg.

J.-P. Sartre: Magam is tudom, csak hogy ennek a harmadiknak, az olvasónak irunk...

Szilágyi Júlia fordítása

TERMÉSZETESEN

Természetesen, bölintott a hóhér, mert közben mindig belső monológot horgolt nagyon fehér és fényes zsinórból. Természetesen, mondta a prostituált, anélkül hogy a pali hallhatta volna, különben is másnap felakasztotta magát. Természetesen, mondtam én, és leültem verset írni.

TÁJKÉP

Nem én vagyok a részeg. Ez a táj
forog s nem velem: nélkülem forog,
és hajlong, mert hogy hánynia muszáj,
és jól teszed, hogy homlokát fogod.
Mert önmagát okádja ki, pedig
nem is ivott, csak esőt s kék eget.
De mert a cehet mások fizetik,
ő elbűjik a budiléc megett,
mert tudja, aki fizet, valamit
biztos akarhat. S jól tudja, hogy mit.

HALÁLRA TÁNCOLTATVA

Halálra táncoltatott lány! De hát a kivégzésnek módozatait tekintve roppant találékonyak voltunk mindig. Voltak halálra nevetetett szeretőink és voltak, akiket aprádonként csipegettek halálra földszitett, kicsinosított egerek. Voltak befalazott asszonyaink és bizony krokodilusokat, szent krokodilusokat is etettünk embertársaink eleven, sikoltozó húsával. Állítólag mézzel bekenet és pucéran fához kötözött felebarátainkat is szemünk láttára ettek meg, viszonylag gyorsan, természet-hangyák milliói, és mi körülültük az erdei páholyban ezt a rendkívüli kiadását a halálnak. Mert ugyebár arról felesleges beszélnünk, hogy fiatal és idős hölgyeket, sőt urakat is máglyán megégettünk és míg kevés zsírjuk a tiszta bükkfa hasábokra csepegett és utolsó hörgésük belevegyült a füstbe, azon bosszankodtunk, ha a szél szemünkbe csapta a füstöt és csipett. Az akasztásokról nem is beszélve, az ingyencirkuszra mindig boldogan összeszaladtunk a Szent Joákhim terére, örömiünket csak kis mértékben rontotta el, ha a halálra ítélt félelmében összevizezte magát az akasztófa tövében. Elrontotta egész mulatságunk, ha nem csak vizezte... De ha szép sápadt, majdnem hófehér volt a frásztól és ha kezét szépen imára kulcsolta és szemét az égbe vetette, mielőtt az utolsó szorítás a nyakán átszorította volna a másik világra — akkor prima volt, utána jól csúszott a bor a sarki kocsmában és vasárnap jólesett egy kicsit félni a templom

hidegében, amikor a tisztelendő úr kissé erősebb szavakkal intette meg erkölcsünket. De ahol aztán lefejezés dívott! Az a lélegzet-visszafojtott csend, amikor a fej lehajtva, a nyak szabad mezítelenségben, a hóhér magasba emeli pallosát, villan ezüstje vígan, aztán — hukk! — legurul a kosárba, le a fej, szeme nyitva, épp hogy nem szól már, avagy tán mégis igaz lenne, amit Terike, a boltos csini lánya mondott, hogy mégis: fölsuttogott a kosárból: ártatlan vagyok... Mindenféle halál. Vízbe masiroztatott foglyok, 19... januárja, pucéran a tóba meneteltetett foglyok, mínusz huszonkét fog, suttogta fentről Celsius halálra váltan. És tűzbe, tűzbe masiroztatott foglyok — szurokkal leöntött, benzinnel leöntött, négybe vágott, kerékbe tört, kigyókkal megfojtatott, hegyes karókkal kirakott verembe lökött, halálra éheztetett, halálra szomjaztatott, vízbe fojtott, biciklipumpával halálra-pukkadásig fölfújtt, megmérgezett, föbelőtt, agyonvert, patkányokkal fölfalatott, elgázosított, benzinjekciókkal legyilkolt Emberiség —

ANYÁM IS

meghalt. Szomorú kicsi sárga gombolyag, dorombolni képtelen, támadni fáradt, csíkos életű, éjszakai szemében résnyre szűkült és fejére állt a világ; egerek furakodtak sirjához és futamodtak életéből, valamikor szép, éles fogai voltak és leányintézeti képén selymes, könnyű haja és zongorázott jólnevelt etüdöket meg a bácsik és nénik örömére sirva-vigadó nótákat, valamikor arról volt szó, hogy élni fog, talán a bodeni tó partján, egy hegedű-áriában, a szomszéd maharadzsa orgonabokrokat hajít be ablakán

és meghívja a Sűrigrádicsba flekkenezni, valamikor arról volt szó, hogy ő egy Kis Úgyes és Elragadó tud németül és franciául és rajzolni és verseket ír és gitározik is és jól áll neki a matrózruha és korából letagadhatja a huszadik századot de aztán dagadtra mosta a kezét és a bütykök ragyogtak úrilány kezén és a piros ékszerdobozban már csak a strasszok — a tízszobás főtéri lakásból férjhez ment a lassan megmutatkozó nyomorba, lett öt és négy és két és egy szoba és tíz évig őrzött jobb napokra egy doboz portugál szardiniát

a zongora a spájzba vonult, levágtuk, mint a disznót, mint a búzát, s mint büntudat, szorongott a szekrény alján fényképeken a régi nyár

Anyám valamikor úriasszony volt
aztán osztályharcos verseket írt
s megőrült
az altató dobozára írta meg, szélfolyóan:
értesítsék a fiamat, Pált, és aláírta
versként s dátummal a nevét.

UTAZÁS

(Plágium)

Gondolhatnál rézaláfutásos kezdeddel a koporsókra
amik kifutottak kalapácsod alól a rájukfogott
gyönyörű díspántokkal és egyebekkel a föld alá —
nem tudom, tudod-e:
a Házsongárd földje alatt lassú, hideg folyó
úszik szünetlen a Felekről lefelé
és becsorog hallhatatlanul Mátyás alatt
a Szent Mihály templom alá
és tovább,
de nem ér a Szamosba sohasem,
az ördög tudja, hova torkoll,
talán valami hatalmas gyűjtőbe,
ugyanis a túl mélyen fekvő sírokból,
ahová hat-hét emeletnyi halott,
toronyépületnyi halott
költözik —
a nagy, fehér folyó a Házsongárd alatt
a legelső halottat elrabolja
rendszerint koporsó és rézpántok nélkül
és logikus, hogy van a föld alatt gyűjtőtava
a halottaknak;

mások szerint a Felekről a Házsongárd alatt némán úszó víz
nem is a múltba úszik
hanem a jövőbe
s még találkozunk vele.

AGYAMBAN

Agyamba aprítottam az összes tényeket.
úsznak benne, mint karéj kenyerek,
némileg elázott kontinensek,
foszlószélű grönlandok és
só, bors, paprika, de úszik benne
a fölötte lebegő ég is,
meg a lányom irkája és puskagolyók,
millió magyar szó
és néhány szótárra való
más nyelvekből is,
úszik benne a gyerekkorom és
úsznak benne méltóságos halottak,

nem mondok igazat,
ne törjétek be a fejem,
mert kifolyik belőle minden,
magzatvizével a világ is —

és nem tudom, más agyak megőriznek-e,
lebegnek-e mások agyában
izlandok és csipőfogók között
egy tutajnyi irkalapon

Szedett-vetett véletlenek között mintha nagy fémgolyó
gördülne végig lassún, orgonahangon,
oly ritkán, mint híres üstökösök —
És én évszázadokkal előre jeleztelek,
kiszámítottam számok helyett más
matematikával: a sejtjeimet adtam össze
és vontam gyököt belőlük és rámutattam az égre: ott
tűnik majd fel 3000-ben, egy februári hajnalon
ismét orgonabúgással, hogy az akkor huszon-milliárd
ember között te újra megszülepsz
és lesz a Földön megint valaki,
ki boldog és nem akar ártani —

és akkor a nagy, bronzszínű fémgolyó elütött engem
és én elgázoltan ráémültem, hogy a szaporodva
újraszülető emberiségben, ha egy kis eszünk van,
egyre több lesz a másnak nem ártó boldog —
hátha több alakban születés újjá, hátha
több ezer — — —
de a fémgolyó elsuhant az égen, és csak újabban
1980 esztendő múltán bukkan fel újra
a Nap mögül
és addig várnom kell a válaszra.

GÓL

Emlékeim, életem csontjai, mindent lerágtam rólatok,
cafatokban fogaim között
pirosított
szagok, illatok, végveszélyek —
túl vagyok rajtatok.

Szép volt, holott rettentő csonttörések,
gúlába rakott, holt szavak
állnak mögöttem s elfelejtett
fejek oly messzire gurultak
labdák az óriás pályán s néha
rezgett a háló, gólba szállt
elrügött, szép fejünk —
szép volt, mert — (ó, az én fejem,
magasan száll ma is velem,
gyönyörű, gyertya-szép rúgás
emelt pályám fölé, kapás-
ból rügött, mesterien
az aranylábú történelem,
s szállt forogva, pirosan
emlékeimmel boldogan
minden darabka bőrömön
gyönyörű rúgásaid őrzöm —
csak egyszer még, történelem,
rúgjál egy győztes gólt velem!)

... Dilettáns vers. Nem is. Nem vers.
Csak néhány mondat, s félig nyers
arról, hogy emlékké apadt
a gyermeki csodacsapat,
s most öregen és sehogyan
sem rúg a láb, csak megroggyan.

Gyónni szeretnék, harangozó úr

KORUNK
PRÓZÁJA

A rendőrkomisszár felsőbb utasításra hivatkozva reggel kilenc órára tüzette ki az istentiszteletet. Hogy miért éppen kilenc órára, örök titok marad. Mint ahogy arra sem derült fény, hogy a tichilesti-i leprás tábor szökevényei közül tulajdonképpen miért tértek vissza tizennyolcan önszántukból, arra hivatkozva, hogy szeretnének részt venni az Ófelsége születésnapjára rendezett ünnepségen. Az örömmámorban úszó leprások magasztos érzései bizonyára az Ófelsége iránti határtalan szeretetből fakadtak, melyet ötszáz kilométernyire északnyugatra még a legmegértőbb rendőrkomisszár sem fedezhetett volna fel Krisztus hivatásos szolgájának az arcán, aki az unitáriusok egyetlen lelkipásztoraként teljesített szolgálatot a tízezer lelket számláló B. városkában.

Ezen a vasárnapon is, mint minden alkalommal, amikor istentiszteletre készült, sietős léptekkel haladt végig a templomkert elsárgult falevelekkel borított virágágyásai között, s miután becsukta maga után az utcára vezető kiskaput, felnézett a toronyra, és felemelte a kezét. A jeladásra Göröngyi úr még egyszer meghúzta a kötelet, a harangzúgás sóhajjára halkult a templom fatornyában, aztán a hangok felszívódtak az elcsitult harangba. A tiszteletes úr pedig lassú léptekkel megindult a templom bejárata felé. Göröngyi úr is lejöhetett volna a csigalépcsőn, de szemét továbbra is a résen tartotta. Figyelmét a komisszár izgatott alakja kötötte le, aki ünnepi díszben és méltatlankodó taglejtésekkel száguldott be a templomba, majd száguldott ki onnan, s ezt a különös ingajárást addig gyakorolta, amíg a nyitott templomajtóban szembetalálta magát a pappal.

— Az unitáriusok nem szeretik a királyt, tiszteletes úr? — kérdezte kimérten, mert úri ember volt. Cselédei finomkodó köhéscseléssel adták tudtára, hogy szólni kívánnak vele, felesége önagysága pedig rendszeresen megjelent az Unitárius Nőszövetség jótékonyági báljain, a legújabb francia divat szerint öltözve, szűk brokát ruhában, apró kis uszályal.

— Az unitáriusok tíz órára szoktak istentiszteletre jönni, rendőrkomisszár úr. Mindössze erről van szó.

— Miért? — hangzott el az újabb „körösztkérdés“.

A komisszár ugyanis két évtizede azon szorgoskodott, hogy az emberek fedezzék benne a jó rendőr nemzetközi normákkal mérhető tulajdonságait, azaz Salamon bölcsességét, Jób türelmét, Mózes vezéri képességeit, Nagy Sándor stratégiai tudását, Dávid hitét, Linkoln Ábrahám diplomáciai ügyességét, Konfucius elnézését és természetesen a büntetőtörvénykönyv és a bűnvádi eljárás alapos ismeretét, de mindezeket kívül és mellett imádott keresztkérdéseket feltenni, melyekre rendszerint nem kapott választ.

— Majd én megmondom, hogy miért! — mondta kivörösödve. — Azért, mert az unitáriusok nem szeretik a királyt!

— Meglehet — sóhajtott a tiszteletes úr.

— Azért üres a templom?!

Az elmaradt válasz még jobban felbőszítette.

— Még a tichilesti-i szökevény leprások is visszatértek, hogy megünnepeljék a királyt! Erről mi a véleménye?

— Azt hiszem, nem a leghelyénvalóbb párhuzamot vonni az unitáriusok és a leprások között, rendőrkomisszár úr. Még Őfelsége születésnapja sem jogosítja fel önt erre!

A komisszárt most már senki sem vádolhatta volna úriemberséggel. A lelkében tomboló királyimádat és dinasztiatisztelet valami egészen sajátos hördülésben öltött hangot:

— Én magát felségsértésért letartóztatom!

— Jó — mondta a tiszteletes úr. — Bibliát tartó kézre régen nem tettek bilincset ezen a vidéken. Valakinek csak újra kellett kezdeni.

Miután beültek a rendőrségi kocsiba, Göröngyi úr egy ideig döbbenten nézte a templom előtti elnéptelenedett járdarészt, aztán elővette a noteszét, és felírta: „1937. október 15. Elvitték a tiszteletes urat. Háború lesz?” A noteszét visszatette a zsebébe, és megmarkolta a harangkötelet.

Negyed tízkor soha nem harangoztak ebben a városban. Árvíz vagy tüzeset — mondták magukban az emberek. Az Isten még vasárnap is mostohán bánik ezzel a vidékkel.

A harangozó közben azon morfondírozott, kihez kellene segítségért folyamodnia. A katolikus plébános csak jövő vasárnap tart misét, s egy egész hét nagyon hosszú idő ebben a zaklatott világban. Aztán meg ki tudja, hogy a két pap milyen viszonyban van egymással. Haragban azért nem lehetnek, mert a plébános egyszer sem kifogásolta, hogy harangozója, katolikus létére, munkát vállalt az unitárius templomban is. De hát Göröngyi úrnak mindegy volt, milyen templomban húzza a harangot. A harangnak nincsen vallása, szokta mondani, a harang még azt sem tudja, melyik egyháznak szolgál. Az ismerősök élcelődései meg átperegtek Göröngyi úr tudatán, de nem rostokoltak ott egy percig sem, kisuhantak belőle sorban, ahogy például a borbély megjegyzéseit kísérő gyöngyöző nevetés is begurult az egyik fülén, és kigurult a másikon. Pedig Zámbo úr hajnyírás közben néha sértésszámba menő kitételeket is megkockáztatott. „Furcsa ember maga, Göröngyi úr — mondta legutóbb is. — Hogy valakinek az legyen a foglalkozása, hogy Isten ünnepi fülbevalóit szólásra cibálja, s ezért két egyháztól zsebeli be a pénzt! Uram, maga a legfurfangosabb üzleti zseni ebben a városban!”

Göröngyi úr most igazán nem pénzért harangozott. A harangszó mintha összefogta volna tanácstalanságának szerteágazó gondolatait, s arra is jó volt, hogy elűzze az ólálkodó gyávaságot, mely ilyenkor óhatatlanul megkörnyékezi az embert. A nyomasztó felelősségérzet, hogy egyetlen szemtanúja volt az iménti jelenetnek, ráébresztette személyének fontosságára, s ez némi önbizalmat adott, de tanácstalanságát is növelte. Tenni akart valamit, csak nem tudta, hogy mit. S persze azt sem tudhatta, hogy nem ő volt az egyedüli szemtanú. A másik, aki fültenúja is volt a jelenetnek, átmászott a szomszédos iskolakert kerítésének meglazult lécei között, végiglépkedett a templomhoz vezető fővényen, majd a templomtorony bejáratához érve megindult felfelé a haranghoz vezető csigalépcsőn.

Göröngyi úr az egyik keresztgerendán üldögélt, saját fontosságára való rá-döbbenését próbálta kipihenni. Jogi ügyekben nem volt járatos, de csiklandozta a gondolat: mi lenne, ha feljelenené a komisszárt hatalommal való visszaéléssel vádolva? Igen ám, de hol kell egy rendőrkomisszárt feljeleníteni? Erre csak Zámbo úr tudna pontos választ adni, viszont Göröngyi úrnak elment a kedve a mindentudó borbélytól, múltkori élcelődéseit ugyan nem vette zokon, de beszélgetésük egyéb vonatkozásai nem voltak inyére. Mert hogy jön valaki ahhoz, hogy őt bolsevista prédikátornak titulálja? S mindezt hajnyírás közben, hanyagul, úgy egyebek között. Pedig csak arról beszélgettek, hogy a legújabb kormányhatározat szerint megvonják a zsidó kereskedőktől a szentképek, egyházi kegyeszerék és imakönyvek árusítási jogát.

— Szegény Friedmann úr! — jegyezte meg a harangozó, és valóban sajnálta a zsidó kegyeszerárust, akinek még a nagyapja létesítette az üzletet, az unitárius templommal szemközt, a főtér másik oldalán, a mézsárszék és a Posta épülete között.

— Nem szegény az, uram! — csúfondároskodott a borbély. — A hámrétege alá dollárból csináltatott magának testre szabott tapétát, s csak azért mozog olyan finoman, hogy ne gyűrődjék össze benne a valuta.

Göröngyi úr nem szerette az izetlen tréfákat, nem is reagált rájuk, egyszerűen elengedte a füle mellett, és ott folytatta a gondolatmenetet, ahol megszakították.

— Ha elmennék a komisszárhoz, vajon ki tudnám eszközölni, hogy ne zárják be az üzletét? — kérdezte elgondolkozva.

A borbély kezében megállt az olló.

— Mondja, maga kommunista vagy zsidó?

— Egyik sem.

— Én elhiszem, de hogyan tudja ezt bebizonyítani a rendőrségen?

— Miért kellene nekem ilyesmit bizonyítani?

— Azért, uram, mert ha a kegyeszerárus sorsát ennyire a szíven viseli, s még lépéseket is szándékszik tenni az érdekében, akkor a komisszárnak eszébe juthat a legújabb jelszó, amely kormánykörökben divattá vált mostanában: „Nem minden zsidó kommunista, de az összes bolsevista prédikátor zsidó!“ Mit szól hozzá?

— Nézzé, Zámbo úr — szólalt meg a harangozó restelkedve —, én igazán be tudnám bizonyítani, hogy nem vagyok zsidó.

Zámbo úr néha hörgésszerűen röhögött. Ilyenkor megfogózkodott a fogasban, hogy ne vágódjék el, mert fizikailag is igénybe vette a testén végighullámzó hangorkán, amely szokatlanul apró és meglehetősen nyeszlett természetéhez viszonyítva olybá tűnt, mint macskából kiáramló oroszlánbögés. Most is fogta még a fogast, amikor megszólalt:

— Uram, ha maga azt hiszi, hogy a szerszám után ítélik meg a nemzetiségi hovatartozást, akkor magával kapcsolatban csak Arisztid—Tasziló—viccek juthatnak eszembe, vagy fegfeljebb tudomásul veszem, hogy találkoztam egy perverz hajlamú egyházi emberrel, s az ilyen szerzet meglehetősen ritkaság számba megy a mi szabályokkal agyonrekumozott világunkban. Hát mit gondol, a rendőrkomisszár azzal foglalkozik, hogy a hozzá fordulóknadrágja körül babrál?

Göröngyi úr mintha ráfagyott volna a borbélyszék bőrtámlájára. Rá lehetett volna írni: „Göröngyi Dénes harangozó viaszfigurája. Városi panoptikum.“

— Ismerek, kérem egy zsidót — folytatta a borbély —, aki miután megtudta, hogy felfüggesztik az ügyvédi kamara zsidó tagjainak ügyvédi gyakorlatát, hogy a falusi zsidó kocsmárosoknak el kell hagyniuk eddigi illetőségi helyüket, hogy bezárják a zsidó kávéházakat, hogy felfüggesztik a zsidó színészek színjátszási engedélyét... kérem szépen a fejet kicsit előre... ez az, kérem, így éppen jó... szóval miután rájött, hogy itt olyan szelek kezdenek fújdogni, mint kétezer évvel ezelőtt Rómában, tudja, mit csinált? Végigzokogta a fél várost, hogy meghalt az újszülött gyermeke, s még aznap éjszaka becsempészette a szomszéd vármegye keresztény gyermekmenhelyébe. A temetésen le kellett fogni a hullarészeg saktert, mert erősködött, hogy az új rendeletek szerint meg kell metélni a hullákat is. Attól zavarodott meg a szerencsétlen, hogy éppen aznap tiltották meg a rituális húsvágást a városi vágóhidüzemben, s ebéd után derült ki, hogy nem rituális húst evett. Na, mit szól hozzá?

— Valahogyan segíteni kellene a kegyeszeráruson — mondta a harangozó.

Zámbo úr az égre emelte a szemét.

— Uram, én magának nem vagyok sem a papája, sem a gyámja, de figyel-

meztetem, hogy a jelszó olyan, mint az Alljfeljancsi. Akármit csinál vele, jelszó marad. Például megfordíthatja az előbbi, s előfordulhat, hogy a jövő héten már így lesz érvényes: „Nem minden bolsevista prédikátor zsidó, de minden zsidó kommunista!“ ... Olajat tetszik kérni?

— Keveset.

— Csak hogy fénye legyen... S az új jelszó első fele vonatkozhatik magára is.

— De hát én nem vagyok bolsevista prédikátor! — állt fel Göröngyi úr a pénze után kotorászva.

— Nézze, kedves uram, én meghallgattam magát, és hihetem, amit mond, vagy kétségbe vonom, ez, kérem, teljesen mindegy. Maga tovább húzza a harangot, én tovább nyírom a haját. Nem történt semmi. Az üzlet itt is, ott is ragyogóan fejlődhet. No, de! A komisszár, akinél maga szeretne sliccvizsgálaton jelentkezni, az, kérem, már a harmadik szó közepén bezavarja kegyedet a dutyiba. Ez az élete álma, uram? Egyetlen emberről tudok, aki megtisztulva jött ki onnan, Sánta Betty, városunk egyetlen becsületes keresztény kurvája. Ha látta volna, harangozó úr! És főleg ha érezte volna! Noél-Noél illatot árasztott, mert a kifinomult ízlésű hölgyek kölnivize kizárólag csak a Noél-Noél. Ez az illat, kérem, oly üde és bájos, mint a könnyed, kecses és varázslatos hópehely. Ugyanezt a bájt, ugyanezt a mámorító illatot, ugyanezt az üde ifjúságot sugározza szét a Noél-Noél kölnivíz és parfüm. Egyébként a kifinomult ízlésű urak is használhatják, Göröngyi úr nem óhajt egy üvegecskét? Üzleti érdekeltségeim ugyanis erre is kiterjednek némiképp. Egyelőre csak Sánta Betty vásárolja, akire, mondom, megtisztító hatással volt a dutyi, ugyanis ahogy kiengedték, azonnal kiváltotta a bárcáját. Talán nem említettem, hogy mostanában a maga kegyeszerárásával mászkál, aki rettenetesen lefogyott, bizonyára valamilyen lelki betegségben szenved, talán belerokkant a tudatba, hogy a túlzásba vitt szerelmi aktivitástól összegyűrődik a hámrétege alatti tapéta.

Göröngyi úr tehát végleg elvetette a gondolatot, hogy az unitárius pap ügyében Zámbó úrhoz forduljon tanácsért. Meg kell várnia a plébánost, nincs más megoldás. Eldöntötte hát magában a dolgot, de nem volt kedve leszállni a keresztgerendáról. Valami ott tartotta továbbra is. Valami illat. Valami átható, édeskés illat. Aztán a háta mögött megreccsent a padló.

— Betty vagyok — szólalt meg a nő. — Gyönni szeretnék, harangozó úr.

Göröngyi úr összehúzta magát a keresztgerendán, mint meggémberedett veréb a zúzmarás villanydróton. Aztán olyan óvatosan ereszkedett le a padlózatra, mintha parázskupacok közé kellett volna lépnie. Az elhangzott szöveget még nem tudta felfogni, egyelőre csak az illatot próbálta elviselni, amely vastag hullámokban ölelte körül, megbénította a testét és eltompította az agyát, áthatolt a ruháján és eltömködté a pórusait, egyszóval olyan heves támadást intézett Göröngyi úr ellen, amelyre az élet eddigelé elmulasztotta felkészíteni. Érzékeny lelkületű és szaglású lévén, még az egyházi emberekre annyira jellemző bölcs, szelíd mosoly is lehervadt az arcáról, s körülbelül olyan meglepődéssel bámult Sánta Bettyre, mintha a mennyek Isten-illatát árasztó Gábrriel arkangyal suhant volna le az unitárius templom harangjai közé, s mivel idegen felségterületre került, hangját suttogóra fogva mondaná: „Göröngyi fiam, most te vagy az egyház!“

A harangkötél karnyújtásnyi távolságban csüngött alá, istenhit pihent benne és egy elmaradt istentisztelet, az imák felkúsztak a harang kelyhébe, várták, hogy szétrepülhessenek a négy égtáj felé. Göröngyi úr kinyúlt, megfogta a foszladozó végű harangkötelet, és kötött rá egy hatalmas bogot.

— Ez lenne hát a Noél-Noél? — kérdezte tompán.

— Ugye, kellemes? — mondta Sánta Betty, és közelebb lépett. — Zámbó úr-

tól kaptam ajándékba. Szerinte, ha én használok, senki sem vásárol belőle, s a konkurens cég őt ezért fizeti. Persze nekem is van eszem, mert amikor nagy ritkán meglátogat, dupla tarifát kérek tőle.

— Istenem! — fohászzkodott magában Göröngyi úr. — Segíts meg, édes jó istenem!

— Hát akkor gyónhatok, harangozó úr? — kérdezte újra Sánta Betty szelíden.

— Sajnálom — mondta Göröngyi úr —, én nem gyóntathatok. De jövő vasárnap nálunk misézik a plébános úr, és természetesen gyóntat is. Legyen ott a kápolnában...

— Addig nem várhatok! — szólt közbe Sánta Betty határozottan. — Valakinek azonnal meg kell mentenie a lelkemet!

— Vannak bizonyos előírások, szabályok, melyek mindenki számára kötelezőek.

— Az én lelkem szabálytalan lélek, harangozó úr, így hát csak szabálytalanul lehet megmenteni.

Miközben Göröngyi úr visszaült a keresztgerendára, arcára visszaköltözött az egyházi emberek böles mosolya.

— Nézze, kedves Bettyke — szólalt meg lágyan —, nekem az a dolgom, hogy vasárnaponként meghúzzam a harangokat, s ha foszladozik a kötél vége, rákössek egy-egy bogot. A bogok egyformák, a harangok is szólhatnak egyformán. De akiket beszólít a harangszó, azok, egyháztól-templomtól függően, más-más szabályok szerint imádják az ő istenüket.

Sánta Betty egyre szélesebb taglejtésekkel magyarázott:

— Nekem most nincs szükségem kenetteljes beszédre! Értse meg, harangozó úr, nagyon fontos dologról van szó! Meg kell könyörölnie rajtam, máskülönben végleg elvesztem. Gondolja azt, hogy gyorssegélyben részesít. Ha az orvosom házon kívül van, nekem meg begennyedt valahol a testem, azt hiszi, az ápolónő nem tesz rá valamilyen gyógyszert? Hát most begennyedt a lelkem, harangozó úr! Nem várhatok egy hétig, mert a lélekfertőzés nemcsak egyszerű halált hozhat, hanem a lélek kimúlását is. Még az eretnekekre sem mértek ekkora büntetést. Miközben testük elhamvadt, lelkük ott pihent a Jóisten tenerén. Maga meg hallra akarja ítélni a lelkemet? Vállalná ennek a felelősségét?

Göröngyi úr kibontotta a harangkötél végére csomózott bogot, majd gyorsan visszakötötte. Aztán eszébe jutott, hogy még a tegnapi délután vásárolt tíz deka selyemcukrot a fűszeresnél, zsebéből előkötötte a papírzacskót, és szopogatni kezdett egy piros csikos cukorkát.

— Sok fontos ember van ebben a városban, harangozó úr — folytatta Sánta Betty, miközben sánta lábát maga után húzva felült Göröngyi úr mellé a keresztgerendára —, és ne nevéssen ki, ha azt mondom: én vagyok az egyik legfontosabb! Én megérdemlem a segítséget, harangozó úr, mert missziót teljesítek. Lehet, hogy maga nem ért egyet velem, hiszen sosem járt nálam, de ezért nem kell restelkednie. Sajnálom érte egy kicsit, viszont ennek is köszönhető, hogy az egyháztisztelet nagyobb helyet foglal el a lelkemben, mint az istenhit maga. Csodálkozik, ugye? Ne tegye, harangozó úr, mert azért nekem is vannak megingásaim. Amikor például a pap megkérdezte tőlem nyájasan, hogy „ugyan biza, hol lakik a menyecske?“, hirtelen az istenhit agyoncsapta bennem az egyházat, de azért odasúgtam neki, hogy „Főtér hús“, és vártam rá, és nem jött el. És akkor az egyháztisztelet visszabillent bennem a helyére.

Göröngyi úr torkán egészben csúszott le a cukorka, kicsit köhögött tőle, aztán megkezdte mondani magában az Üdvözlégyet.

— Persze sokan nem tudják, milyen fontos szerepem van ebben a városban. Az utolsó vendégemet mínusz két fokos hidegben kergettem ki az utcára egy szál

gatyában, mert azzal tréfálkozott velem, hogy bizonyára nem olvasok újságot, s így nem ismerhetem a legújabb határozatokat sem, miszerint senki sem kereshet harminc százaléknál többet semmiféle üzleten. Ideje lenne hát, hogy leengedjem a tarifát. Ez is olyan egyszerű céllövő volt, harangozó úr, aki tíz körös céltáblának használta a lelket, s gondolta, odapörkölt egyet a közepébe. Aztán sírt az ablakom alatt, hogy dobjam utána a ruháját. Pedig szerinte én nem képviselek semmiféle értéket, s ha ehhez hozzáadom a harminc százalékot, az pontosan egál a nullával. S hát a Noél-Noél, ami rajtam van? S ha ehhez hozzáadom az egész életem, mennyi jön ki, harangozó úr?

Göröngyi úrral először fordult elő, hogy félbehagyta az Údvözlégyet. Leereszkedett a keresztgerendáról, meggémberedett tagjait megmozgatta egy kicsit, aztán elővette a papírzacskót, és megkínálta Sánta Bettyt cukorkával.

— Ez nem olyan egyszerű kérdés, Bettyke, ez már filozófia — bizonytalanodott a harangozó.

— Tanultam én azt is! Volt egy író vendégem, aki mindig felolvasta az utolsó novelláját, s csak azután hajtott munkára. És sok novellát írt, és hetenként háromszor dobtam ki neki a kulcsot. Azóta irodalmi díjat is kapott, s nem hiszem, hogy a díjosztásnál a férfiaság a legdöntőbb szempont. Nahát, az filozófus volt, nekem elhiheti. A doktor úrnak pedig, akinél éveig szolgáltam, olyan kultúrája volt, mint egy irodalom- és zenetudósnak együttvéve. Rendelés előtt Mozartot hallgattunk, délutánonként szolfézásra tanított, s próbálta megértetni velem, hogy Molière nagyobb Ibsennél. Aztán ezt is megértettem, viszont azóta sem értek egyet vele. De ez most nem fontos. Ebéd után le kellett vetköznöm derékig, a doktor úr szűröcsölte a teáját, én meg zenére ringattam magam, azt mondta, hogy az improvizációs készségemet akarja kifejleszteni, pedig csak impotens volt. Akkor még nem tudtam, miért nézi olyan szomorúan a mellemet, pedig olyan mellem volt, hogy Aphrodité sírögörcsőt kapott volna a látványától. Maga azt mondja erre, hogy perverzítés, talán még a liliomtiprás is eszébe jut, hiszen tizenöt éves voltam mindössze, én pedig azt mondom: üzlet. Mert anyám azzal szegődtetett el hozzá cselédnek, hogy a doktor úrnál szolgálni annyit jelent, mint világot látni, s közben még az is elképzelhető, hogy ember lesz belőlem. Hát úgy nézzem rám, harangozó úr, hogy anyám jóslata beigazolódt: ember lett belőlem, és nem is akármilyen. És ne gondolja, hogy a sokak által megvetett foglalkozásomat a doktor úrnak köszönhetem. Tőle csak kultúrát tanultam, viselkedni tanultam, gondolkodni tanultam. Hogy meztelenül ringattam magam neki? Az ördöggel is elkárhoztam volna, ha kultúrát ad cserébe. Azóta tudom értékelni a tudás keserűségét és a fájdalom gyönyöreit. Lehetett volna belőlem egyetemi docens is, ha nem vettem volna fel azt a szokást, hogy délután hat és hét között kikönyököljek az ablakba báméskodni. Így kezdődött a pályafutásom. Nevezheti karriernek is, nem sértődöm meg. Mert valóban az.

— Bocsásson meg, hogy megállítom — szólalt meg Göröngyi úr bizonytalanul —, de azt hiszem, nem hallgathatom tovább. Ezek olyan intimitások, melyeket nem kellene elmondania senkinek.

— Mindez hozzátartozik a gyónásomhoz, harangozó úr, most már végig kell hallgatnia — makacsodott Sánta Betty.

Göröngyi úr az esetleges következményekre gondolt. A mérleg egyik serpenyőjében ott volt mindkét, elég jól fizetett állása, a másik serpenyőben Sánta Betty ült a keresztgerendán, világoskék, átható tekintettel, Noél-Noél illattal, rövidebb bal lábbal, huszonöt-huszonhat évesen.

— S mi lesz, ha megtudja valaki? — kérdezte aztán a harangozó.

— Semmi sem lesz — mondta Sánta Betty. — Az Isten már úgyis tudja, a plébános úrnak maga fogja megmondani.

— Jó — mondta a harangozó belenyugván. — A plébános úrnak én fogom megmondani.

— Akkor folytathatom?

— Folytassa, Bettyke.

— Mondom, délutánoként az ablakban ácsorogtam és nézegettem a járókelőket. Szobám alacsony ablakai a Fötérre nyíltak. Ez a házakkal körülépített, négyzet alakú terület jelentette álmaim színpadát és életem tulajdonképpeni színpadát is, ahol csak statisztának számíthattam a hozzám képest egytől egyig rangos szereplők között. A doktor úr cselédje voltam, semmi több. Mintha minden délután ugyanazt a szindarabot játszották volna, változatlan díszletek között, ugyanazokban a kosztümökben. Én meg álltam az ablakban, és magamban előre mondtam, melyik jelenet következik. Az egyiknek Hikkel úr volt a főszereplője. Pontosan hat órákor lépett ki a sötétzöldre festett kiskapun, ellépett fűszerüzlete kirakata előtt, befordult a sarkon, majd a mézárszék és a kegyserárus üzlete mellett elhaladva megállt a Posta épületénél. Bobóhoz, a világháború után megjelent lábatlan koldushoz szólt néhány szót, aki egész nap a csonkjain üldögél azóta is. Nézze meg, harangozó úr, most is ott van, talán innen is oda lehet látni valamelyik repedésen. Azt beszélik, hogy a Hosszútávfutó szokta a nyakába venni, reggel ötkor leteszi a járda szélére, aztán továbbnyargal. Este tizenegykor meg futtában felnyalabolja, és otthon leengedi a küszöb elé. Menet közben Bobó elpotyogtatja az aznap összekoldult aprópénznek egy részét, úgyhogy minden egyes alkalommal ordítózva válnak el egymástól, a Hosszútávfutó hazalohol, Bobó meg bevonzolja magát a városzéli viskójába, s elnyűtt szalmazsákján összeszámolja a sapkájában maradt érméket. Egyébként ez a mocskos sapka kettős szerepet töltött be, a nyilvánvaló rendeltetésén kívül Hikkel úr céldobói tehetségének bizonyítékául is szolgált, ugyanis amikor elért a mozi bejáratához, megfordult, és olyan hat-hét méterről a sapkába csillantott egy pénzdarabot. Bobó hálás röhögése betöltötte a fél teret, én is jól hallottam mindig, csak a röhögéstől eltorzult arcát nem tudtam elképzelni. Amióta megjelent nálunk, nem tudom, megfigyelte-e a harangozó úr is, Bobónak csak a szeme látszik ki az arcát elfedő kendő fölött... Aztán már csak a vendéglő volt hátra, újabb fordulás, és a sarokház első nyitott ablakában ott álltam én.

— Csókolom, Hikkel úr — mondtam udvariasan. A doktor úr arra tanított, hogy nekem mindenkinek köszönnöm kell.

— Szervusz — mondta Hikkel úr, és nem nézett rám. Messziről láthatta, hogy csak én vagyok ott, nem volt érdemes az ablak felé fordulnia.

A jelenet nap mint nap megismétlődött, hajszálpontosan mindig ugyanúgy, a rendezői utasításokat mindenki betartotta. Hikkel úr abban az órában végezte a napi egészségügyi sétáját, céldobó-edzéssel egybekötve. Ez a Fötér ötszöri körbesétálását jelentette, öt pénzdarab-csillanást, és Bobó ötször megismételt hálás röhögését. Az én egyszerű köszönésem nem sokat nyomott a latban. Egy nap elhatároztam, hogy valamiképpen megviccelem a rendezőt, szerepet vállalok én is, hadd színesedjék valamivel az az unos-untalanig lejátszott jelenet. Amikor Hikkel úr másodszer is az ablakom alá ért, újra kiszóltam:

— Csókolom, Hikkel úr!

— Szervusz — mondta maga elé, és továbblépett.

Öt-harc perc múlva érkezett hozzám ismét.

— Csókolom, Hikkel úr! — köszöntem harmadszor is.

— Szervusz — mondta, és rám emelte a szemét. Hosszan, fürkészközve, értetlenül, mint a kezdő színész, aki rossz végszót kapott. Én meg szereplővé váltam, valakivé váltam, hiszen Hikkel úr rám nézett, megnézett, sőt visszanézett. Amikor negyedszer ért az ablakom alá, megállt.

— Hogy vagy? — kérdezte halkán. Majdnem elsírtam magam a boldogságtól.
— Jól — mondtam megilletődve.
— Nézdegélisz?
— Nézdegélek, Hikkel úr, kérem.
— Hát, nézdegélj — mondta Hikkel úr helybenhagyóan, és lassan továbbsétált.

— Köszönöm szépen — rebegetem utána.
Amikor ötödször is megkerülte a Főteret, Bobónak nem adott semmit. Bobó nem tudott beletörődni a szokatlan eljárásba, és Hikkel úr után ordított:

— Bobó, bobó, bobó! — Mást sosem mondott.
— Hogy hívnak? — kérdezte Hikkel úr barátságosan.
— Bettynek — mondtam mosolyogva. Megilletődöttségem hirtelen elmúlt, hiszen egyenrangú voltam a többi szereplővel, talán még Bobónál is fontosabbnak éreztem magam.

— Szereted a csokoládét? — kérdezte.
— Nagyon-nagyon szeretem! — mondtam lelkesen.
— Akarsz?
— Akarok, Hikkel úr, kérem! Akarok! — A csokoládéért mindig ekstázisba jöttem, rendszerint ugyanis csak karácsonykor kaptam egy darabkát. Azóta is a karácsonyt érzem a legszentebb ünnepnek.

— Itt van! — mondta Hikkel úr, zsebéből előhúzott egy nagy tábla tejszokoládét, és letette az ablak párkányára. — Csakhogy nem adom ingyen, meg kell szolgálnod érte, kislányom.

— Mit kell csinálnjak? — kérdeztem mohón.
— Lépj hátrább! — mondta Hikkel úr.
Már a szoba közepén voltam, amikor megállított.
— Gombold ki a ruhádat! — mondta tompán.
— Csak ennyi az egész? — buggyant ki belőlem a nevetés, és gyors mozdulatokkal leráncigáltam magamról a ruhát. Meleg nyár volt, nem hordtam alatta semmit. Magamban meg azon mulattam, hogy akikkel összehoz a sors, azok rögtön az improvizációs készségemet akarják kifejleszteni. Hát elkezdtem ringatni magam, ahogy a doktor úr tanított, behunyt szemmel, karomat az égnek emelve.

— Így jó? — kérdeztem.
Nem felelt. Kinyitottam a szemem. Mintha bábszínházat láttam volna. Az ablak széles nyílása színpadnak tűnt, a párkány helyettesítette a paravánt. Bábuk helyett Hikkel úr mozdulatlan fejét lehetőleg szemügyre venni. Háttérül a foszladozó felhőkkel teleragasztott nyári égbolt szolgált, jobbról odalátszott a Főtér közepén felállított, fáradtan működő szökőkút, balról Bobó meggömbült hátának sötét foltja jól ellensúlyozta a fényes, világító égboltot. Én szerepeltem, s mégis Hikkel úr volt a szereplő. Azaz nem is ő, csak a szeme. Hasonlított a doktor úr szomorúan néző szeméhez, csak sokkal kifejezőbbnek éreztem a szembogarában összesűrűsödött fájdalmat, mintha gyászt hordott volna benne. Akkor nem tudtam megfogalmazni magamnak, most azt mondanám, hogy sűrűn pislákoló szemhéja szél lengette szemfedőnek tűnt szembogara koporsóján. Nem tudtam elképzelni, hogy kinek vagy minek a temetésére kerültem oda nézőnek, csak azt láttam, hogy a fekete koporsó mind nagyobbra növekszik és egyre sötétebbre mélyül Hikkel úr szembogarában. Olyan nagyra és sötétre, hogy nekem is fájdalmat okozott.

— Valami baj van, Hikkel úr? — kérdeztem részvétellel.
Hikkel úr jól játszotta a ráosztott szerepet azon a próba nélküli előadáson, annak az egyetlen nézőnek, aki még mindig ott álldogált meztelenül a szoba egyetlen, színes rongyszőnyegén.

— Mi a baj, Hikkel úr?

— Később visszajönnék — mondta fájdalommal telített, reszketős hangon —, hogy az éjszaka fényeiben is megnézzelek. Csakhogy te nem leszel itt, és én nem láthatlak a holdfény sugarában.

— Dehogynem láthat! — mondtam vigasztalón. — Hiszen itt leszek! Várni fogom az ablakban, ha akarja.

— Pontban éjfélkor! — mondta.

— Igenis.

— Hát akkor, szervusz — mondta.

— Csókolom, Hikkel úr! — köszöntem el vidámabban, mert az ő szembogarában is vége volt már a temetésnek.

Éjfélkor ott álltam a nyitott ablakban, hűvös nyári éjszaka volt, de egyáltalán nem fáztam, talán mert jóval Hikkel úr érkezése előtt elkezdtem ringatni magam. Vagy annak a felüvegnyi hajolajnak köszönhetem, hogy nem voltam még csak libabőrös sem, amit elcsentem a doktor úr fürdőszobájából, és bekentem vele a mellemet, hogy mozgás közben csillogjon a holdfény sugarában.

Amikor Hikkel úr megérkezett, odaálltam egészen közel hozzá, hogy jól láthasson.

— Csokoládét tetszett hozni? — kérdeztem.

Válaszként bedobott vagy tíz tábla tejszokoládét a szobámba, aztán ő is utánuk zúdult. A rongyszőnyegen vesztettem el a szüzességemet, és őszintén sajnáltam, hogy Hikkel úr a hajolajjal összekeverte a ruháját, le is hülyézett, amikor észrevette, és igazat adtam neki, mert ugyan ki hallott még ilyesmit, hogy valaki bekenje a testét hajolajjal. Hát, így indult a pályafutásom, harangozó úr.

Göröngyi úr kiemelte a zsebéből a Hikkel úrtól vásárolt selyemcukrot, nézegette egy kicsit, aztán letette maga mellé a keresztgerendára. Olyan bután meredt maga elé, mintha a hallottakból nem értett volna semmit, pedig csak arra gondolt, hogy vajon be kell-e számolnia mindezekről a plébános úrnak, aki bizonyára végighallgatott megrázóbb vallomásokot is a gyóntatófülke félhomályában, ám valószínűnek látszott, hogy a töredelmesen meggyónt vétkeknek valamivel kevesebb közülük volt a testiséghez, mint Sánta Betty rendhagyó esetében. S ilyenkor vajon hány Miatyánk, Üdvözlégy vagy Hiszekegy tisztítja meg a hívő árnyékba borult lelkét?

— Ne essen kétségbe, harangozó úr — folytatta Sánta Betty csendesesen —, nincs szándékomban elmesélni az egész életemet. Valószínűleg maga is hallott rólam egyet s mást, de pályafutásom kezdetéről semmit sem tudhatott. Erről nem beszéltem soha senkinek, most azonban az egyház színe előtt állok, s hívő vendégeim, akik a pihenés perceiben vagy óráiban — kortól függően — megpróbálják egyéolvasztani bennem az ingatag istenhitet a mélységes egyháztisztelettel, azt magyaráztatják, hogy az egyháznak mindenről tudomást kell szereznie, hogy a vallomások tartalmát hűségesen tudja közölni Istennel.

Göröngyi úr ritkán vetett keresztet kétségbeesésében, az unitárius templomban pedig enyhén szólva különösnek nézett ki a keresztet vető egyházfi, de most megindult a keze, és az Atya—Fiú—Szentlélek—Isten bocsánatát kérte a megtévelyedett hívők számára, akik valamiféle távirdai szolgálatnak képzelik az egyház intézményét.

— Látom, szörnyülködik a balgaságon, harangozó úr, és igaza van, de rossz is teszi, mert akkor a gyalázat hallatán mivé tudja fokozni a szörnyülködést? Ezek az urak ugyanis állítólag engem is meg szoktak gyónni a plébános úrnak, de csak teszik magukat, szinte semmiben sem hisznek, egyikük például azon röhögte halálra magát a minap, hogy ezelőtt egy évvel huszonöt Hiszekegyet róttak ki neki penitenciaként, mivelhogy beszennyezte velem a házasság szentségét, utoljára meg ugyanezért a vétékért tíz Hiszekegygel megúszta. Modernizáló-

dik az egyház, mondta tudálékosan, vagy a plébános úr lelkiismeretfurdalásával hozható kapcsolatba a beállott változás, bizonyára őurasága is átesett a tűzkeresztségen. S ezek az urak közben istenhitből akarnak nekem leckét adni! Ne vegye szerénytelenségnek, harangozó úr, de nekem nincs szükségem ilyen leckékre, engem már nem lehet eladni sem a hit, sem a nemiség, sem a szellem piacain. Mondtam: missziót teljesítek! Létem és munkám megteremtette városunkban a családok egyensúlyát. Az utóbbi évtizedben egyetleny válókeresetet sem adtak be nálunk az emberek, itt minden házasság boldog, és minden férfi elégedett a sorsával. Úgy látszik viszont, hogy az áldott állapotoknak semmi közük sincs az örökkévalósághoz, a mulandóság férgeit hordozzák magukban, amelyek lassan, de biztosan a felszínre rágják magukat. Hát most valami ilyesmiről van szó. Harangozó úr! Segítenie kell, mert engem megkörnyékezett a rontás!

— De hát mi történt, Bettyke? — kérdezte Göröngyi úr izgatottan.

— Az történt, harangozó úr, hogy a kegyszerárus szerelmet vallott nekem! — mondta Sánta Betty kétségbeesetten. — Eddig csak megszólított, s elmondta, hogy szerinte milyen idő várható másnapra, most leült mellém, és megfogta a kezem. „A szüziesség nem állapot, Betty kedves — súgta átszellemülten —, a szüziesség: a lélekből kiáradó tisztaság fehérsége és csendje és nyugalma és áhítata, ami magából sugárzik a világra!” Mit felelhettem volna, harangozó úr? Mondtam volna meg, hogy áhítatos nyugalمام tulajdonképpen a forgalmas szombat éjszaka halálós fáradsága, hogy azért ültem ki a templom előtti padra, és hagytam, hogy bepermetezzen a szökőkút vize, mert biztos voltam benne, hogy senki sem ül mellém, és csendben lehetek egy kicsit?! Közben a kegyszerárus az ajkához emelte a kezem, és végigcsókolta az ujjaim hegyét, én meg nem tudtam, mitévő legyek, mert soha senki nem próbált ilyen fondorlatosan birtokba venni. Ültem hát meredten, látszólag érzéketlenül, és akkor elkezdett simogatni. Szerettem volna elmondani neki, hogy tizenöt éves koromtól gyakorlom a mesterséget, és azóta egyetleny férfi sem simogatta így a kezem. És rávettem azt a pillantást, amittől tapasztalataim szerint a beton is folyékonyvá válik, és a folyadék is betonná sűrűsödik. Válaszként a kegyszerárus elővett egy szentképet, ami Krisztus jeruzsálemi sirját ábrázolta, és lehunyt szemmel csókot lehelt a közepére. „Maga is megcsókolhatja, Betty kedves” — mondta szeliden, és én röhögni akartam, hogy egy zsidó kereszteteket csókolgat, de azért én is megcsókoltam azt a képet. És akkor Friedmann úr felállt, meghajolt előttem, és azt mondta: „Ez volt az eljegyzésünk, Betty kedves!” Sosem hittem, hogy jó médium lehetnék, de akkor valamiféle delejes érzés kerített a hatalmába, transzba estem vagy valami ehhez hasonló történt velem, ha azt mondták volna, hogy Friedmann úr a Messiás, leborultam volna előtte. „Szeretnék karon fogva körbesétálni magával a Fötéren — mondta a kegyszerárus áhítatosan —, lássák az emberek, hogy egymáshoz tartozunk mindörökké!” Már-már nyújtottam a karom, amikor a harangzúgás ráébresztett a valóságra, még végighallgattuk az unitárius pap és a komisszár vitáját, aztán felvettem a szoknyámat, és vihogva elrohantam, mert a kegyszerárust is rá akartam döbenteni a valóságra: kurvából nem lehet igazi menyasszony soha!

— Ennyi? — kérdezte a harangozó rövid csend után.

— Igen! — mondta Sánta Betty tragikusan. — Ennyi!

— De hát ez nem olyan nagy baj, Bettyke! — sóhajtott föl Göröngyi úr megkönnyebbülten. — Tulajdonképpen valami nagyon kedves, nagyon szép dolog történt.

— Ez a legnagyobb tragédia előszele, ami érheti ezt a várost — mondta Sánta Betty komoran —, nagyobb tragédia, mintha a maga harangjai megtagadnák az engedelmisséget, és nem akarnának megszólalni, de nem akkor, amikor hívőket akar misére szólítani, hanem amikor kigyúl a város, és égni kezdenek a város-

széli szántóföldnek is. És maga kötne vagy száz bogot a harangkötélre, és elszopogatna egy mázsa selyemcukrot Hikkel úr fűszerüzletéből, és a harangok továbbra is magára tátnák mozdulatlan szájukat és megmerevedett nyelvüket. Hát nem ért az egészből semmit? Nekem is kedvem lenne ehhez a szerelemhez, jó lenne körbesétálni Friedmann úrral a Főteret, hogy lássák az emberek: egymáshoz tartozunk mindörökre! Csakhogy nekem olyan múltam van, hogy Friedmann urat halálra röhögnék miattam az emberek, élete legrosszabb üzletét kötne velem, legalább olyan rosszat, mint azzal, hogy zsidó anya szülte a világra. És azért sincs jogom ehhez a szerelemhez, mert sorsom és végzetem és a pillanat örömei és bánatai mind-mind egyet jelentenek nekem, s ennek semmi köze sincs a kegyes-árús szerelméhez. Én meg nem tudok többféleképpen szeretni, ha a kegyes-árúst szeretném, akkor csak őt szeretném, és senki mást. Soha és sehogy! És ehhez nincs jogom. Ezért kell engem megmentenie, harangozó úr! Ha nem könyörül meg rajtam, nem tudok dolgozni tovább, és vége lesz a meghitt szerelmeknek és a boldog frigyeknek, összedől minden, amit keserves munkával felépítettem. Szodoma és Gomorra lesz itt, harangozó úr, én értek ehhez a szakmához, nekem eliheti.

Göröngyi úr megtörülte verejtékező homlokát.

— Mindezeket a plébános úrral kellene hogy megbeszélje... olyan dolgokról van szó, amelyek teljességgel meghaladják harangozói feladatkörömet...

— Csak maga tudja megtisztítani a lelkemet, harangozó úr!

— Nem tudom, igazán nem tudom, hogy ilyen esetekben ki lehetne-e róni penitenciát, és... és tulajdonképpen nem történt vétség... — bizonytalankodott Göröngyi úr.

— Engem az imák nem szabadíthatnak meg a rontástól, nekem a hitemet kell visszaadni, hogy szükség van rám továbbra is!

— Kérem, Bettyke, én akármit megtennék magáért — mondta Göröngyi úr elpárasodott szemmel.

— Köszönöm szépen, harangozó úr — mondta Sánta Betty hálásan. — Hát akkor, vegyem le a szoknyámat, vagy így is jó?

**KORUNK
PRÓZÁJA**

Regényrészlet.

Balogh Edgár olvassa fel hozzászólását az 1980. április 18-án tartott Korunk-dél-előttön; mellette az asztalnál: Szabó Zsolt, Gáll Ernő, Marosi Ildikó és Ritoók János. (Csomafáy Ferenc felvétele)

IRODALMI ÉRINTKEZÉSEINK MÚLTJÁBÓL

KACSÓ SÁNDOR

ÖRVENDETES ÉS KELLETLEN VISSZAEMLÉKEZÉSEK

Az öregemberek természetesen tele vannak kellemes és kényelmetlen emlékekkel. Előbbiekre örömmel, utóbbiakra viszolyogva gondolnak vissza.

Az én alábbi visszaemlékezéseim úgy himbálóznak az öröm és a viszolygás között, mint az órainga. De tanúként hívtak föl rá, s én nem akarok kitérni a valóság elől.

A magyar—szász írói és irodalmi kapcsolatok kibontakozásáról szólnék, vagyis inkább ennek ígéretes elindításáról a két világháború között, kisebbségi sorsban. A korszak a húszas évek végén kirobant irodalmi és politikai s ezek öt-ötzeteként irodalompolitikai harcok emlékeit idézi fel bennem. Kellemes és kellemetlen emlékek tolokodnak előtérbe, és okoznak elégedettségi vagy kényelmetlenségi érzéseket, aszerint persze, hogy miként érzékelttem én akkor őket. De aszerint is, hogy miképpen ítélekem fölöttük most.

Nehéz és kényes — vagy éppen azért nehéz, mert kényes — egyéni és közösségi összecsapásoktól volt zajos ez az időszak. És én akkor már újságíró, sőt politikai újságíró voltam. És írónak is ilyen akartam lenni. Ebben látom magyarázatát az akkor már elkészült regénykísérletemnek, a *Vakvágányoknak*. De mégis inkább ez lehetett az oka, hogy nem került nagy erőfeszítésébe szerkesztőnek, Fűzi Bertalannak, amikor a Berde Mária *Vallani és vállalni* című (és nekem olyan telített értelmű) cikkén ki-tört lelkesedésemet látva, biztatni kezdett: — Szóljunk hozzá mi is, éspedig éppen én, ha már annyira lelkesedem. Bennem — tartok tőle — elkészült regényem volt a legszurkálóbb ösztöke, hogy — harcba induljak e szerkesztői biztatásra.

Így született meg a *Gyávák voltak az erdélyi magyar írók* című cikkem a *Brassói Lapok* 1929. október 16-i számában. Nagy vihart kavartam vele. Ma már nem okoz örömet a ráemlékezés. Nem okozott azt akkori átélése sem, a nyomában kitört irodalompolitikai harc sem. Olyan írótól kaptam az első komoly támadást, akit tiszteltem, akit éppen ezért céljaim irányában útítársamnak vagy inkább útmutatómnak éreztem. Nem tagadom, szíven talált egyes célzásaival, amelyek nem cikkem érdemi mondanivalóján, hanem emberi gyöngéimen értek el találatot. Így aztán keserű sértődöttséggel ugyan, de nem dühödten, inkább a mester iránt érzett tisztelettel szúrta vissza 27-én a *Brassói Lapokban*: *Tartson lelkiismeretvizsgálatot Tabéry Géza*.

A lapcsatából győztesen kerültem ki. Az írók nagy része mellém állott, bár inkább csak azok, akik kiszorultak a Helikon meghívottai közül. Am Tabéry szót fogadhatott a felszólításomnak, mert elhallgatott, s lapja, a *Nagyvárad* sem válaszolt vissza. Mellettem pedig a *Brassói Lapokban* is, de máshol is számosan állottak ki. Még Gaál Gábor is a *Korunkban*. És lényegében Tamási Áron is nekem adott igazat a *Vallani és vállalni* nevű ankétot lezáró s a *Helikonban* megjelent cikkében, amelyben azonban egy szó sem esett a hírlapokban körülöttem lezajlott vitáról.

Fájtak hát bennem akkor olyan személyi érzékenységek, amelyek miatt most némi restelkedéssel emlékszem vissza azokra az időkre. Hanem e számomra olyan izgalmas hónapokban is örömmel kaptam az alkalmon, hogy tevékeny szerepet játszhatom a szászokkal készülő írói és irodalmi kapcsolatok munkálásában. Ebben is a magam győzelmét lát-

tam. Igenis bátran belevágni életünk ele-
perszébe, politizálni az irodalomban is!
Persze, irodalmi színvonalon, ami magas-
ba emeli harcunkat, és talán eredménye-
sebbé is teheti a hírlapi csatározásoknál.
A szászokkal való összefonódásban is po-
litikát láttam: az elnyomott, százfélől
csapdosott nemzeti kisebbségek összefo-
gását önmaguk védelmére. S ezt is ma-
gasabb fokon. A mindennapi politikai
életben, az egymással vetélkedő politikai
pártok napi tülekedésében ez nemigen
ment. A szász politizálásnak erősen kö-
tött hagyománya volt a *hasznossági elv*,
a gyakorlati siker, a napi eredmények
kitartó keresése. Ez rendszerint a kor-
mánypárt oldalára vonzotta őket, ha nem
is érzelmileg, de gyakorlatilag bizonyo-
san. Ezen az ösvényen nemigen tudtunk
velük gyalogni, s nem is voltunk nekik
kívánatos útítársak. Hanem az emberies-
ség eszményének az országútján, ott
igenis együtt haladhatunk, akár kar a
karban, akár vállat vállnak vetve, ha
küzdeni kell az előrejutásért. Eredmé-
nyesebb lehet tehát nekünk, magyar ki-
sebbségnek is, ha a Bánffy Miklós „író-
elnöksége” alatt jelentkező helikonisták
és a szász írók összefogása útján keressük
a tartós eredmények felé vezető utat.
Bánffyt fogadalmá kötötte (ennek árán
kapta meg a hazatérési engedélyt a ro-
mán kormánytól), hogy tartózkodik a po-
litikai életben való részvételtől. Annál
több erőt fordíthat tehát az irodalomra.
Mindenképpen jobbnak látszik ez, mint
Bethlen György (akkoriban az Országos
Magyar Párt elnöke) és Hans Otto Roth
szász politikus egymást keresése, mert
ők mindig úgy nyújtanak kezét, hogy ne
találkozzék tenyeré a tenyérrel.

Átlátáson egyszerű elgondolás volt
ez? Bizonyára, de éppen ezért sokak fe-
jében megszülethetett, s így a sokak kö-
zött az enyémben is. Bele is illett világ-
nézeti és irodalompolitikai elképzelése-
mbe, mert megfigyelésem szerint egy ilyen-
fajta eszmei összefogásra hajlamos volt
a szász értelmiség túlnyomó része is.

Valóban az volt. Bizonyította ezt, hogy
elégedettséggel fogadta a szász írók ko-
lozsvári irodalmi estjének a hírét, ame-
lyet a magyar helikonisták szerveztek
meg, s amelyen a szász írók nagy öröm-
mel vettek részt. S ezt a sikert csak fo-
kozta a magyar írók találkozása a bras-
sói szász értelmiséggel, amelyet viszont
a szász írók szerveztek a kolozsvári ta-
lálkozás viszonzására. Mindkét irodalmi
estnek átütő társadalmi sikere volt, s
erre büszke lehettem én is, hiszen a bras-
sói est megszervezésében a főrendező
Helnrich Zillich mellett, magyar segít-
ségnek és helikoni összekötő láncszem-
nek ott szerepelt — szerénységem is. Szó-
szerinti értelmében hangsúlyozom sze-

rénységemet, mert a kapcsolatot a szász
értelmiségi rétegekhez Zillich jelentette,
és ő végezte a szervezés oroszlánrészét
is, bár ehhez akkor még nem éppen volt
szükség az oroszlán bátorságára. Igaz,
nekem sem a bivaly erejére és kitartá-
sára ahhoz a nem nagy számú magyar
hallgatóság toborzásához, mely szükség
esetén megtölti majd az előadás termét.

A sikerült ünnepegről annak idején
bőségesen beszámolt a *Brassói Lapok*,
sőt magam is — évtizedekkel később —
a *Fogy a virág, gyűl az iszap* című köny-
vemben, felesleges volna ismételnem a
külsőségeket. Már csak azért is, mert az
talán már zavarná is visszaemlékezésem
örömét, amely annál édesebb, mert soha
nagyobb előadói sikerem (rossz felolvasó
vagyok) nem volt, mint akkor a *Gyer-
gyói dalosverseny* című novellámmal, a-
melynek eszmei mondanivalójaként fel-
ismerhetően ezt szántam: azé legyen a
föld, aki megműveli. S nem zavarta ak-
kor ezt a sikerélményt az sem, amit csak
később tudtam meg Zillichel kapcsola-
latban. Az, hogy egy évvel azelőtt erő-
sen helytelenítette egyik cikkemet a ma-
gyar írókhoz írt leveleiben. Elhamarko-
dottnak, ügyetlennek, politikailag káros-
nak tartotta. S egy szóval sem szólt erről
közös fogódzkodásunk idején, még olyan
formában sem, hogy „akkor az volt az
érzésem...” Most arra következtetek eb-
ből a tényből, hogy az a féreg, amely
végül is elrágta a szász—magyar irodal-
mi összefogás még zsenge gyökerét, akkor
még csak abból a szász utilitarista fel-
fogásból táplálkozott, amelytől az ő
százsága sem volt-lehetett idegen.

De hát ide tartozik ez? Ide bizony.
Tanulságosan! Ideológiai, világnézeti ala-
pon.

Történt, hogy a román írók részéről
felhívás érkezett a magyar és a szász
írók címére: a román írók megalakítják
a Pen Club hazai tagozatát. Szébb vol-
na, ha az írók világszövetségében, a ro-
mán tagozatban, ott volnának a magyar
és a szász írók is. Az adott politikai hely-
zetben a pártpolitikai harcok közepette
senyvedő magyar és német kisebbség
írói joggal fogadták idegenkedéssel a
felhívást: belépésük esetleg adu lehet a
kormány vagy valamelyik politikai párt
kezeiben, pedig ezek „hazafias” vetélke-
dése igen nagy mértékben abban is me-
nyilatkozott, hogy melyik tud eredménye-
sebb eszközöket alkalmazni a nemzeti
kisebbségek panaszainak visszautasítása,
igényeinek elfojtása terén. Érthető te-
hát, ha sima udvariassággal, de tartó-
zkodva válaszolt a felhívásra a magyarok
részéről Kuncz Aladár, a szászok névé-
ben, mint a *Klingsor* szerkesztője, Hein-
rich Zillich. Vagy tán némi biztosíté-
kot, ígéretet reméltek elérhetni ezzel a

tartózkodással a jövőre vonatkozóan? Ez is elképzelhető volt az akkori politikai körülmények között. S talán erre gondolhatott Nichifor Crainic is, aki egy nagyon szép cikkel igyekezett feloldani a mindkét nemzeti kisebbség részéről mutatkozó tartózkodást. A cikk a *Curentulban* jelent meg, de hozta a kolozsvári *Ellenzék* is az 1928-as évfolyam szeptember 30-i számának 9–10. oldalán. Ismétlem, nagyon szép cikk volt. És jó a magyar fordítása is. Barátságot, egyetértést, kölcsönös bizalmat igényelt és ígért az irodalom tisztá magaslatain: írók kézfogását. Én úgy éreztem, mintha Goethe angyali arca tűnt volna fel Thomas Mann szellemiségének koszorújával a fején. Hiszen ha ez a hang a hazai baloldaltól érkezett volna! De a *Curentul* s benne a tehetségesnek ismert Nichifor Crainicot — sajnos — azok között tartottuk számon, akik hazai közéletünkben nem csitítják, inkább korbácsolják a többségi nacionalista érzelmeket. Ez pedig — ugyebár — nemhogy nem lehetett rokonszenves az annyi oldalról fenyegetett nemzeti kisebbségeknek, inkább félelmet keltett bennük. De nem is jöhetett baloldaltól ez a hang, mert kicsengése — és kimondott tétele is — a politika kiküszöbölése lett volna az írói kapcsolatokból. Írók, ne politizáljatok, az elválaszt egymástól, inkább a szellem magasabb régióiban találkozzatok és fogjatok kezét.

Szép szó volt ez, de nekem legalább — gyanús. Legjobb esetben is csak az irodalom öncélúságát hirdette, amelyet a baloldal s a haladásért küzdő irodalom mindig elítélt. Felmerült bennem a kétkedés: vajon nem azért kapta-e a cikk Goethe angyali arcát és fejére Thomas Mann szellemiségének koszorúját, hogy elbűvöljön, rajtavesszen a tekintetünk, s ne lássuk meg, mit és hogyan tapos az angyali arc alatt a láb? Vagyis nem a miránk kényszerített kisebbségi önvédelmi harcot akarja leszerelni? Hát akkor mit gyötöröm én magamat a *Vagvágányon*nal? Ám a cikk szép, és nem illik visszautasítani a barátság kinyújtott kezét sem. S a gyanú óvatosságra intett ugyan, de hol van rá a bizonyosság? A mi válaszuk sem lehet tehát rideg, visszautasító, hanem elismerően tisztelgő, készséget mutató, csak éppen egyet kell helyreigazítani benne. Azt, hogy mi, írók ne politizáljunk. De ezt úgy, hogy érződjék ki válaszukból a nyugtalan aggodalom, sőt keserűség.

Így született meg „beleszólásom” a Pen Club-vitába, talán már nem is ildomosan, amikor olyan írók szólaltak meg az ügyben, mint Kuncz Aladár a magyar és Heinrich Zillich a szász írók nevében. Nem, nem ildomosan szóltam, de annál

őszintebben. És politikusabban! Íme néhány sor *A Pen-klub és a kisebbségi írók* című cikkemből, amely a *Brassói Lapok* 1928. október 11-i számának első oldalán jelent meg:

„Ne törődjünk a politikával!

De vajon tehetjük-e ezt, Nichifor Crainic, amikor életünk minden legapróbb megnyilvánulni akarása a politikával találja magát szemkötő? Tehetjük-e ezt akkor, amikor a földműves a Politika fajtogató tenyereit próbálja kétségbeesett rémülettel lefejtani a torkáról, amikor a tanítót iskolája küszöbén végzi ki a Politika, amikor a kidobott tisztviselő halálra szántan feszíti csupaszz mellét szembe az értelmetlen gyűlölettel, amelynek szülőanyja a Politika.“

Felismerem ma, hogy a fenti sorokban is ott volt az az izgató túlzás, amely mindenütt nagy kezdőbetűkkel íratva velem a csak kisbetűt érdemlő politika szót. De talán jellemző az akkori közhangulatra, hogy az egész szerkesztőségben osztatlan tetszés és egyetértés fogadta cikkemet. Nem tetszett azonban Zillichnek, aki akkor már levelet is váltott Nichifor Crainickal, s ebben az inkább udvarias levelezésben folytatott egyeztető tárgyalások eredményét látta veszélyeztetetnek. Pedig a belépési felhívást én sem utasítottam vissza, csak éppen minősítő megjegyzéseket fűztem hozzá cikkem végén. Olyan megjegyzéseket, amelyeket ma is megtennék hasonló helyzetben. Íme:

„Nichifor Crainic, a Te szíves meghívásodat visszautasítani akkor sem lehet (már ha kitiltának a Pen-Klub hazai tagozatából minden politizálást!), a kisebbségi írók akkor is bevonulhatnak mellétek a Pen-Klubba és eregethetnek veletek együtt színes léggömböket a maguk mulattatására. Lehet akkor a Pen-Klub a nemtörődömség fellegvára, a kényelmeskedés szentélye, a szellemi kiválóság rideg elefántcsonttornya. Csak értelme és haszna nem lesz semmi, s ha kimondjuk a nevét, akkor valójában egy kényelmesen, talán fényűzően berendezett klubhelyiség tűnik fel lelki szemünk előtt, egy klubhelyiség, mondom, ahol román, magyar és szász írók örvendezve bókólnak egymásnak, hogy ilyen gyönyörű internacionális, de szűkkeblű egyetértésre jutottak.“

A cikk visszhangtalan maradt, legalábbis a nyilvánosság előtt nem jött rá felelet sehonnán. Zillich aggodalma ellenére nem rontotta el a belépés ügyét sem, legfeljebb késleltette egy kicsit a magyar írók csatlakozását.

Arról, hogy mit tett ez a magyar csoport az irodalom, illetve irodalompolitikánk ügyében, nem tudok semmit. Nem tudok a szász csoport tevékenységéről

sem. A román tagozat talán sokkal gazdagabb munkálkodással dicsekedhetik, de erről nem ez a visszaemlékezés hivatott szólni. A magyar—szász irodalmi kapcsolatok a Pen Clubtól függetlenül alakultak tovább, s pár év alatt nem is jelentéktelen eredményeket mutathattak fel. Örvedetes volt ez az irányulás egy ideig, amíg a német nácizmus annyira rá nem nehezedett a szász közéletre és az erdélyi német irodalomra, hogy a *Klingsor* — változó hangja miatt — kezdte elveszíteni korábbi társadalmi támogatóit, s végül is beszüntette megjelenését. Ennek is bizonyára összetettebb, nem ilyen egyszerű filológiai története van, de mi csak annyit tudunk akkor felőle, hogy a szász értelmiségi és kétségtelenül konzervatív körök viszolyogtak az új „forradalmi” hangtól, s megvonták támogatásukat egyetlen irodalmi lapjuktól. Hát hiszen a német szellemi életnek voltak konzerválásra érdemes szellemi értékei. S hogy örvendeztünk mi akkor ennek a konzervativizmusnak! Ebben volt ugyanis érzelmi alapja a magyar—szász irodalmi kapcsolatoknak is. A nácizmus Erdélybe toladó új, „forradalmi” hangja minket is viszolygásra készítetett.

Így történt, hogy a korábbi barátkozás kölcsönösen elhidegült. Még a mi kon-

zervatívjaink is egyre inkább szembeke-rültek az új német szellemiséggel. Heinrich Zillich eltávozott Brassóból. Ki, Németországba. További irodalmi működéséről nemigen értesültünk. Mi akkor már — s nem együtt a Pen Clubbal — a nemzetiszocializmus hazai letéteményeseivel, a vasgárdistákkal s ezeknek támogatóival harcoltunk. Köztük Nichifor Crainickal is. S bizony kaptunk ehhez támogatást a haladó, a baloldali román sajtótól és természetes szövetségeseinktől, a haladó íróktól, közíróktól és politikusoktól: Mihai Sadoveanutól, Constantinescu-Iași-tól, Geo Bogzától, Petru Grozától, Nicolae Iorgától és másoktól.

Visszagondolva most, ez már az örvendezésre készítő emlékeim közé tartozik, szemben a Heinrich Zillichre és a Nichifor Crainicra emlékeztető irodalmi kalandjaimmal. De ezekhez már nem sok vagy éppen semmi közük nincs a Pen Club hazai osztályának és csoportjainak tevékenységéhez. Ennek nem Goethe és Thomas Mann szelleme mutatta már az utat; sem a nagy kezdőbetűvel, sem a kicsivel írt politikában.

Én pedig most, e visszaemlékezés közben jövök rá, hogy a Nichifor Crainichoz írt 1928-as cikkem úgyszólván első gondolati változata volt a gyávasági vitát ki-robantó, 1929-ben írott cikkemnek.

ABAFÁY GUSZTÁV

EMLÉKMOZAIK

Ha a magyar—szász irodalmi kapcsolatok közelmúltjáról, pontosabban a két világháború közé eső szakaszáról van szó, akkor nem maradhat ki egy ilyen tematikájú írásból az, ami legjobb hitem szerint a legigazabb, legőszintébb és legszebb eleme volt e kapcsolatoknak: Erwin Wittstock emberi és írói magatartása. Ez így gyenge kifejezés, az ő esetében többről van szó pusztá magatartásnál, mert hiszen emberi és írói érzésvilágának mélyrétegeiből fakadt a magyarok iránti vonzalma, szeretete. Persze, ebben nagy szerepe van annak is, hogy Erwin Wittstock műve túlnő mindenféle vidékies, regionális szemponton: más, mint amit például a Heimatkunst terminusa jelöl — egyetemes értékű, nagy művészet, amellyel az Adolf Meschendörferé és a többi szász íróé aligha vethető össze. Ezt így kijelenteni, persze, olcsó dolog. Az *Erdélyi Helikon*-ban megjelent recenzióm Wittstock két

könyvéről (*Bruder, nimm die Brüder mit* és *Die Freundschaft von Kockelburg*), sajnos, csonkított formában látott napvilágot 1936 februárjában, és Kovács László, az *Erdélyi Helikon* szerkesztője épp azokat a passzusokat húzta ki, melyek arról a forró élményemről számoltak be, amelyet e két könyv keltett bennem. De hát ezen már nem lehet segíteni... Alább azonban hadd idézzek néhány bevezető sort akkori ismertetéséből, ilyképpen talán kitűnik, valamennyire Wittstock-értékelésem jogossága: „Az erdélyi szász csak az óvodában tanul meg németül, addig szászul beszél. A »legnémetebb német« törzsnak tehát két anyanyelvet adott végzete. Történelmét a szász nyelvben örzi, erőssége ez az egyívású kettősség. Wittstock az első erdélyi szász író, kinek e gazdagságtól szárnya támadt. Ő, ha magába néz, a tudatalatti sötét vizei helyett ott találja a szász nyelvet, ezt az élő mese- és ér-

zsforrást, mely feloldja és elmosza a bajokat, ahová visszakérdezhet, hogy azután a világban egyensúlyos lélekkel nézhessen körül.“

A *Die Freundschaft von Kockelburg* hét novelláját egy keretes elbeszélés aprónesébe szorítja, feleslegesen — írom tovább. Ami bennük közös, az a sajátos wittstocki hangnem: lebegés idill és szatíra között, ami azokat inkább összefogja minden kényszeredett és jelképes erőszakolt — hét barát meséje — *Siebenbürgen*-kapocsnál. A hét novella mindegyikét, meséjüket, esztétikai sajátosságait külön-külön felvonultattam, de a folyóirat szerkesztője ezekből csak egyetlenegynek kegyelmezett meg. Az eredeti szöveg így hangzott: „Az ősz vadász haldoklik. Testvérei kitarják az ablakot, hogy — ősi hit szerint — a lélek azon át elszállhasson. A szoba félhomályban van, s egyszerre egy sötét, zümögő gomolyag repül ki az ablakon. A testvérek ájtatos szemmel követik az elszálló lélek útját. S az író, ki gyerekül ott ül közöttük, összenéz a haldoklóval. Csak ők ketten tudják, hogy egy még delután felfogott s az ablakszárnyra akasztott méhraj szabadul itt ki. Az öreg vadász most már megbékülten hunyhatja le szemét örökre. Míg a felnőttek csak *hinni* tudnak a csodában, a gyerek *tudja* is, hogy itt valóban csoda történt...“

Bruder, nimm die Brüder mit című regényében arra vállalkozik, hogy egybeolvassza tér és idő mértékegységeit. Vállalkozása egyfajta goethei látomás, egy vízrendszer örök mozgása a tenger felé, melyben a víz az idő, a partok, a folyók medre, a patakok ágya meg a tér. Törekvése az, hogy tér és idő ilyen koordinátái népének jelképévé magasztosuljanak: történelmi fordulokat, eszmearamlatokat a röghözkötöttség hűségében, szépségében akar feloldani, megmutatni. Ehhez azonban nincs elég ereje, s így a gondolat, melyet nem kísér nyugodt epikai menet, kiszárad. Amire itt kísérletet tesz, azt később keletkezett, hátrahagyott, sajnos, befejezetlen regényében, a *Das Jüngste Gericht in Altbirken*-ben, úgy tűnik, megvalósítja.

A *Bruder, nimm die Brüder mit* át meg át van szövege romantikus elemekkel. Egyrészt betyár- és cigányvilág, az anya, ki rálel holtnak hitt gyermekére, sziklába vájt középkori sirkamrák titka, boszorkányrét, a fényelöltés biztonsága s a nyelv kristálytisztá veretében tündöklő nyugodt, fölüeny írói értelem. A regény, mely fejezeteiben szinte önálló novellákra szakadozik, csak azért nem

bomlik két egymással ellentétes féltékélre — romantikus világ és reális mag —, mert az egységes atmoszféra és hangulat kohéziós ereje azért oly nagy, mert nemcsak az író magatartásából következik, hanem népe *közhangulatát* is kifejezi, mellyel az új főhatalomba illeszkedik. A szászok a többségi népben kisebbségi sorsú sorsú veszettek el... (A hátrahagyott regényben a „Magyarisierung“ árnya végig ott lebeg a történet fölött.) Ha Wittstock egyenes, bátor tekintetében egy nép kritikái figyelme is kíséri azt a lelki átalakulást, melyben egy kisebbségi sorsba szorított nép többségivé teljesedik, minden nézése és szava alján ott a féltő szeretet, nehogy a hatalom érzése a román nép tiszta lelkében kárt tegyen — írom recenziómban. Hozzátehetem ehhez, hogy az író dilemmája 1944 augusztusában lényegében megoldódott, magyarok és szászok nem vagyunk többé kisebbség, nemzeti-ség a nevünk.

Valósággal paradox dolog volt, hogy az, amit ilyen vagy olyan megfogalmazásban transzilvanizmusnak nevezünk, számomra sok tekintetben Wittstock prózáján keresztül nem csupán észokokkal kimunkált gondolati struktúrát, hanem érzelmi töltetet is kapott. Ez azonban nem tudott átcsapni írásba rögzítendő, tehát közvetlen megnyilatkozásokba, mert nemigen volt mibe kapaszkodnia, és nem tűnt fel a horizonton, ami ezt a wittstocki lökést elmélyíthette volna bennem. Semmi érintkezésem szász értelmiségekkel nem volt; Wittstockot is csak az ötvenes évek derekán ismertem meg személyesen, ahogy viszont Wittstock is csak találkozásunk után olvasta két könyvéről írt recenziómat.

A fasizálódás nehéz idejét éltük. És meg kell vallanom: tele voltam előítéletekkel a szászok és főként írástudóik iránt. A hitleri „Machtergreifung“ után, mindjárt annak másnapján Szemlér Ferencel valósággal belevetettük magunkat az angol nyelvtanulásba, mert bezárult az az ablak, amellyel eladdig kiláthattunk a világ irodalmának, művészetének és tudományának legtávolibb tájaira is. Csak lassan, fokozatosan, jószerevel történeti összefüggéseiben, helyzetének adottságaiban, determináltságában olyan vonatkozásokat, amelyek megszabták annak a néptörődéknek az életét, mellyel majdnem születésem óta együtt élek, főképp azt, hogy a szász szellemi élet gleichschaltolása, a Drang nach Osten gyeplője külföldi kezekben volt, hogy — ha csupán halványan is — létezett egyfajta ellenállás ilyen vagy olyan rétegekben, amire konkrét példa

volt a szász lutheránus egyház elzárkózása, illetve az 1938-ban vagy 1939-ben betiltott szász szabadkőműves páholyok megléte.

És az említett Wittstock-hatás mellett meg kell emlékeznem Mattis-Teutschhoz fűződő barátságomról is.

Ez megint külön fejezet: úgy tapasztaltam, úgy neki a Korona kávéházbeli asztaltársaságunkon kívül — Szemlér Ferenc, Halász Kálmán (a párizsi Brassai öccse), a *Brassói Lapok* publicistáinak egyike-másika — nemigen volt vele egyívású szász emberekkel szorosabb kapcsolata, mert hiszen művészetének avantgarde indíttatása idegen valami lehetett még a legjelentősebb szász festő, Hans Eder szemében is. És mindenképp föltűnő állásfoglalás és tüntetés is volt ebben a törzsasztalunkhoz tartozásban. Mi ott persze magyarul beszélünk, s Mattis-Teutsch nemcsak akcentus nélkül beszélt a magyar nyelvet, hanem még honi ízekkel átszőve is. Úgy emlékszem, a Mattis eredetileg tulajdonképpen Máti, tehát csángó eredetű név, s a nevelőszülei voltak szászok. De a *Kunstideologie*-t németül írta, kéziratot hagyatéka is, úgy tudom, német nyelvű. Amikor műtermében meglátogattam, németül beszélgettünk. Én természetesen sohasem soroltam a magyarok közé. És különben is, az avantgarde világában a *nemzetiség* kérdése sohasem vetődött fel. És ez mégsem volt valamelyes kozmopolita jellegű dolog, hanem az Európa-szerte jelentkező izmusok nemzetköziségének a jele, az új általános művészeti közérzet egyfajta megnyilatkozása. A kor e képzőművészei a szónak elsődleges értelmében is élcspartot, avantgarde-ot jelentettek egy új, egyetemes, általános és a kultúra más területein érvényesítendő életérzés, világlátás diadalra juttatásában. Ez persze nem volt valamilyen szorosabb értelemben vett új világnézet politikai hangsúlyokkal, hanem emberi mivoltunk valamiféle új, minden elválasztó köteléktől felszabadult megragadására való törekvés, s a szerintem egymást sok tekintetben keresztező képzőművészeti és irodalmi törekvések háttérben ott munkált Maxwelltől Einsteinig a matematikusok és elméleti fizikusok teremtette új világkép is.

Ez az áramlat, vagy minek is nevezem, engem épp Mattis-Teutsch-on keresztül is megérintett, aminek kitapintható emléke a *Das Ziel* című folyóirathoz fűződik. Hatvan évvel ezelőtti dolgok ezek, én tizenkilenc éves gyerekekként voltam még, de valami egészen kicisi szellőcske már megcsapott ekkor a kor új atmoszférájából, s ennek következtében segítettem Emil Honigbergernek, a folyóirat szerkesztőjének — a

háttérben Mattis-Teutsch alakja sejlik fel — Kassák-versek németre való átültetésében. Itt jelent meg életem első írása „*I=I*” címmel, s nem is Gustav, hanem homályos emlékem szerint Honigberger „ötletéből” Géza Offenberger néven, s ebben az írásban, amely műfajilag is nehezen volt körvonalazható, valami olyasmi motoszkált, hogy gondolat- és érzésvilágunk kialakításában az alapokhoz kell nyúlnunk. Harald Krasser irodalomtörténész ötven év múlva is emlékezett erre az írásra, kérdezősködött keletkezésének körülményei, az avantgarde folyóirat története felől, de már minden homályba merült bennem...

Nagy csodálkozásomra Csiki László *Esőt-kaszáló* című verseskötetében egyik versciklusának ezt a címet adta: *I×I=I*. Király László Csiki forráskötetét recenzálva felveti a kérdést: miért jelenti ki, ismétli el Csiki László a szorzótábla első sorát, amikor tudja ő is, és tudjuk mi is, hogy az egyszeregy a világ legtermészetesebb igazsága, s ha van megváltoztathatatlan törvény életünkben, akkor ez a képlet az. Van azonban a kötetben egy külön vers is, amely szintén a fenti címet viseli. Majd a következő következőkre jut Király László: „*Az I×I=I igazság el nem pusztítható, meg nem másítható... És itt megemelem improvizált kritikusi kalapot.* Csiki ugyanis mélységesen tiszteletreméltó feladatot vállalt magára ország-világ előtt — tehát visszavonhatatlanul —, mert ez a láttatás, melyben minden egyenlő önmagával, nem több és nem kevesebb (milyen furcsa teljesség ez!), elkötelezte magát az igazmondásra. Szókimondó, szigorú, sokszor kegyetlenül nyílt kell legyen az ilyen művészet, és mégse romboló... Kétségkívül nehéz, gerincropogató munka lesz ez, de úgy tűnik, hogy elkerülhetetlen, mert ez az egyszeregyképlet a valóság, valóságfeltáró irodalom alapköve.” Azt hiszem, pusztá érdeklődésnél több, hogy az én, szinte gyermekfővel írt „*I=I*”-em és a második *Forrás-nemzedék* költő tagja, Csiki László *I×I=I*-e végső fokon ugyanazt az alaptételt mondja ki a világ és a művészet dolgairól.

A század első évében születtem, tehát sokat tapasztaltam az idők folyamán. És e tapasztalatoknak van egy közös, lét-és életérzést meghatározó vonásuk: együttélésünk magyarokul, németekül, románokul. Apai ágon bácskai sváb vagyok, anyai ágon bécsi osztrák, és nincs bennem egy szemernyi magyar vér sem. Budapesten születtem, de Brassóban nőttem fel, szász óvodába jártam, magyar elemibe s a katolikus gimnáziumba. Ott-on úgy tizenkét éves koromig németül beszélünk; szüleim azután elváltak,

apám az első világháborúban elpusztult, anyám sok évre visszatért Bécsbe, a mostohaapám zsidó származású volt. Ezek így, persze, csak rideg életrajzi adalékok, élményvilágom gazdagodásáról, fejlődéséről szinte semmit sem mondanak. Hadd soroljak fel itt eklektikusan néhány, az életem irányát meghatározó, gyermek- és ifjúkoromra szorítókozó mozzanatot.

Alapvető „irodalmi“ élményeim nem a Grimm-, hanem az Andersen-mesék voltak — ez utóbbiak emberekről, az igazságról és igazságtalanságról szólnak. Az első magyar vers, az *Anyám tyúkjá* halálán kihullott a könnyem; később Nyilas Misiben és Dosztojevszkij gyermekfiguráiban ismertem fel kisdíjak önmagamat; tizenhárom éves koromban látogatásom bácskai nagyszüleimmél; nagyapám és a plébános felvittek a templomtoronyba, és megengedték, hogy húzzam a harangkötelet déli harangszóra, s valami újjongó érzés töltött el: a harangszó magával visz minden érzést, amely ott szorong gyermeklelkemben, és elhangzik egész bizonyossággal Nándorfehérvárig, s másnap — a déli harangszót a falu utcáján hallom, valósággal százalmas ciripelésnek hat, és a dolgok relativitására döbbenek rá. S napestig sorolhatnám, mi minden történt velem gyerekkoromban.

Egy életemben sorsfordulatot jelentő találkozásról azonban részletesen is szólnom kell. Válása után anyám Bécsbe költözött. A Mariahilfstraßera — úgy emlékszem vissza erre az útra, amelyet a Gerngross nagy áruház zárt le, mint amelyik mind feljebb emelkedik, tovább folytatódik, az égbe visz... Ott fenn, az áruházzal szemben volt egy mozi, abban klimpírozott az anyám, zongoraimprovizációival kísérve a némafilm hülye képsorait, s ebbe a zongorázásba belevitte élete minden keservét és örömét, játék volt ez, többször játék. Így kereste kenyerét az első világháború éveiben. 1916 telén én is ott ültem mellette a zenekari árokban egy sámerlin, s kuncogtunk, cinkosan neveltünk egymásra, majd csak vége lesz az előadásoknak, s akkor jön a kávéház: az egyikben az éhező Bécsben nagyszerű vásári pogácsák ízére emlékeztető fűszeres kalácsokat eszünk majd, de jön a második kávéház, ott babkávét vár ránk, s aztán haza, ott meg az *Aranyember* német fordításban. Bol-dogok és szabadok voltunk: egyévi vakáció ez, gondoltam, mi ehhez képest Verne *Kétévi vakációja*. És minden délből ott várt rám a Kärntnerstraßen *Az Est* könyvszalónja: magyar újságok és folyóiratok, mint nekem a kirakatba tett, öles betűkkel írt legújabb háborús hírek! I. Ferenc József temetése. De nem-

csak ez, minden arról regélt nekem, persze a tudatom mélyén, sejtelmekből a korábbi tapasztalatok okán is: ebben a Habsburg-monarchiában minden recseg-ropeg...

Karácsony táján anyám elküldött a nagybátyjához, aki apja halála után a gyámja volt, de már másfél évtizede nem érintkeztek egymással. A dédnagybátyám már nagyapám halálakor Domcapitular volt, majd a bécsi papnevelde igazgatója, nagy úr, s fiatalkorában az egyik Habsburg-főherceg nevelője s két főhercegnek gyóntatója is volt. Ő vizsgáztatót latinból és németből, hogy megállapíthassa, Ausztria legnevesebb jezsuita gimnáziumában melyik osztályba is vétessen föl. Mindkét tárgyból „megbuktam“. Nem baj, mondta, megismétled a negyedik gimnáziumot. Válaszút előtt álltam, életemben először — és talán utoljára —, amikor a sorsom, egész további életem felől szuverén módon dönthettem-döntöttem. Nem a gráci gimnáziumot választottam. — Nein, nein, ich will zurück nach Kronstadt! [Nem, nem, vissza akarok menni Brassóba!] — És anyád mit szól ehhez? — Azt mondja, elég nagy vagyok, hogy a sorsomról dönthessek. Vissza a háromnyelvű Brassóba, Erdélybe, az édes tündérorságba. Grác helyett tehát a brassói katolikus gimnáziumot választottam. Ezután itt éltem 1943-ig, s a történelem szele a tarkómon. A fasizmus térhódítása számomra sem jelenthetett valami elvont dolgot. Volt és van egy visszatérő álmom: a Stephansdom, bécsi nevén a Stefferl — a kazamaták fülkéjében kánonok dédnagybátyám nyugszik — és a brassói Fekete-templom között egy kötélfeszül, s én ezen próbálok egyensúlyozni, hogy aztán verejtekől elborítva ébredjek föl...

De vissza közvetlen szász—magyar élményanyagomhoz, Wittstock írásainak magyar vonatkozásaihoz. Két könyvéről írt recenziómat így fejeztem be: „S a magyarok?... Vizsgálógy érzés, az elérhetetlen, tilos utáni bűjtatott vágy fogja el, ahogy magyar világba lép, s valami részegítő szédülés lepi meg, ahogy idegen égtáj alatt, melyben más az atmoszféranyomás, érzékszerveink élesebbek, s szívünk hevesebben dobog. A magyar szóttest csak visszajáról látja, a szeretet segíti, hogy mintázatán el tud igazodni.“ Ma már egész életművének ismeretében és fiának, Joachim Wittstocknak *Erwin Wittstock. Das erzählerische Werk* című munkájának elolvasása után, de legfőképpen az ötvenes évek második felében létrejött találkozásaink nyomán sokkal árnyaltabban tudnék szólni erről a kérdérről.

Régi lapok — új lapok

Olvasson velünk!

Egy szerkesztőségi értekezleten nemrég azon vitakoztunk, nem túl sok-e a lapban a recenzió, a könyvkritika, a nyomtatásban megjelent művekhez kapcsolódó reflexió; egyik kollégánk a valóságtükrözést féltette ezektől a „másodlagos” írásoktól. József Attila erdélyi nyomait kutatva, váratlanul egy napilapban találtam újabb érveket e vitához, szerkesztőtársaim aggályaival szemben.

A *Brassói Lapok* sosem volt irodalomközpontú újság — annyira nem, hogy egykori főszerkesztője, Kacsó Sándor visszaemlékezéseinek második kötetében (*Fogy a virág, gyűl az iszap*), írói-újságírói pályájának épp erről a szakaszáról írva, szinte megfedelkeznek lapja vasárnapi mellékletéről. Pedig legalábbis egy telér itt is kínálkozik az irodalomtörténész számára. Akár például a recenziós oldalon. Megfogadva az akkori szerkesztők felszólítását („Olvasson velünk!” — ez volt a *Brassói Lapok* vasárnapi mellékletében a könyvoldal címe), olvassunk bele néhány cikkbe, gondoljuk újra az összeállítást. Ha már a József Attila-évforduló a kiindulópontunk, maradjunk az 1937. augusztus 8-i számnál, amelyben Brassai Viktor méltatása is megjelent a *Nagyon fáj* című kötetről. Brassai cikke önmagában sem csupán a József Attila-kutatás szempontjából érdekes, nyilván a kort is jellemzik az ilyen mondatok: „A hideg értelem nála a tragikus belső feszültség kohójában hevül izzó érzéssé. S ma, amikor a divatossá vált »antiintelektualizmus« számúzni szeretné a költészetből az életet s az olcsó ösztönösséget ültetné trónra, József Attila büszkén, szinte göggel vállalja az »intelektualizmus« vádját”.

Ha e Brassai-recenzió szövegkörnyezetét is megnézzük, akkor értjük meg igazán, hogy ez a „másodlagosság” milyen primér szükségletekre felelt — azt hiszem, félreérthetetlenül. A verskötet ismertetése fölött ugyanis tömör eszmeifuttatás olvasható Konrad Heidennek a Prager kiadónál megjelent Hitler-könyvéről. A magát meg nem nevező, még szignójával sem szereplő cikkíró (általában aláíratlanok a recenziók) korántsem bujószkázik az olvasóval, már ami a témát és annak időszerűségét illeti. Íme: „Lehet ma aktuálisabb könyv annál, mint amelyik Hitler és a horogkereszt rejtélyét fejti meg? Lehet ma aktuálisabb feladat, mint analízis alá venni ezt az embert, aki szuggesztív hatalmával milliókat vezet, akit milliók gyűlölnek, milliók félnek, aki mellett és aki ellen milliók sorakoznak frontba?” Valójában nem egy személyről, hanem egy társadalmi-történelmi jelenségről van szó: „Csak így, nyomról nyomra kísérve fejlődését annak a monstrumnak, amit ma Hitlernek neveznek, jövünk rá arra a rendszerre, amely a hitleri külpolitika látványos rögtönzéseiben van, értjük meg a provokációnak, a semmitől vissza nem riadó rágalmazásnak, az erőszakosságnak, felelőtlenségnek hitleri rendszerét. [...] A legizgalmasabb és legtanulságosabb fejezetei a könyvnek, ahol Heiden bemutatja, hogy a német demokrácia hogyan és miért vesztette el a játszmát Hitler ellen. Tanulságos, mert megmutatja: nem annyira a fasiszta mozgalom ereje, mint a demokrácia védelmezőinek gyöngegsége juttatta sikerhez Hitlert — voltak olyan pillanatok, amikor csak egy erőteljes ütés kellett volna, hogy az egész fasiszta kolosszus darabokra törjön.” (Alig három hét múlva, 1937. augusztus 29-én Heiden újabb Hitler-könyvét ismertetik ugyanezekben a hasábozon, ezúttal a zürichi Europa-Verlag kiadását. Valószínűleg ugyanaz a publicista továbbmegy a Hitler-jelenség értelmezésében: „Heiden szomorú, kedvetlen, elhagyatott, magányos embernek rajzolja a német diktátort, akinek ösztinte barátja vagy barátjánője egy sincs s aki gyötörő, álmatlan éjszakákon tépelődik, mint elégíthetné ki még jobban és egyre jobban kielégíthetetlen hiúságát.” S amit már az előző cikk jelzett, azt most még hangsúlyosabban ismétli meg: „Ha az emberi értelem és a felébredt emberi szabadságvágy elsöpri egykoron a parancsuralmat, nagy és bonyolult lélektani feladat marad

az ösztönök és megalomániák sűrűjéből kibogozni, kitapintani azokat a rugókat és erőket, amik a diktátorok táborába sodorták az európai embermilliókat.“)

A Brassói Lapok 1937. augusztus 8-i „Olvasson velünk!“ oldalán kis belső vezércikk is található *A kontárság elleni küzdelem* címmel, amelyben a nemzeti-ségi irodalmat fenyegető veszélyekről esik szó, kisebbségi viszonyok között. Innen is érdemes idézni, legalább pár mondatot: „Már az ó-testamentum prófétái harcban állanak az álprófétasággal.“ És még inkább: „A mi kettőzötten kuszált önátszervező zűrzavarainkban bizony sok esetben nem a megfelelő képességek kerültek éppen a legfontosabb szerepekhez. Szinte ijesztő, mily könnyű itt az íróság és a tudósság címeihez jutni írói és tudományos produkció nélkül. S ijesztő az is, hogy a kontárság bámulatos készséggel megszervezi magát és a szerepkörökből pozíciókat épít ki.“ Az újságoldal jobb szélén pedig a Széchenyi-napló (1836—1843) ismertetése található, nem kevésbé igényes, időszerű gondolatokat ébresztő formában.

Nem kivételesen sikerült, egyszeri recenziósorozat az, amit itt kiemeltünk; ellenőrzésképpen vissza is lapozhatunk a Brassói Lapokban. Két héttel korábban megállhatunk például a Cs. Szabó László novelláit (*Apai örökség*) ismertető, ugyancsak aláíratlan cikknél. Elsősorban persze az irodalomtörténést furdalja a kíváncsiság, ki lehetett az, aki már 1937 júliusában ennyire ráértett Cs. Szabó prózájára: „Még fiatal és már rengeteg a tapasztalata, itthon, odakint. [...] életismeret és műveltség. Ifjúság, gyöngédség, hazafiság és európaiság. Érzék a modern dolgok és érzék az ódon dolgok iránt.“ Szó kerül ebben a nyúlfarknyi recenzióba harc-ról, szerelemről, Párizsról, Londonról, Olaszországról, emigrációról, tanulásról. 1937-ben, vagyis majdnem fél évszázaddal a legújabb Cs. Szabó-novellaválogatás, a *Vérző fantomok* megjelenése előtt!

Úgy érzem tehát, hogy elhamarkodott volt kollégám recenzió-ellenes kirohánása. Igaz ugyan, hogy az újságírói-írói tisztánlátás, sőt ennek azonnali nyilvánosságára hozatala nem akadályozta meg a második világháborút, a Hitler nevével összekapcsolódott örültégeket — ettől azonban még nem kompromittálódott az „Olvasson velünk!“ jelszava.

Két fiatal művész a Korunk Galériában

Kolozsvárott találkoztak, a képzőművészeti főiskola hozta össze őket. Gál Éva Emese észak felől, Szatmárról jött, most végez a grafika szakon, Burján G. Emil keletről, Gyergyószentmiklósról, és szobrászatot végzett ezelőtt öt évvel.

Ellentétek vonzzák egymást — mondják. Az egyik alföldi, grafikus és költő, a másik a havasokból való, szobrász és a „matematika“ megszállottja. Érthető, hogy összeházasodtak.

Burján már a főiskolán a mértan vonzásában élt; a szobrászműterem után legtöbb idejét az ipari formatervezés (design) tanszéken töltötte. Diplomamunkájának megvédése után további terveiről kérdezték: szeretne olyan hatásokat elérni, színek nélkül persze, amilyeneket Vasarely ért el síkban — válaszolta. Ez megoldhatatlannak bizonyult számára, mégis nagyon érdekes eredményekhez jutott a nálunk kevésbé kedvelt geometrikus absztrakt terén.

A művészetnek ez az ága hét évtizeddel ezelőtt indult a festészetben Mondriannel, azóta rendületlenül tartja magát, napjainkban Victor Vasarelyvel (Vásárhelyi Győzővel) tetőzött, de számos képviselője akadt a szobrászatban is. Burján nagyon szerény eszközzel kezdte, de viszonylag önállóan. Egymást metsző, négyzetes fa rudakból alakította ki fák koronáira emlékeztető kompozícióit, majd ugyanazokat fémcsővekből is megoldotta. Aztán autómotorok selejtes fogaskerekeiből hozott létre teljesen elvont alakzatokat.

Utóbbi időben főleg a gömbi geometria foglalkoztatja. A gömb felületét létrehozó elemek érdeklik, az alapvető gömbháromszög és gömbötszög, továbbá a gömbnégyzet. Ezek változataiból indul ki és hozza létre sajátos alakzatait: a fogaske-

rekekből kialakított ötszögek és háromszögek képezik az egyik gömböt, különböző méretű négyszögek a másikat. Újabb változatként, *Évszakok* című hatásos művén két gömböt helyez egymásba; egy másik munkáján egymás fölé kettőt, hártat, majd egymás köré ötöt; a gömbök egy része nagyobb négyszögekből és kisebb háromszögekből, másik része nagy ötszögekből és apró háromszögekből áll. *Szabadság* című munkáját domború és homorú formákra építi; kifelé domborodó részeihez a fogaskerék körívéből patkó alakú szelvényeket vág ki, ezeket homorúan elhelyezkedő félköríves részek kapcsolják egybe. Ha ezt a plasztikailag érdekes, nagyon nyitott, levegős alakzatot körbe forgatják, szabályos gömböt határoz meg a térben.

Burján nem csak ívelő elemekből alakít ki gömbformát, hanem egyeses fémcsövekből, bonyolult kapcsolásrendszerrel ötszögeket hoz létre, azokból pedig a gömb képzetét keltő alakzatot, amely egyben a szén kristályrácsára is erősen emlékeztet. Nagyon érdekes a széthúzó és összetartó (divergens és konvergens) erőkre épülő, vaskos fémkarikákból kialakított *Egyensúly* című kompozíciója is. Mintha valami láthatatlan erő tartaná egybe ezeket a laza rendbe (végső fokon ugyancsak gömbszerűen) elhelyezett karikákat, és tartaná vissza attól, hogy szanaszét repüljenek.

Burján legtöbb mértani művének szervező elve a pontszimmetria. A gömbön egymással szemben, pólusosan helyezkednek el ugyanazok az elemek, mintha a gömb középpontja egy lencse lenne, amely átvetíti ezeket az elemeket egyik oldalról a másikra; a gömbötszögeknek, a gömbháromszögeknek és -négyszögeknek megvan a tükröképük a túldolgalon, s ezek mozaikként fedik az egész felületet. Az ilyen szerkesztés gyakorlati, kísérleti úton is megoldható, de elméletileg is ki lehet számítani; ez utóbbi épp oly érdekes házi feladat, mint egy sakkrejtvény megoldása. Burján művei meglepőek, mert nálunk szokatlan anyagból készülnek, s mert a szobrász, saját bevallása szerint, sohasem látott, de logikus formákra törekszik.

Ezek az érdekes kísérletek végesek, hiszen a matematikában adott lehetőségek függvényei. Ezzel Burján is tisztában van. Néhány kiállított művén, amilyen például a *Torzó*, már utal az emberi test felépítésére, gyergyói műtermében pedig már több, a realitáshoz közel álló munkája jelzi művészi útjának újabb irányvételét.

Tulajdonképpen a figurális művészet is alapvető mértani alakzatokból — kocka, gömb, kúp, henger stb. — építi ki a maga összetettebb, bonyolultabb formáit. Gondoljunk az ó-egyiptomi kocka-szobrokra, és azok mai vetületére Brancusi-nál. Cézanne is azt hirdette, hogy a természetben adódó valamennyi test mértani formákra vezethető vissza. Az egyszerű akadémiai tanulmányoknál többnyire mértani formákból indulnak ki, a fejet kezdetben tojásként vázolják fel, a kart hengerként, s aztán lépnek tovább a részletek felé. Burján nem geometrikus formából indul ki most bemutatott munkáin, nem a valóságos formától halad az elvonatkoztatás felé — mint annyian teszik —, hanem a lehető legegyszerűbb, legabsztraktabb elemekből alakítja ki a szobrászat szókészletét képező geometriai formáit. Másképpen: megszervezi a geometriai formák struktúráit.

Viszonylag száraz elemekből — vascső, fogaskerék, acélgyűrű stb. — alkotott meglepő és látványos kompozíciói belső díszítésre vagy monumentális térplasztikára egyaránt alkalmasak. Egzakt tudományokból merítő művészete tárgyilagosabb, mint a líra, s a dráma felé hajló Gál Éva Emeséé viszont jellemzően közvetíti korunk tudományos szellemét.

Gál Éva Emese munkái két elkülöníthető csoportra oszlanak: a korábbiak irodalmi művek plasztikai megfogalmazásai, az újabbak elvontak, létük önálló.

Adonyi Nagy Mária kettős — minduntalan bezáruló és megtárlkozó lényét, önmagába zárt folytonos körforgását, a világot különös költői képekben érzékelő művészetét fogalmazza meg grafikai jelképekben, egyik lapján; nem egy adott verset illusztrál. A költő és grafikus Gál Éva ráérez a költő Adonyi Nagy Mária bátor és őszinte magatartására, folytonos vágyódására valami elérhetetlen után.

Radnóti Miklós: *Razglednicák*. Már a versciklus címe is képiségre utal. Meredek falként szögdrótkerítés. Földtől az égig. Agresszíven, hisztérikusan meredező kampók minden irányba. Fényzuhatag helyett szürkéség, fekete gázsó omlik alá. Lent a semmiben, mint gazdáját vesztett üres ruhadarab, felvillan fényesen és véresen egy kuszált drapéria.

Kányádi Sándor: *Requiem egy erdőért*. A kellemesen zöld erdő vízszintesen fekszik. Még élőnek, elevennek tűnik, de csak annyira, mint a víz felszínén úszó Ofélia. A valóság a kopár hegyoldal, amelyen szétszórt facsonkok meredeznek kérdően és vádlón, mint a fejfák.

Szekely János: *A nyugati hadtest*. A kép síkját vékony vonalú kereszt osztja fel, szabályosan. Távolodó, fonnyadt testüket fáradtan vonzó emberek — örök között. Egymagában és bőségesen beszédes kép. De alul ott vannak a halottak

ruhái, céljukat vesztett holmik egy célzó keresztjének betajolásában, amely megismétli az egész kompozíció keretét, de már ténylegesen, tárgyszerűen. A lassan távolodó, fáradt emberek háta biztos célpont valamelyik buzgó, a kíséretre már ráunt katona számára, aki elfelejtette, hogy valaha ő is embernek született.

Gál Eva most távolodik a fogalmi elemektől, a szóban megfogalmazható képtől és jelképtől. Csak folttal, csak vonallal, színnel „beszélget”, ha úgy tetszik, divatosabb idegen szóval „kommunikál” a nézővel. A maga jelrendszerét alakítja ki. Azt feszegeti, hogy a kompozíció keretében hogyan viszonyul egymáshoz két folt, vagy egy vonal egy folthoz, s hogy ezek miképpen hatnak a nézőre. Erre a kísérletsorra a kollográfia eljárás — lapra ragasztott és festékelt lenyomott különböző tárgyak: zsinór, csipke, érdes papír, toll stb. — alkalmasabbnak bizonyult számára a litográfiánál. Előbbi szabatosabb rajzot igényel, utóbbi a vonal mellett folthatásokat is ad, s a nyomás után alig felismerhető anyagok folytán a mű valamilyen sejtelmes zöngét kap. Ez megfelel alkotója álmodozó lényének. Nem véletlen, hogy amikor főiskolai feladatként tanára *„Részlet egy fantasztikus gyűjteményből”* címmel jelölt ki évfolyamán képzeletet szárnyaltató feladatot, ő azt egy „álomgyűjtemény” részletévé fogalmazta át.

A kollográfia sokfajta lehetőségeinek egyikét használja ki *Részlet egy kis világból I.* című lapján is: egy vonalrendszer változásairól, felszabadulásairól „mesél”; a lap kisebb, kellemes felületű négyzetekre oszlik, mindegyikben egy önmagába bonyolódó vonallal: kép és jelkép. A világról alkotott képét grafikai képekre fordítja át Gál Éva, mint ahogy nyomatain is kedvenc eljárása a képek átfordítása más és más helyzetekre, színekre, tónusokra. Munkáinak nyelvezete mai, de utalásai között is sok a mai technikai civilizációra vonatkozó.

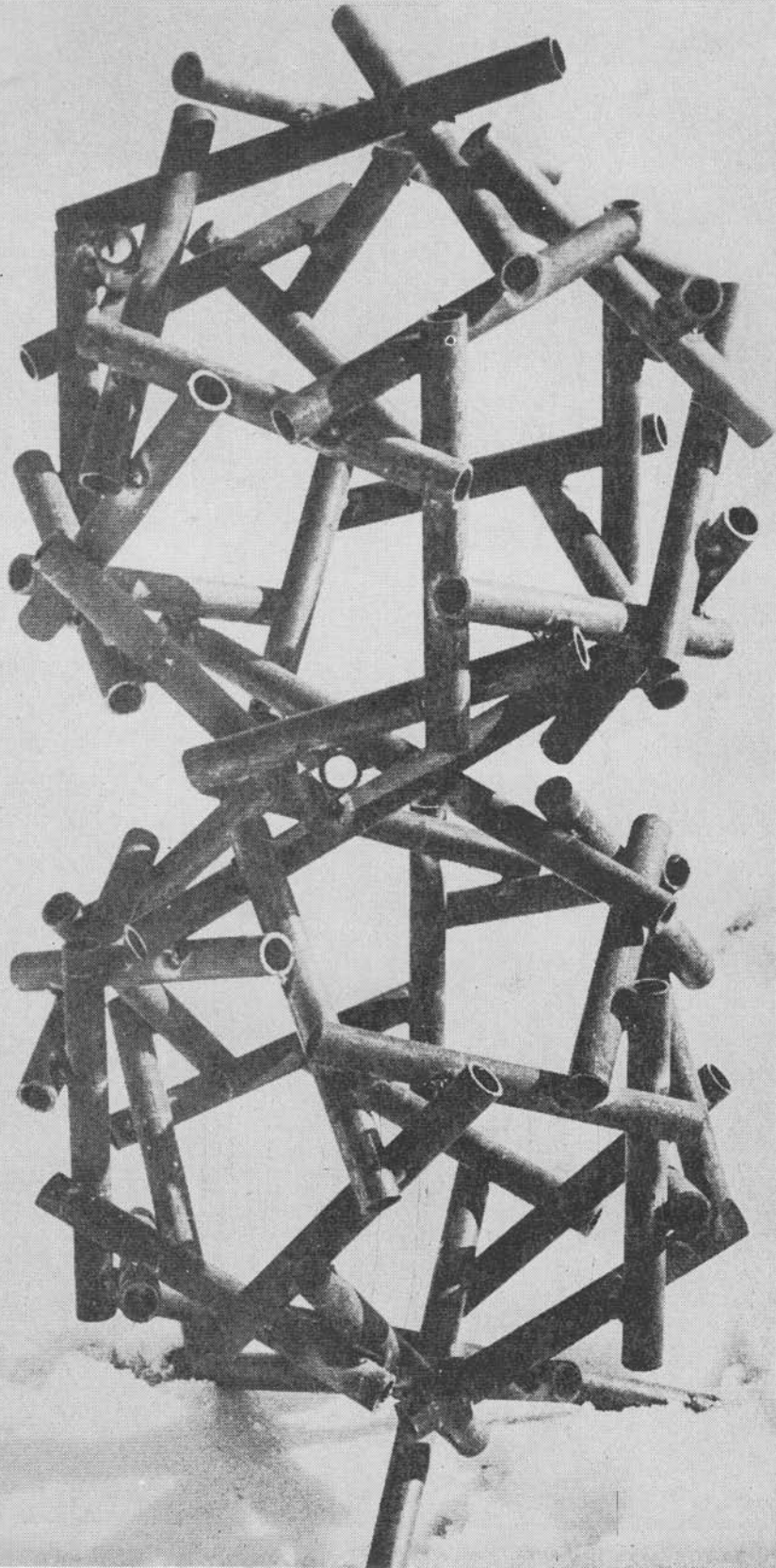
Fiatalt, törekvő és külön utakon járó művészpár jelentkezését jeleztük — örömmel. Szeretnénk ismert és elismert művészként is írni róluk.

Bartholomäus

Paloták és otthonok

A *Korunk Évkönyv* urbanisztikai tanulmányainak olvastán vetem papírra az itt következő, engem régóta foglalkoztató gondolatokat. Volt kisváros, ma megyeszékhely újonnan épült művelődési palotájában gyönyörködöm. Impozáns az új, csupa üveg, csupa fém és márvány előcsarnok, a nagyterem, amelynek szőnyegpadlóján még a járás is másképp esik, mint a régi recsegő hajópadlón, remek a színpad, ezen akár operát is be lehetne mutatni, szemben a hajdaniéval, amelyen vendégszereplő iskolai színjátszó csoportunk két statisztájának a félrehúzott zongorán kellett kucorognia jelenéséig, a fűtött öltözők és próbatermek nagyvárosi színházban is fényűzők volnának, egy szó mint száz, már hajlandó lennék levonni a következtetést, hogy minden szép és minden jó, amikor egykori gyakorló ifjúsági vezető mivoltomban azt találok kérdezni az igazgatótól, hogy hol van helye ebben a kacsalábon forgó palotában a kiscsoport-foglalkozásoknak. Öltöző nagyságú szobát mutat, rajta felírás, miszerint zenekari próbaterem ajtaja előtt állok. Egy asztal, pár szék meg egy álló fogas fér el benne. Összesen három hasonló helyiséget találok. Az „ennyi éppen elég” megjegyzés aztán a szót is belémfojtja. Valóban, minnek is több? Gyűlésekre, vendégszereplő színházak, hakti-csoportok előadásaira ott a nagyterem, a palota állandó műkedvelő csoportjainak próbáihoz, előadásaihoz elegendő az egy-két próbaterem, a szavalók, művészbrigádosok, zenészek számára ott vannak a kis, barátságatlan szobácskák, a műkedvelő festők, szobrászok számára van egy műteremnek kinevezett nagyobb helyiség, a közönség pedig elfér az előcsarnokban, ahol bált is lehet rendezni. Hogy mellettük másoknak is helye lehetne a palotában? Ha újabb körök alakulnak, azok majd váltják egymást a régiekkel a meglévő szobákban, míg ki nem kerül a „megtelt” felírás. — Annyian azonban sohasem lesznek, hogy megtöltsék a palotát — nyugtat meg kísérem. — A könyvtár olvasóterme is jobbadán üres...

BURJÁN G. EMIL: GÖRBÜLT TEREK

Hát igen. Viszont tele van a nagyvendéglő, valamennyi cukrászda, a nappali bár. Beszélgetni vágyó ismerősöm féldecit rendel, hogy ki ne nézzenek bennünket az estébe hajló utcára a presszó kiszolgáló lányai, akik rosszallón csóválják fejüket, ha a két vendég csak kávét kér este hat óra tájt. A korzón legények füttyöngenek vásárlószatyorral cipekedő fiatalasszonyok után, a városi KISZ-titkár pedig felpanaszolja, hogy nincs hol berendeznie az ifjúsági klubot. Mikor nyolc óra felé hazaindulok, félig lehunytt szemként kacsint rám a művelődési palota sötét homlokzatáról egyetlen magányos ablak fénye, amelynek láttán arra gondolok, nincs-e valamiféle — régi nagyvárosok monumentális hajdani épületeire sandító — kompenzációs szándék az ilyen és hasonló művelődési paloták építetetőiben? Azok az épületek félszázeres, százezer vasókos kis számú elitjének a palotái voltak, fényes előcsarnokkal, színházteremmel, esetleg egy klubteremmel, pár kis szobával a járulékos szolgáltatások számára, kielégítve a kis és középnagyságú települések reprezentációs igényeit. Aki egyebet — például klubéletet — akart, az társaságot hívott saját 4-5 szobás villájába, elment a zártkörű klubba — mert ilyen is volt nálunk, ha hihetetlennek tűnik is —, vagy munkásként beült szakszervezete székházába. Ahol volt könyvtár, olvasóterem, klubszoba, kisebb gyülesterem, lehetett újságot olvasni, sakkozni, tehát ahol jól érezte magát, mert ha akart, bekapcsolódott a közös tevékenységekbe, ha pedig nem, hódolt saját szórakozásának. Nos, ha a társadalmi rend változásával együtt eltűntek a zártkörű elitklubok, el a polgári vagy főúri estélyek, ha a nagyvárosokban a színházak, városi művelődési paloták mellett megmaradt munkásklubok, lakónegyedi klubok nagyjából kielégítik a kiscsoportok kikapcsolódási, művelődési igényeit — bár erről is beszélhetnénk —, a kisvárosokban, vagy 40-50 000 lakosú településeken nagy fényűzés a reprezentatív, csak kisszámú embernek művelődési otthont, öntevékenységre helyet adó paloták építése.

Félreértés ne essék, nem a színháztermet vagy a fényes előcsarnokot nehezményezem. Kell a szőnyegpadló, a bársonyfüggöny, a márvány, miért legyenek civilizálatlanabb körülmények például Zilahon, mint Kolozsvárott? Viszont: miért nem gondol a rendelő, a tervező arra, hogy a művelődési palota sokszor évtizedekig egyetlen művelődési nagyberuházás egy-egy ilyen városban, amelynek nemcsak mai, de holnapi művelődési igényeket is ki kell elégítenie? Köztudott, hogy iskolázottsági szintünk emelkedése, a tömegkommunikációs eszközök gyarapodása differenciálólólag hat, a régebbi tömeges népművelési rendezvények helyét fokozatosan átveszik az önművelési, kiscsoport jellegű foglalkozások. Mi lesz majd mai művelődési házainkban, ha teszem azt, a mostani egyetlen reprezentatív színjátszó-csoport mellé pódiumszínpad, bábcsoport, pantomim-stúdió, árnyjáték-együttes, versmondó-csoport is alakul? Hát akkor, ha minderre a román, illetve nemzetiségi együttes is igényt tart majd? Hát akkor, ha ezeket még korecsoportonként is rétegezni kell, hiszen külön akar dolgozni a fiatalság s külön a felnőttekből álló kiscsoport? Hely, feltételek stb. híján elutasítjuk majd őket? Kizárjuk valamelyik réteget a műkedvelésből, az önképzésből? Ne abból induljunk ki, hogy sok helyütt egyetlen csoportot is nehéz összevíválni. Persze hogy nehéz, hiszen sok mindennek még az elején vagyunk. Fiatalságunk most városiasodik, a felnőtt nemzedék, amely nagykorúan került a városba, helyét keresi, és alapvető új státusjelképeit vásárolja meg, a nyugdíjasok pedig unokát nevelnek. Viszont egyszer a fiatalok is felnőtte válnak, a státusjelképekből elegendő lesz, az unokákból pedig felnő az a fiatalság, amely már életelemének érzi a várost, tehát természetesen mozog benne. Hogy ráérünk majd akkor kielégíteni az igényeket? Nem vagyok ebben biztos. Az igényeket alakítani kell, s alakításuk már elkezdődött; a kiscsoport-tevékenységek népszerűségének legjobb bizonyítéka kétévenkénti művelődési seregszemlének sikere. A fejlődés töretlenségének biztosításához azonban már a létezőnél jobb feltételek kellene. Nem anyagiak, koncepciobeliek. At kell gondolnunk művelődési tömegmólgalmunk alakulását, várható tendenciáit, s elébe kell mennünk a jövőnek. A módszerek változtatásával, a körülmények átalakításával, ha úgy tetszik, például reprezentatív művelődési házaink terveinek átdolgozásával. Hogy kevesebb legyen bennük a diszterem, de több a 30-40 ember kulturált együttműködéséhez szükséges középnagyságú szoba, vagy hogy nyitható és nyitott legyen minden ajtójuk. Esetleg, ha úgy tetszik, ne csak monumentálisak, de funkcionálisak is legyenek, ma, holnap, és ha kell, holnapután is. A városépítés tudományához ez is hozzátartozik.

Kovács Neve

Kell a törődés

Távoli ismerőssel hozott össze a véletlen nemrég. Egy irányba vitt az utunk. Mit tesz az ember ilyenkor? Cseveg. Jelentéktelen dolgokról, mindenféle általános-ságról. Egyszerre csak felkapom a fejem. Rég látott ismerősöm ugyanis ezt mondja: „Ha jól megnézed, nem is olyan csúnyák ezek a házak.“ Jól hallottam, hogy ez az ember engem letegezett? De hát én sohasem tegeződtem vele. Vagy kihagy a memóriám? Így füstölgök magamban, néhány mondat után aztán kiderül, hogy nem velem. csupán a kifejezéssel van egy kis baj. Az általános alanynak ez az idegen-szerű használata okozta a félreértést; csakhamar tisztázódott a helyzet. Nagy külön-kkel szólva azonban, a hallgatóságot egy percig sem szabad bizonytalanságban hagyni. Nézzük meg közelebbről, az előbbi esetben mi volt az elbizonytalanodás oka.

A magyarban az általános alanynak ezt az egyes szám második személyű igével kifejezett formáját (*látod, nézed*) az én fülem csak a közmondásokban érzi helyénvalónak — ott megszokott, mondhatni általános forma —, de a köznyelvben, még kevésbé az irodalmi nyelvben nemigen van keresnivalója.

Ha külön alanyt nem alkalmazunk, rendszerint az igei állítmány többes harmadik személyével fejezzük ki az általános alanyt. Hogy *hívták* az asszonyt?; Arnyékaért *becsülik* a vén fát; A jó bűrt fából *készítik*. De a többes szám első személyű ige is gyakran szolgál általános alany kifejezésére: Itt is *megfigyelhetjük* a szabályos váltakozást; Ha közelebbről *megvizsgáljuk*...; Ne *becsüljük* túl az értékét.

Az általános alanyú cselekvő igei állítmány helyett — vagy éppen elkerülése céljából — főnévi igenévi állítmányt is használhatunk: *Hallani* már a dörgést; Oda *júthatni*: ez volt minden álma; Messziről *látni*, amint közeledik.

A -ható, -hető képzős névszói állítmány szintén kifejezhet általános alanyt (*megfigyelhető, elképzelhető, elgondolható*), bár ez a forma kissé szikár, hivatalos ízű, kiváltképp, ha a főnévi igenéves állítmány (*hallani, látni*) tősgyökeres, ízes-zamatos kifejezésmódja mellé állítjuk. Természetesen szövege válogatja, hogy melyik hová talál, s hol kirívó: más a tudományos értekezés, és ismét más a szép-irodalom nyelve. Ami az egyikben a helyén van, a másikban idegen testként hat, nemegyszer nevetségessé teszi a szöveget.

Az általános alany kifejezésére a magyar nyelv a leggyakrabban az *ember* főnevet használja: „Azt hinné az *ember*: élő tilalomfa“ (Arany: *Toldi*); Mit gondol ilyenkor az *ember*?; Nézze meg az *ember*! A *világ* főnév is szolgálhat általános alanyként, bár az *ember*-nél jóval ritkábban. Inkább népdalokban, szólásokban találkozni vele: Úgyis tudja már a *világ*, hogy én téged szeretlek; Nem a *világ*; Mit mond a *világ*?

A számításba jöhető sokféle szerkesztésmód arra figyelmeztet, hogy — vissza-térve kiindulópontunkhoz — egyetlen lehetőség „nem a világ“, valamennyi rendelkezésünkre álló kifejezésmóddal élnünk kell — természetesen a beszédhelyzet megszabta feltételek között, adekvát módon. Azzal, hogy csak egyetlen formát használunk, szegényítjük a nyelvet, s lassacskán elfelejtődnek a *választás lehetőségei*, kiszorulnak a forgalomból a legmagyarosabb, legeredetibb szerkezeteink. Az egyes szám második személyű ige általános alanyként való unos-untalan használata — szóban-írásban egyaránt — arra int, hogy nem mindig az a jobb, ami idegen vagy annak látszik. Eleinte, lehet, az újszerűség varázsával hatott, mára azonban már ez az erénye is elveszett. További burjánzásának egyetlen orvossága az, ha gazdag kifejezéstárunkból mindig az alkalomhoz, beszédhelyzethez épp megfelelő formát választjuk. Tehát *választunk* a sok közül, mert *még* választhatunk. Miért eléged-nénk meg az anyanyelv vékony erecskéjével, ha vár bőven buzogó forrása? Hogy meddig? Amíg akarjuk, hisz valamennyien *részesei* vagyunk a nyelvnek. Akkor is, ha írunk, akkor is, ha beszélünk. Méghozzá cselekvő, felelős részesei.

Hogy a forrásvíz, a szomjúságot oltó hús kútvíz hasonlatnál maradjunk: közösségünk öntudatától, önbecsülésétől függ, avagy nemtörődömségén, közömbösségén múlik, hogy egyszer majd beomlik vagy sem „az anyanyelv kútja“. Ez a választási lehetőség — úgy hiszem — nem igényel további fejtegetéseket, érvelésre mégúgysem szorul.

Irabi' Ilona

Józsa János Korondról

Józsa János eredményeit, érdemeit nem lehetne kellő tárgyilagossággal elemezni anélkül, hogy ne a korondi kerámiák 370 éves fejlődéstörténetének tükrében vizsgáljuk. A korondi művészi kerámia fejlődéstörténetében két jelentős, virágzó szakaszt különböztetünk meg. Az egyik a két világháború közötti (1914–1944), amikor a Katona Józsefek, Páll Lajosok és a hozzájuk hasonló alkotó keramikuskok szellemi és gyakorlati közreműködése révén a korondi nép- és iparművészet szerencsésen ötvöződik, és sorra hódítja meg már nemcsak a belföldi, hanem több külföldi ország piacait is. A második felvirágzás az 1965–70-es években kezdődik, és napjainkban bontakozik ki, éppen Józsa János és a hozzá hasonló kutató-kísérletező, alkotó keramikuskok közreműködésével.

1944 és a hatvanas évek között zűrzavar, a korondi művészi kerámia válsága következett be. Nagy állami támogatással kibővítik, korszerűsítik ugyan a régi korondi üzemet, a korondi művészi kerámia mégis haldoklik. István Lajos, az üzem akkori elnöke — művészi segítség, alkotó kollektíva nélkül — érzi és tudja, hogy egyedül sokra nem mehet. Ott a kerámiagyár, villany hajtja a korongot, a hatalmas égetőkemencék csalahatatlannal működnek. A rajoni felettesek azonban nem tudják, mit kezdjenek a korondi kerámiával.

István Lajossal és Páll Lajossal indultunk el annak idején, házról házra, futkostunk, kerestük, kutattuk Korond első felvirágzásából származó termékeit. Jóformán sehol semmi. Találtunk törött kerámiadarabokat, amelyek még csak fényképezésre sem alkalmasak... Néhány nap elteltével végre egy családnál csodálatos, majdnem teljes gyűjteményre bukkantunk, amit az apa, lánya kelengyékéjént, dugva, titokban őrzött. E válságos időszakot tükrözi az 1957-es Korond-járásunk alkalmával íródott cikk (*Jegyzetek Korond iparművészetéről*. Utunk, 1967. szeptember 12.). A hitelesség kedvéért néhány hosszabb idézettel újítjuk fel a Korond akkori sivár helyzetét bemutató írást, már csak azért is, hogy a későbbiekben Józsa János alkotótevékenységét az őt megillető rangos helyre sorolhassuk:

Ma Korond termékei, nippel, gicces figurális kísérletei szellemi tájékozatlanságot tükröznek. Bizony, az üzemben és Korondon ma már nyoma sincs a művészi dísz tárgyagnak. Helyüket a kispolgári ízléstelenség, olcsó utánzatok, a művészietlen tucatarú, a készenvett minták, otromba nippel, művészetpótló tárgyak foglalták el. Elburjánzottak Korondon a medvécskés, őzikés, kompozíciós figurális giccek [...]

Hol a hiba?

Ha tárgyilagosaak vagyunk, el kell mondanunk, hogy a rajoni irányító művészileg szakavatatlan emberek. Ez alól sem a mérnöki, sem a kereskedelmi és közgazdasági végzettség nem mentesíti őket. Az alkotó üzemek irányításában a művészi tájékozottság és a gyakorlati alkotás ismerete döntő. Ők viszont nem ismerik a Székelyföld díszítőművészetét. Általában tájékozatlanság jellemzi minden tettüket. Emiatt nemcsak őket terheli a felelősség, hanem azokat a felsőfokú szerveket is, amelyek nem veszik észre, hogy az alkotástól messze álló, más érdeklődéskörű emberek alkalmazása az alkotó üzemek leomlásához vezet.

Mi tehát a teendő?

A korondi üzem és általában véve Korond helyzetén csak kitűnően felkészült művész azonnali alkalmazásával lehet segíteni. Ezt a feladatot Bandi Dezső-szerű művészre kellene bízni, olyanra, aki székelyföldi viszonylatban a legjobban ismeri az agyagból készíthető művészi dísz tárgyak nyelvezetét, lelkében hordja az ábrázolás korondi sajátosságait.

Kétségteljesen bántó az a tény, ha arra gondolunk, hogy a közelmúltban itt még magas művészi fokon folyt az iparművészeti termelés. Korond termékei sorra hódítják meg a külföldi országok, különösen Franciaország, Németország, Svájc, Csehszlovákia piacait.

Ezt az érthetetlen visszasságot, kilátástalanságot idős Páll Lajos akkori kétségbeesése fejezte ki a legjobban:

— Eddig a külföld is vezett meg a korondi vázákért, ma már kutya után hajíthatjuk az értéket, nem kell az senkinek.

Józsa János ebben az időben tizenöt esztendő; indulása nem valami fényes körülmények között, válságos szakasz idején kezdődik. Bandi Dezső ez idő tájt szinte a semmiből, maga építgeti saját égetőkemencéjét Marosvásárhelyen. Közben Józsa János elvégzi a kétéves népművészeti iskolát. Ő is Bandi Dezső köréhez tartozik, amelyhez felsorakoznak a korondi Páll fiúk, Antal és Gusztáv, az idősebbek közül pedig Aron Jóska bácsi, István Lajos, Bakos Miklós, Oláh Ákos és Duka József. Bandi Dezső új alkotókollektívát hoz létre, amely néhány év alatt felkutatja és részben újratertemti a korondi művészi kerámia hagyományait, itt-ott máris új formakínészekkel, új technológiákkal gazdagítva a régit.

Ebben az új elméleti és gyakorlati iskolafélében izmosodik Józsa János alkotó személyiséggé. Bármilyen szemszögből is elemeznők a korondi kerámia helyzetét, s benne Józsa János szerepét, előbb el kell mondanunk, hogy Bandi Dezső a válság szakaszában rendkívül fontos szerepet töltött be, hiszen ő illesztette, kaplapálta, kovácsolta össze azt a láncszemet, amelynek révén újból művészi szintre emelkedik a korondi nép- és iparművészeti termelés java; nélküle elképzelhetetlen a korondi kerámia művészi jelene, a Józsa János-féle alkotók kiteljesedése, a korondi kerámia második felvirágzása.

Józsa János művészi kiteljesedése

Korondon ma is négyszáz család korongol. Ezzel keresik meg a kenyerüket. De különbséget kell tennünk korongolók és korongolók között. Magától értetődő, hogy nagy többségük termel, kisebb részük termelve alkot. S ha valakit az alkotók közé lehetne sorolni, akkor ez a minősítés illik Józsa Jánosra, a kíváncsi, nyugtalan kerámiakutatóra, rajzolóra, a kísérletezőre.

Miután társaival együtt felkutatja és életre kelti a hagyományos anyagot, újabb útkeresések jelzik Józsa János, egyben Korond művészetének előbbremenetelét. Tevékenysége sokirányú. Kitalál, rátalál, technológiákat teremt és újít, túlnéz — mint elődei is — a korondi határon, új formákkal kísérletezik. Jó néhány alakítást, alkotást a „Józsa” névvel lehet megnevezni. Ilyen a Józsa-féle káposztafőző, a kondér formájú virágváza, a régi levelestáliból alakított gyümölcstartó, az auschwitzi-korondi tányér. Feleleveníti az 1600-as évekből való sütőlábast, melyet félbe vágott kancsóból hoztak létre a korongoló korondiak.

Ami a szinkutatás és égetés technológiáit, a díszítőelemek gazdagítását illeti, itt is bőven van Józsa-féle új eredmény. Például a kobaltkék domború alkalmazása. Öt évi kísérlet után jött létre a Józsa-féle mélyebb és csillogóbb kék. Megemlíthetjük, hogy ez a kék nyolcféle szervesetlen anyagot tartalmaz.

Egy sorozat kerámia (fazék, tányér, váza, lábas) az eddig még sohasem látott Józsa-féle agyagpiros alapszínben jeletkezik, amelyet úgy hoz létre, hogy más területekről szállítja a szín előállításához szükséges alapanyagot, amely jól bírja a tüzet, nem feketedik. Tűzességét fehér cifrázásokkal „csitítja”.

Korond-járásunkkor, 1957-ben a zöld alapú kerámiának csak egyfajta zöldjét ismertük, amit 1940-ben id. Páll Lajos alkalmazott először. Józsa János türelmes kísérletezései nyomán a Korunk Galériában rendezett kiállításon (1979) ötfajta zöld tónust különböztethetünk meg.

Nemrég tért át a porcelánedények festésére; ilyesmivel eddig Korondon senki sem foglalkozott. Ezzel újabb távlatokat nyit a korondi kerámia fejlődésében.

A Józsa-féle négyszeres égetés egyik eredménye a most már nem véletlenül létrejövő, hanem tudatosan létrehozott ezüsthéyzés.

Kísérletezik a gudinói lüstér színezéssel, amely csillogóan váltakozó színjátékával vált olyan nagy értékűvé, hogy századokkal ezelőtt egy-egy ilyen edényért annyit aranyat fizettek, amennyit az edény súlya nyomott. E színezés egyes drágakövek csillogásával vetekedik; az orgona violától az égő pirosig minden szín és színtónus benne van.

Összegezeként elmondhatjuk, hogy Józsa János kerámiai érdeklődése sokirányú. Tanulmányozza a Székelyföld, Torda, Jára kerámiai hagyományait, de hasonló érdeklődéssel kutat a görögök, rómaiak vagy Magyarország kerámiai múltjában is. Azt teszi, amit tehetséges korondi ősei tettek, századokon át.

Néhány kritikai észrevétel

Alaposabb esztétikai igényekkel tekintve Józsa János kiállításának anyagát, egyben Korond jelenét, a bokályokon akad meg a szemünk elsősorban, s máris elmondhatjuk, hogy legutóbbi jelentkezésekor igen kevés volt a régi női eleganciát magukon hordozó keceses vékony nyakú bokályokból. Formai egyensúlyuk, arányuk enyhe durvulásokat mutat. Indokolatlanul szélesedik ki a nyak, megnó a felület, valószínűleg a gazdagítottabb díszítőelemek elhelyezhetősége miatt — vagy mert figyelmesebb formai megmunkálást igényelnek a vékony-nyakúak? Szépek a testesebbek, a vastagnyakúak is, mégis olyanféle különbséget érzünk, mint a 35-ös, 36-os keceses női láb vagy a 42-es, 43-as (ugyancsak arányos) láb megpillantásakor.

Másik észrevételünk, hogy egy-egy tárgy felületén fokozódik a több szín használata. A dukkó-piros mellett megjelent a narancsszín, fekete stb. Nem tiltakozunk ellenük, de ha összehasonlítjuk e tárgyakat a tiszta kobaltokkal, a Páll Lajos-féle tiszta zöld alapozással, avagy a Józsa János-féle tiszta agyag-pirosozással, akkor ezek messzemenően szebbek, mint a „tarkának“ nevezhető edények.

Hiányoljuk ugyanakkor a Katona József-féle formakincsek jelenlétét, vázái színpompáját, amelyek harmonikusak, elegánsak, üdék, és amelyek sokszínűségük ellenére is forma- és szín-egyensúlyukban vonzóak maradnak. Nem ártana feleleveníteni „tulipános“ vázáit.

Szó eshet az említetteken kívül még a díszítések túlzott gazdagításáról is, melyek egyes esetekben zsúfoltakká, fárasztóvá tehetik a kerámiai felületeket, vagy a formai kidolgozások igénytelenségéről vallanak. Nem ártana mindkét szempontból alaposabban elemezni a régebbi kerámiákat, amelyek díszítési szükségükben is ékeesebbek, levegősebbek, kerámiaibbak.

A korondi kerámia művészi szintjének emelése érdekében két olyan javaslatot frissítenék fel, amelyeket 1957-ben az *Utunk*-ban már szóvá tettem. Sürgősebbé válik, mint valaha, egy korondi kerámiai szakkönyvtár létesítése, valamint egy vásárlással egybekötött kiállítás, illetve múzeum létrehozása. Harmadik javaslatunk iskolai vonatkozású: a korondi iskolák rajzóráin fokozott mértékben tanítsák a korondi formakincseket, Korond díszítőművészetét is. Az oktatásügyi rajzprogram (tanterv) nem zárja ki, sőt hangsúlyozza a kreatív tanítást.

Józsa Jánosnak a Korunk Galériában bemutatott kiállítási anyagában a korondi kerámia második felvirágzását üdvözölhetjük. Hasonló sikerrel járó, vásárlással egybekötött kiállításra aligha került még sor e helyiségekben. Mondhatnánk, hogy még csak meg sem nyílt a „vásár“, s a portéka elfogyott.

A Józsa-kiállítás legnagyobb értéke végül is abban rejlik, hogy hatásosan, közvetlenül vállalt részt a giccs elleni küzdelemből. És itt nagyszerűen vizsgázott a közönség is.

Móra Bernát

Józsa János: Kerámiatál

A Báthoriak levelezése I. Erzsébet angol királynővel

A XVI. század utolsó negyede angol—magyar kapcsolatainak érdekes fejezete az a levelezés, amelyet a különböző Báthoriak folytattak I. Erzsébet angol királynővel. A Báthori István lengyel királlyá választása utáni években az angol kereskedők fokozott erőfeszítéseket tesznek, hogy a Hansa-városok kereskedelmi monopóliumát megtörve, bekapcsolják Oroszországot és a lengyel-litván területeket is áruforgalmukba. A lengyel koronához tartozó poroszországi Elbinga (ma Elbląg) kikötőjében akartak kereskedelmi kirendeltséget létesíteni, s erről folytattak hosszas tárgyalásokat a királlyal — amelynek eredményeképpen az angol Eastland Company ezt a kiváltságot (Danzig város heves tiltakozása ellenére) már 1579-ben Báthori Istvántól kapta, s azt később III. Zsigmond meg is erősítette.¹ Az angol diplomácia fontos szerepet játszott az 1590-es lengyel—török háború elkerülésében, majd 1593-ban Báthori Zsigmond Zalánkeményi Kakas Istvánt küldte ki követként az angol udvarba. A küldetés céljáról Jan Zamojszki lengyel kancellár 1593. október 11-i leveléből értesülhetünk², amelyben Erzsébet királynőnek előadja Erdély sajátságos helyzetét János Zsigmondtól kezdődően, s közli, hogy a törökök most súlyosbítják az eredeti feltételeket, több adót rónak ki Báthori Zsigmondra; Zamojszki tehát kéri, járjon közben a királynő követe a töröknél, enyhítse az Erdélyre nehezedő nyomást. Ugyanekkor Báthori András bíboros, Warmia püspöke is levelet intéz a királynőhöz: ő mindig pártfogolta és pártfogolni is fogja a lengyel területen működő angol kereskedőket, s kéri a királynő hasonló jóindulatát az erdélyi ügyekben.³

1594 vészes év Erdély történetében. Ennek az évnek a nyarán fogatta le és végeztette ki törvénytelen módon Báthori Zsigmond a Habsburg-szövetséget ellenző erdélyi főembereket, Kovacsóczy Farkast, Kendi Sándort, Báthori Boldizsárt és társaikat. Ifjabb Báthori István családjával együtt Lengyelországba menekült. Ezek után nem okoz meglepetést, hogy 1595 januárjában Miechówból Báthori András újabb levélben fordul Erzsébet királynőhöz, amelyben felpanaszolja Zsigmond zsarnokságát, Boldizsár bátyja megöletését és István menekülését. Majd így folytatja latin nyelvű levelét: „De azzal, hogy mimódon történtek ezek az események, nem kívánom terhelni Szent Királyi Felsőged füleit. [Zsigmond] udvaroncaitól és bizalmi embereitől tudjuk ennek az egész tragédiának az okát, amelyet majd elküldök Felsőgednek, s ebből Felsőged könnyen kiveheti, kinek a tanácsa van mindezek mögött.” Az utalás burkolt, de nyilvánvaló, hogy kiről van szó: Báthori András azt sejteti, hogy Báthori Zsigmond a jezsuiták (különösen Alfonso Carillo) tanácsára számolt le az erdélyi „törökbarát” főurakkal, ezt nem akarja papírra vetni. Mindenesetre felkéri a királynőt, jelöljön ki valakit megbízottjául az elbingai angolok közül, akinek a bíboros részletesen elmondhatja a történeteket, s elküldheti a bizonyítékokat.⁴

A következő feljegyzés már egy angol diplomata, Dr. Christopher Parkins tollából származik, aki Erzsébet megbízásából „oratóri” szerepet teljesített a lengyel udvarban. Parkins 1595 tavaszán járt Elbingában, majd Krakkóban, és a királynőnek tett részletes jelentésében, amelyet körülbelül ugyanaz év május—júniusára keltezhetünk (nincs rajta pontos keltezés), a következőket írja: „Báthori bíboros az udvariasság különféle jeleit mutatta ki velem szemben Krakkóban, és azt is tudtomra adta, hogy nagyon szeretne velem bizalmas formában beszélgetni. Így, amikor visszatértem Poroszországba, ellátogattam egy házába⁵, ahol igen jól tartott és hosszan tárgyaltam vele. Magát az ügyet Ófelsége megértheti a [mellékelt] levelekből.”⁶

1595 júliusában, miután a királynő melegegedését fejezte ki Parkins lengyelországi tájékozódásával kapcsolatban, Parkins több levelet írt Sir Robert Cecil

kancellárnak. Egyikükben a megoldandó problémák között említi, „hogyan lehetne kedvezni az erdélyi Báthoriaknak”; ugyanitt közli, hogy megfogalmazott egy Báthori Andrásnak és ifjabb Báthori Istvánnak küldendő levelet, amelyet majd elküld betekintésre Cecilnek.⁷ Nyilván erre lehetett válasz Andrásék újabb levele, amelyet Dr. Christopher Parkins 1595. november 15-én (az új kalendárium szerint 25-én) vett kézhez. Ezt a következőképp summázza az angol kancellárnak: „Levelek jöttek a Báthoriaktól. A Bíboros és István herceg [Earle Stephen] tisztelegnek Öfelsége előtt, könyörögve, hogy szánja meg csapásuktól sújtott Erdélyüket. Alázatosan kérik Öfelségét, utasítsa Nagykövetét az irányban, hogy tudakolja meg, milyen szándékai vannak a töröknek Erdéllyel szemben. Ha úgy találja, hogy szándékuk bosszúálló, azért esedeznek Öfelségének a kereszténység iránti szeretetének nevében, tartsa meg azt [ti. Erdélyt]. István herceg ajánlkozik: kész rá, hogy megjelenjen [Angliában], és itt szóljon ez ügyben, hogyha úgy kívántatik.”⁸ Cecil nem értette pontosan, miről van szó. Túl bonyolult lehetett számára az erdélyi helyzet, mert pár nappal később Parkinsnak külön sorokban kellett elmagyaráznia a Báthoriak politikai koncepcióját: „A Báthoriak, mivel hadban állnak az osztrák uralkodóházzal, kérik Öfelségét, oltalmazza meg azt [Erdélyt], hogy az keresztény maradjon, nem osztrák, hanem semleges, ezért évi adót ajánlva fel, amit mindkét testvér néki [Parkinsnak? a levél hozójának?] szóban megerősített.”⁹

Ebből a szövegből nem egészen világos, kinek fizetnék az adót a Báthoriak koncepciójuk érvényesülése, vagyis a politikai feltételek kedvező alakulása esetén — a töröknek, Ausztriának, esetleg Angliának? Mindenesetre a királynót az egész ügy csak mérsékelten érdekelte. Lehet, hogy a konstantinápolyi követet megbízta a török szándékának kifürkészésével, de egyébként kiterő választ adott. Idézük újra Parkinsot, aki Sir Robert Cecilnek írja 1595 novemberében: „Választ adtam Báthori István herceg levelére. A lényege az, hogy Öfelsége Erdélyt és a Báthoriakat szeretné megtartani a kereszténységnek, de most nem fog ezzel tovább foglalkozni; ezért a herceg ne fáradjon el Angliába, hanem... vigasztalódjék az Úr gondviselésében, amely sohasem hagyja el azokat, akik bízunk benne.”¹⁰

Ezután a kapcsolat ugyan megszakad a lengyelországi Báthoriak és az angol kancellária között, de meglepő módon másfél évvel később újra szorosabb kapcsolatot alakul ki, amelynek hasznélvezője ellenfelük, Báthori Zsigmond. Sir Edward Barton konstantinápolyi angol követ ugyanis, akit a szultán igen nagyra becsült, és elhalmozott figyelmével (még magyarországi hadjárata, Eger ostromához is magával vitt!), s aki már 1595-ben felvette a levélkapcsolatot az erdélyi fejedellemmel, 1597-ben újra írt Báthori Zsigmondnak, azt tanácsolva, kössön fegyverszünetet a törökkel. Zsigmond követei 1597. május 25-én meg is érkeztek a Portára, ahol a parancs szerint meg kellett várniuk Barton érkezését, de amint azt Velence portai követe egy levelében megjegyezte, a béke sorsa Barton közvetítése ellenére is bizonytalan maradt.¹¹ Báthori Zsigmond, mint mindig, most is kettős játékot űzött: már 1597 elején tárgyalt Prágával, és ugyanaz év decemberében megkötötte a szerződést a Habsburgokkal Erdély átadásáról, belekezdett veszélyes és a lehető legrosszabbul vitt játszójába.

Báthori Zsigmond hatalomvágygal párosult állhatatlansága szinte beteges jellegű volt: elment Oppelnba, lemondott, de amikor úgy érezte, „nem váltak be a számításai”, puccsszerűen visszatért, hogy aztán újra lemondjon, addigi ellensége, Báthori András bíboros javára. Az utóbbi 1599. március 30-án tette le a fejedelmi esküt, aminek némi ára is volt — Zsigmond megkapta érte Marosvécs és Sajó uradalmát, négy helység tizedjévédelmét, s nagyobb összeg készpénzt.¹² Mivel ifjabb Báthori Istvánnak Lengyelországban kötött második házassága révén ott is voltak birtokai, s ő is részt vett az egyezésben, Zsigmond egy Leyki nevű lengyel falut is kapott Istvántól.¹³ Az új helyzetben sem kellett tehát szűkölködni; jellemének ismeretében azonban szinte természetes, hogy alig érkezett meg Lengyelországba, máris újabb tervek kezdett szőni. Fejébe vette például, hogy elmegy Angliába.

Erre a kevésbé ismert epizódra vonatkozólag két forrást idézhetünk. Az egyikben, amit (elégé kritikatlan formában) már Kropf Lajos közzétett¹⁴, Giovanni Mocenigo velencei követ Rómából, 1600. január elsején azt írja a Dogénak, hogy „híre érkezett, miszerint Zsigmond erdélyi fejedelem Angliából visszatérőben (Az én kiemelésem — G. Gy.), ahová Lengyelországból ment, fogságba esett Pomerániában, és hogy a szász választófejedelem értesítette a császárt, utasítást kérve, miképpen bánjon a fejedellemmel.”¹⁵ Kalandregénybe illő történet, ha igaz. Csakhogy több okunk van feltételezni, hogy Mocenigo itt erősen kiszínezett rémhírt, magyarul „kacsát” továbbított. A hír valóságmagja az, hogy Zsigmond valóban már 1599-ben szeretett volna Angliába utazni. Ezt egy újonnan előkerült jelentésből tudjuk, amit Jan Gostomski információi alapján állítottak össze a spanyol udvar vagy a kancellária tájékoztatására. Ez a Gostomski a poznańi palatinus fia volt, ifjan

rekatolizált, később a jezsuiták bőkezű pártfogója lett; 1599-ben, amikor III. Zsigmond Habsburg-lány első felesége meghalt, követségben járt a prágai udvarban, s akkor írhatta az idézett jelentést, amelyben a többi közt ezt olvassuk: „Sigismundus voluit ire Angliam, sed ei doctor quidam Jaris, Scotus natione, apud Cancellarium existens, perspectis ipsius moribus vagabundis et levioribus, id disuasit.”¹⁶ Tehát Zsigmond legszívesebben hajóra is szállt volna, de ez a lengyel királyi kancellária körül működő, sokat utazott skót, Jaris (vagy Jarvis?), lebeszélte róla, mondván, hogy túl veszélyes lenne így nekiindulni. Így aztán hosszabb utazás helyett Zsigmond csak Danckába látogatott el inkognitóban, ahonnan még 1599. augusztusi végén Heilsbergbe távozott, hogy megtelepedjen András üresen hagyott püspöki palotájában.¹⁷

De ha Báthori Zsigmond nem is indult neki vaktában Angliának 1599 nyarán, még egy évvel később is Erzsébet királynő jóindulatától várta az ország sorsának megoldását. Tudott volna András és István korábbi levelezéséről Erzsébettel, vagy esetleg angol és skót zsoldosok toborzására gondolhatott? Nem tudjuk eldönteni. Függetlenül attól, hogy mit akart elérni Angliában, sikerült meggyőznie Zamojszki lengyel kancellárt szándéka komolyságáról. Zamojszki ugyanis 1600. június 20-i keltezéssel egyszerre több levelet intézett az angol királyi udvarhoz (a királynőhöz és Sir Robert Cecilhez), amelyekben kéri, hogy adjanak menedékjogot Angliában Báthori Zsigmondnak. Ugyanakkor a dán kancelláriának is írt, *salvus conductus*, áthaladási engedélyt kérve Zsigmond számára.¹⁸ A leveleket Zamojszki egy skót jogásztanárral, Dr. William Bruce-szal küldte Angliába. Bruce korábban Würzburgban, majd rövid ideig a zamości akadémián tanított római jogot, de korábban (1594-ben) Magyarországon is megfordult, önkéntesként a török elleni hadjáratban — innen ment aztán Lengyelországba. Bruce természetesen jelentkezik Dr. Christopher Parkinsnál, aki ezt jelenti az angol kancellárnak: „Attól az úrtól, akit a lengyel kancellár küldött, azt hallottam, hogy az erdélyi Zsigmondot halálra keresik az osztrákok, akik ezáltal remélik, hogy a tartományt majd békében bírhatják.”¹⁹ Mivel Zsigmond kérését a menedékjog ügyében Zamojszki támogatja, akit Parkins „a kereszténység legjobb és legtisztelteméltóbb alattvalói” között tart számon, azt javasolja Cecilnek, adjanak menedékjogot Zsigmondnak, de csak magánemberként, nem mint erdélyi fejedelemnek, mert az utóbbi felingerelné a császárt. (1600 nyarán Báthori András már halott, Mihály vajda *de facto* fejedelem, de nemsokára Básta legyőzi Miriszlónál.) Ezeknek a tárgyalásoknak az eredménye az a menlevél, amelyet Erzsébet 1600. szeptember 8-i keltezéssel állít ki Báthori Zsigmond részére, és küld el Zamojszkinak.²⁰

Most már tehát mehetne a nyughatatlan exfejedelem Angliába, de nem megy; mivel közben megváltozott a moldvai és az erdélyi helyzet, s ha Zamojszki ad katonai segítséget a hatalom visszaszerzésére, jobb megragadni a kínálkozó alkalmat. Mint tudjuk, 1601 elején Báthori Zsigmond rövid időre újra fejedelem lett, hogy aztán nem sokkal később véglegesen lemondjon és távozzon a hadaktól sanyargatott, belső harcoktól legyengített és kimerült Erdélyből. Harmadik távozása után már úgy tetszik, belenyugodott sorsába, elfogadta, amit a császártól kapott, s többé nem kíváncsított Angliába. Ahol egyébként nevét egy korabeli *bestseller* tette ismertté, Richard Knolles alapvető fontosságú műve: *The Generall Historie of the Turkes* (London, 1603). Knollest annyira megragadták Báthori Zsigmond korábbi győzelmei a törökön, hogy művében lenyomatta az exfejedelem arcképét, s rövid versben dicsőítette tetteit, mondván: „Miles eras Christi, nulli pietate secundus...” Szamosközy ennél szigorúbban ítélte meg Báthori Zsigmond karrierjét, s teljes joggal: sokkal több bajt hozott Erdélyre, mint dicsőséget. Végül is angliai látogatásának a tervét is csak azok közé a kuriózumok közé sorolhatjuk, amelyet a kigondolt és elvetett tervek általában jelentenek a múlt tanulmányozójának; pedig ha eljut Angliába, és ott marad, talán több haszna lett volna belőle hazájának...

Gömöri György

JEGYZETEK

- 1 *The New Cambridge Modern History* III. Cambridge, 1968. 401.
- 2 *Elementa ad Fontium Editiones XVII. Res Polonicae ex Archivo Musei Britannici, Pars II.* Ed. C. H. Talbot. Roma, 1967. 147—148.
- 3 *Magyar Történelmi Okmánytár* V. Pest, 1859. 189—191.
- 4 I. m. 192—193. Közli az *Elementa... XVII.* is 152. számú darabjaként.
- 5 Heilsbergéről vagy Braunsbergéről lehet szó.
- 6 *Elementa ad Fontium Editiones IV—V.* Ed. C. H. Talbot. Roma, 1961. 182.

7. *Elementa ad Fontium Editiones XVII.* 156.
8. Uo. a 104. sz. levélben.
9. Uo. a 105. sz. levélben.
10. *Calendar of State Papers. Domestic Series. Elizabeth 1595—1597.* London, 1869. 125.
11. *Calendar of State Papers. Venetian. 1592—1603.* London, 1897. 269.
12. Szamosközy István: *Erdély története.* Budapest, 1977. 458.
13. *Elementa ad Fontium Editiones XIX. Documenta Polonica ex Archivo Generali Hispaniae in Simancas. VI. Pars.* Ed. V. Meysztowicz. Róma, 1968. 105.
14. *Századok,* 1905. 479—480.
15. *Calendar of State Papers, Venetian. 1592—1603.* 387.
16. *Elementa... XIX.* 106.
17. Lásd a Veress-hagyaték MS 477/28 alatt (az MTA budapesti kéziratárában), a bécsi udvari könyvtár MS Fugger 8772. K. 177 alapján.
18. Leveleit közli a *Calendar of the MSS of the Marquis of Salisbury. Part X.* London, 1904. 177., valamint az *Elementa ad Fontium Editiones XXIX. Res Polonica ex Archivo Regni Daniae V.* Róma, 1972. 88.
19. *Calendar of the MSS of the Marquis of Salisbury, Part X.* 290.
20. *Elementa... XVII.* 262.

Kelemen Lajos tanítványaként

Többen kifogásolták, hogy a Kelemen Lajos születésének századik évfordulója alkalmából megjelent sok szép megemlékezés, életrajz stb. mellett miért nem gyűjtöttem össze én is, aki legrégebben ismertem és legközelebb állottam hozzá, a vele kapcsolatos emlékeimet. Egyesek tréfásan meg is jegyezték, hogy talán újabb évfordulóra várok.

Sok mindenről lemaradtam az életben, amit később nagyon megbántam, ezek közé sorolom ezt, a magam is mulasztásnak érzett eljárásomat.

Azt a sok tudást, szeretetet, érdemen felüli megbecsülést, amit egy életen át ez igaz embertől kaptam, annak csak igazán csekély hálaalrovása, ha megemlékezem mindezekről.

Erdélyi Zsuzsa, a kiváló néprajzi gyűjtő és író, aki tavaly nyáron Kelemen Lajosról való megemlékezéseimet magnószalagra vette, azt mondta, hogy róla írni mindig aktuális. Ez bátorítólag hatott rám, hogy a centenárium után két évvel is íráshoz lássak.

Egyik méltatója azt írja, hogy Kelemen Lajos „kénytelen volt nevelői állást vállalni”. Ezt ő maga szóban és írásban egészen másképp fogalmazta meg. A Bolyai-ünnepségekkor kérték, hogy beszéljen. A saját életét ismertette, s amikor odaért, hogy Kolozsvárra került, elérzékenyedett hangon mondta, hogy akkor a világ legjobb embereihez került, és ez egész életére kiható szerencse volt. Sok levelében is kifejtette, hogy milyen drukkok között jött akkor hozzánk, s hamar belátva, hogy jó helyre került, milyen boldogan vágott neki a Feleki hegynek, hogy Ajtonba menjen, ahol akkor ideiglenesen nagynénjénél tartózkodott.

Bizony ennek már 84 éve. Apámat a véletlen hozta össze Szádeczky Lajossal, a kiváló történész egyetemi tanárral, aki mesélte, hogy Vásárhelyt mint érettségi biztos milyen tehetséges, történelmi dolgok iránt érdeklődő fiatalembert ismert meg, akin segíteni szeretne. Apámnak talán nem is volt szándéka, hogy második elemista fia mellé nevelőt vegyen fel, de mindenkin segíteni akaró ember lévén, úgy gondolkodott, segítségére lesz, és valószínű egy ilyen derék fiatalember a fiára is jó hatással lesz.

Négy évig volt nálunk. Nemcsak mint nevelő, hanem mint mindenki által megszeretett családtag. Én első perctől nagyon megszerettem őt — mint általában az egyedülvaló gyermek, akinek nem adatott meg, hogy szeretetét testvéreivel megoszthassa, inkább vonzódik a nagyobbak iránt — szüleim után nem is tudnék senkit mondani, akit hozzám közelebb állónak tartottam volna.

Visszaemlékszem, hogy ebéd alatt heves politikai viták voltak. Kelemen, mint

minden fiatalember, nagy függetlenségi volt, apám meg a realisabb 67-es politika híve volt.

Az első években Kelemenre nagyon jellemző dolog történt. A Bölcsészeti Kar, látva szorgalmát, ösztöndíjat szavazott meg részére. Ő ezt kerekén visszautasította, azzal az indokolással, hogy megélhetése (koszt, lakás, fizetés) neki megvan. Így az ösztöndíjat adják annak, akinek mindez nincsen meg. Schilling Lajos, az akkori dékán eljött apámékhöz, kérve, hogy ezt a nyakas székelyt igyekezzenek jobb belátásra bírni, de úgy emlékszem, hogy nem sikerült elhatározásától eltéríteni.

A vakációk nagy részét is együtt töltöttük nagyanyámmal, Sövényfalván. Sokat kóboroltunk a környéken, előszeretettel mentünk a közeli Ádámosra, ahova nemcsak a templom 1526-os, legrégebbi évszámú mennyezetfestmény tanulmányozásáért mentünk, hanem Kelemen anyai nagyszülei, a kedves öreg házaspár meglátogatására. (Nagyapját Csomóss Miklósnak hívták.)

Eszembe jut egy érdekes jelenet. Az új sövényfalvi templom előtt az alföldi származású pap kijelentette, hogy mindenek megújoltanak, erre Kelemen mérgesen jegyezte meg, hogy csak az emberi agyak nem, és alaposan megleckéztette a papot, hogy a nemrég lebontott öreg sövényfalvi templom 1606-os évszámmal ellátott karzatdeszkáit tűzifának eladta.

Czecz Rózsika unokanénemmel együtt nyaranta Sövényfalván alkalmi újságot szerkesztettünk, helyi hírekkel, tréfás apróhirdetésekkel. Kelemen főképp történelmi vonatkozású cikkeket, rajzokat közölt. Egy, az ő kézírásával írt számát ma is őrzöm.

Négyévi termékeny együttlét után bevonult katonának. Ennek rövid lejárta után könyvtári szolgálat, majd tanárság következett. A kapcsolat nem szakadt meg, gyakran felkereste családomat, házunkat második otthonának tekintette.

A tanár és tanítvány közötti jóviszony sűrű tartó őszinte barátsággá fejlődött. Mikor én önálló gazdálkodóként Dobokára kerültem — főleg a húszas évektől —, szabadsága nagy részét mindig nálunk töltötte, és ezt a teljes kikapcsolódásnak, pihenésnek szentelte, de azért örömmel igyekezett a gazdasági munkákban is segíteni. Kivált jó mozgásnak is tartva, a búzakereszték pontos megszámlálását végezte nagy buzgalommal. Ottléte mindig nagy élmény volt, ha felvetődött vagy egy kérdés, érdekes és tanulságos magyarázatait öröm volt hallgatni.

Egyik nyáron — ez már a negyvenes években történt — a Dobokával szomszédos völgy községeit látogattuk meg. Így jutottunk el Szarvaskendre. Ott a plébános kezdett magyarázni a helység történetéből. Kelemen közbevágott, egy húsz perces előadást tartott az egykori szarvaskendi várról és a Kendi családról. A plébános halkán megkérdezte tőlem: a tanár úr itt született? Felvilágosítottam, hogy most van itt életében először, de úgy látszik, többet tud a községről, mint ön, aki húsz éve itt él. Azt hiszem, sok faluban, ahol megfordult, megkérdézhették volna ugyanezt.

Elkerülve Kolozsvár környékéről, ritkábban találkozunk, de annál több levelet kaptunk tőle.

Sok méltatója jogosan sajnálkozott azon, hogy Kelemen, aki oly sokat tudott, milyen keveset írt meg; erre mintegy felelet az önvallomásszerű levél. Bizony, ha az ebben felsorolt műveket és még jó néhányat levelethetnék a könyvespolcra, a méltatóknak könnyebb dolga lett volna. Nagyon nehéz azt tudatosítani, amire nincs tárgyi bizonyíték.

Részlet 1954. II. 12-én írott leveléből:

Én is néha számot vetve az életemmel, lehanggoltan látom, hogy elapróztam és sokszor eltékoztaltam a munkaidőmet és erőmet, s több esetben félreállottam ott, ahol másokat kellett volna félrelökni, ha utamba akadályokat gördítettek. Alaptermészetemben volt a hiba. Nem szerettem marakodni, inkább félreállottam. Az így elmaradt munkalehetőségekből legjobban sajnálom az unitárius egyházközösségek történetének elmaradását. Így maradtam el a Székely Oklevéltár tervezett IX., sőt akár X. kötetével, az Erdélyi Múzeum családi levéltárai ismertetésével, a XVIII. századi erdélyi magyar mennyezet- és karzatfestményekkel s egy csomó kiadvánnyal, melyeket csirájukban ölték meg [..]. Szerettem volna szülővárosom történetének előbbre vitelében is részt venni, főleg egy-egy a nagy közönséget érdeklő részletkérdés népszerűsítő megírásával. Szívesen vállaltam volna érdeklődést ébresztő népszerű előadásokat a város és a környező falvak története köréből. De engem összesen háromszor hívtak, s abból is egy, az ottaniakon túlva elmaradt. Ott a zene, flekken és a vargabéles fontosabb volt.

Pedig én tudtam népszerűsíteni a tárgyammat. Tordán, Enyeden s falukon több sikert értem el és jobban méltányoltak, mint otthon. Betelt rajtam is, hogy hazájában senki sem proféta.

Most aztán a sír szélén állva örvendek, ha még egy-két apróságot nyélbe üt-hetek, mielőtt a Házsongárdba kerülnek.

Ma még vagyunk egypár százan, akik szerencsések voltunk mérteni az ő nagy történelmi tudásából és hallgatni értékes fejtegetéseit, s vannak még sokan, de napról napra kevesebben, akik kedvesen emlékeznek vissza a kolozsvári városnéző sétákra, melyeken oly alaposan magyarázta el Kolozsvár történelmi nevezetességeit.

Végeredményben az apróbb dolgozatokból összeállított művészettörténelmi kötet és a számos méltatáson kívül semmi kézzelfogható dolog nem maradt utána. Leveleiből kitűnik, hogy talán az unitárius egyházközségek története megírásának elmaradását sajnálta a legjobban. Rengeteg adatot gyűjtött össze, és be akarta járni az egyházközségeket. Ezzel a munkával megelőzték volna az összes erdélyi egyházat. 1915-ben valami nagy sérelem érte az unitáriusok részéről, erre az egész ügyet félretette. Mint írja: „Marosszéki székely vagyok, s tudom, mi az AZÉRT IS vagy AZÉRT SEM.” Sajnos, később jött rá, hogy csak azért is kellett volna cselekednie.

Azon döbbenek meg, hogy velem ezekről a sérelmekről sohasem beszélt, csak az ötvenes években írt leveleiben érintette. Valószínű, másokkal sem közölte, hanem magába fojtva émesztette magát.

Felesége korán elhalván, hibát követett el, hogy nem házasodott meg újra. Egy megértő élettárs oldalán más körülmények között élhetett volna.

Sokan jogos sajnálattal állapítják meg: milyen kár, hogy ellevelezte az életét ahelyett, hogy valami maradandót írt volna. Lássuk, hogyan vall erről a kérdéssel Kelemen.

1956. július 1-én írott leveléből:

Minden dolgomat elkezdtem rendezni, de sok lim-lom mellett lassan megy. Sok minden összegyűlt nálam is. Csak a II—III. gimnázista koromtól levelezésem több mint 6000 darab és szinte 6 ládányi. Ezeket az Erdélyi Múzeumnak szántam volt. Részben azért, mert elég sok értékes anyag van benne, de azért is, mert ezek tanúi annak, hogy életem egy tekintélyes ideje mibe fulladt bele. — Mig mások könyveket írtak, addig én leveleket írtam s adatokat és útbaigazításokat másoknak, 95%-ban ingyen és bérmentve. Most mivel az Erdélyi Múzeum Egyesület megszűnt, tusakodom, hogy hol helyezzem biztonságba.

Lehet, hogy a hat láda sok értékes adatot tartalmaz, de mennyivel értékesebbek lennének, ha azokat géppel írta volna, s megtartott volna egy-egy másodpéldányt, és hogyha megvolnának a válaszok.

Önzetlenebb tudóst el sem tudok képzelni; szóban és írásban mindenkinek rendelkezésére állt. Hivatalában gyakran felkerestem, mindig lehetett ott találni két-három embert, aki valami történelmi dologról vagy családjá múltjáról kért felvilágosítást. Híres emlékezőtehetségénél fogva legtöbbször szóbelileg megkapták a kért felvilágosítást, de ha nem volt valamiben biztos, akkor megígérte, hogy utánanéző, és ha az érdeklődő vidéki volt, ebből is sok levél származott. Egyik levelében panaszkolja, hogy bár a lakása 400 méterre van a hivatalától, néha egy óra alatt jut haza, annyian megállítják.

A minap mesélte a radnóti gazdasági iskola volt tanára, hogy megbízást kapott, írja meg az iskola épületének a történetét (a Rákóczi-féle várkastélyban volt az iskola). Belátva, hogy hetek alatt sem tudná ezt megcsinálni, beutazott Kolozsvárra, és ott egy délután minden adatot közölt vele Kelemen, amire szüksége volt. (Még jó, hogy nem levelet írt, mert abból is egy 16 oldalas válaszlevél született volna.)

Becsületbeli kötelességének tartotta minden levélre azonnal válaszolni, és ezt elvárta másoktól is. Gyallay Domokos egyszer egy fél év múlva válaszolt a levelére. Féltette, és ráírta, hogy hat hónap, hogy ő is annyi idő múlva fog válaszolni. Gyallaynak ezt a mulasztását még harminc év múlva is felelemezte egy levelében.

Ő aztán igazán túlzott pontossággal és alaposan válaszolt minden levélíróknak és érdeklődőnek. Egyik levelében írja, hogy egy pesti érdeklődőnek a válasz két éjszakájába került, míg a két 16 oldalas levelet megírta. Mindig kézzel írt, és még töltőtollat sem használt.

Ő tulajdonképpen kutatásainak eredményeit mind megírta, de „ingyen és portómentesen”, levelek formájában, szétszórva az érdeklődők között. Soha senkinek eszébe sem jutott, hogy azt a sok munkát, amivel megterhelték, anyagilag is viszonozni kellene, de ő erre nem is tartott igényt. Ő ezt a szolgálatot kötelességének érezte. Megelégedett azzal, hogy azok, akik nyomtatásban is felhasználták a tőle kapott adatokat, az előszóban megköszönték, mint Móríc Zsigmond és a kiváló műtörténész, Balogh Jolán. Balogh Jolánnal Dobokára is eljött két napra.

Az *Ellenzékben* megírt egy tréfás igaz történetet *Hamlet Szászrégenben* címmel. Másnap az utcán rászólt egy idegen ember: „Ne vicceket írjon, írja már meg Erdély történetét.” Valóban, senki nem lett volna erre alkalmasabb. A levelében fel-

sorolt munkák elmaradását azoktól is számon kérhetjük, akik túlterhelték érdeklődésükkel, s az ő szavaival élve, belefulladásztották életét a levélírásba.

Kelemen mindig szegény ember volt. Nyugdíját is rosszul állapították meg. Hogy megélhessen, másolómunkát kellett vállalnia. De rajta az átmeneti nagyobb jövedelem sem segített (főlevéltárosi fizetés, tiszteleti nyugdíj). Akkor mindjárt fel-emelte a szegényebb rokonainak juttatott segélyt, s jó szívét ismerve, megrohanták a soha vissza nem fizető kölcsönkérők, akik nála mindig meghallgatásra találtak.

A marosvásárhelyi Szántó (most Hosszú) utcai szülőházát nagyon kikezdte az idő. Ha emléktáblával jelölik meg, talán összeroskadt volna alatta, de ezt anélkül is megtette. (A nővére lakott benne, pár évvel ezelőtt bekövetkezett haláláig.) Ő így-úgy foltozgatga, de végül még jobban tönkrement, egyik fala kidőlván, lakhatatlannak nyilvánították, és pár hónappal ezelőtt lebontották.

Feleségem huszonöt évvel ezelőtt lefestette a házat, nagy örömet szerezve ezzel Kelemennek. Részletek köszönő soraiból:

Most látom, hogy szép olajképet kaptam, amiről nem is álmodtam. Ott van rajta az ócska kis ház, rozoga fedelével, szinte a levegőben lógó, kidőlni akaró kerítésével, a valóság ábrázolásával. Ott van mellette a virágos kórtefa, mely mintha az én ott töltött gyermekéveim, egy jobb jövő közös jelképeként borult volna a remény zöld színe között fehér virágba. Ott játszik a napfény az öreg falon. — Mennyi emlékek és bánat kelt fel a múlt sírjából lelkemben, midőn most a képre tekintek. Szegény jó Édesapám a nyáradszentlászlói utolsó földroncsok árából szerezte ezt a belsőséget és házacskát. Az egyszerű kis öreg ház, melyben gyermek- és ifjúkorom telt el, nekem annyi emléket jelent, hogy egy kötetet tudnék megtölteni vele. Ott írtam harmadik gimnazista koromban első művemet. Egy édesapámmal gyalog megtett rokonlátogató utunk leírását. Akkor jártam először Kolozsvárt is, nem is álmodva arról, hogy életem legjavát ott fogom eltölteni. — Ez a kép nekem egy sokszoros emléke gyermek- és ifjúkoromnak, jelképe életemnek, mely roskadóban és vácogón is néha napfényre kerülve pillanatokra feledtetni, hogy itt van nemsokára a vég.

A telek jelenleg üresen áll, egyedül az öreg kórtefa emlékeztet a múltra, de az utca rendezésének ez is áldozatul fog esni.

Kelemen Lajos dobokai tartózkodásakor nemcsak aláírta a vendégkönyvet, hanem mindig vidám hangú verssel búcsúzott. Azt szoktam mondani, hogy az összes költeményei a dobokai vendégkönyvbé vannak bekötve.

Egy komolyabb hangú versét ideírom:

*Sárguló levelek hullanak a fákról,
Könnyesen búcsúznak ettől a világtól.
Arany színbe borul a fák alja tőlük,
S gyönyörű takaró szövődik belőlük.*

*Halk hullásuk olyan, mintha könny peregne,
S hogyha ránézek a hulló levelekre
És a napod rám süt késő-őszi élet,
Azt kérdem magamban: vajon meddig élek?*

*Tudom, hogy számomra nem lehet sok hátra, —
Nem szomorít mégsem napjaim múlása,
S tán ha rámborul az örök éji álom:
Akkor is időnként ide vissza vágyom.*

Doboka, 1942. november 1—3. reggelig

A 90 éven felüli ember szeretet visszagondolni az elmúlt idők eseményeire, mintegy újra átélve azokat. Én legszívesebben a Kelemen Lajossal kapcsolatos sok kedves élményemet szeretem feleleveníteni. Hálás vagyok a sorsnak, hogy tanítványa és később sűrű tartó jó barátja lehettem ennek az igaz embernek.

Ha a Házsongárdi temetőben járok, legelőször is Apám és az Ő sírját keresem fel, s helyezem rájuk a kegyelet virágait, mert ennek a két embernek köszönhetek legtöbbet az életemben.

Gidófalvy István

Oroszhegyi Józsa munkássága

A bukaresti magyarság történetét, múlt századbeli kulturális törekvéseit újabban főként Beke György kutatásai nyomán ismertük meg. Ő fordította ismét figyelmünket Koós Ferencre, aki *Életem és emlékeim* címmel ennek a korszaknak érdekes, színes emlékiratát hagyta hátra. A hajdani bukaresti magyar olvasóegyletnek, a Hunniának, valamint a *Bukaresti Magyar Közlönynek* polgári demokratikus célkitűzései voltak, és a kölcsönös román—magyar megértést, a testvériséget szolgálta.

Habár Engel Károly tollából a *Korunk Evkönyv* 1974-ben részletes tanulmányt olvashattunk a lap történetéről, Beke György legutóbbi cikkének (*Korunk*, 1974. 7.) kiegészítése végett érdemesnek tartjuk rá, valamint Oroszhegyi Józsa kevéssé ismert munkásságára visszatérni.

A *Bukaresti Magyar Közlöny*ről Szalády Antal *A magyar hírlapirodalom statisztikája 1780—1880-ig* című munkájában találunk először bibliográfiai adatokat. E szerint 1860. június 16-án indult mint hetilap, és 1861. január 15-én (!) szűnt meg. Feltehetőleg tehát, hogy Szalády az 1861. január 15-i számot is látta. Engel Károly megállapítása szerint azonban a lap első, mutatványszáma már 1860. május 15-én megjelent, és felelős szerkesztője ekkor Várady Ádám, Koós Ferenc pedig mint a lap kiadója szerepel. Részletesebben írt erről Biró Sándor Oroszhegyi Józsa *Román élet* című munkájának a bevezető tanulmányában (Kolozsvár, 1942). A lap első felelős szerkesztője valóban Várady Ádám volt, aki „rövid romániai tartózkodása után végleg Svájcba költözött. Ekkor Koós arra kérte Oroszhegyit, hogy vállalja el a lap szerkesztését. Oroszhegyi a felkérésnek eleget tett, s már júniustól kezdve átvette a lap szerkesztését...”

Ezt a szerkesztőváltást a lap fel is tüntette: indulásakor azt olvashatjuk: „Ideiglenes felelős szerkesztő és kiadó: Koós Ferenc.” 1860. augusztus 25-én Koós Ferenc bejelentette, hogy a lap politikai tartalommal fog megjelenni „Oroszhegyi Józsa felelős szerkesztése alatt”. A 12. számtól kezdve, amikor az előfizetők száma még csak 450 volt, Oroszhegyi Józsa a felelős szerkesztő, Koós Ferenc pedig maradt főmunkatársnak és kiadónak.

Koós Ferenc szívesen vette az idősebb és már ismert nevű Oroszhegyi Józsa közreműködését, és a lap irányvonalát együtt szabták meg. Törekvéseiket mindjárt az első számban közösen fogalmazták meg: „E lap közvetítő kapcsolt szolgál az Anya Ország és a Román tartományokban szétszórt magyarság közt. Ismerteti a Román tartományokat, alkotmányos életét, szokásokat stb. s a Magyar és Román nemzet közös viszonyaira vonatkozó történelmi adatokat.”

A lap kezdettől fogva ennek a célkitűzésnek a szolgálatában állott, szeptember elsejétől kezdve azonban már kitekintett az európai szabadságmozgalmakra, s decemberben például közölte Garibaldi napiparancsát a dél-olaszországi hadsereghez.

A lap legjellemzőbb vonása azonban az volt, hogy állandó figyelmet fordított „a román és magyar nemzet százados küzdelmeire vallás, haza és szabadságért”. A közös harcok, valamint a kulturális kapcsolatok tudatát vitte be olvasóinak táborába. Nem hiányoztak a lapból az ilyen jellegű versek (Czelder Márton: *Moldva utolsó függetlenségi harca*, 1716), hírek vagy pedig a román sajtóból átvett magyar kulturális vonatkozású közlemények sem. (Igy például átvették a *Revista Karpatilor* cikkét a magyar zenéről és operáról, a *Hunyadi Lászlóról*.)

Oroszhegyi Józsa mindezeknél azonban még messzebbre nézett. A bukaresti magyar lap szerkesztője, akinek állandó harcot kellett vívnia lapja fenntartásáért, romantikus lelkesedéssel az egész emberiséget akarta átölelni. Ez a nehéz körülmények között élő bukaresti magyar orvos és publicista Jókai, Kossuth és Victor Hugo kortársra volt, és hozzájuk hasonlóan az egész emberiség javáért küszködött — ahogy ez *Tájékozódás* című szerkesztői cikkéből is kiténik: „A kitűzött nagy cél — írja — az emberiség érdekessége, s ebből fejlődő boldogsága.” Nem feledkezik meg a moldvai csángó magyarokról sem, s kijelenti: „javukra munkálkodni feladatunkul tűztük

ki." A liberalizmus hívei mindenütt szívesen olvashatták: „Akarjuk, hogy minden nép csupán saját, s nem mások rovására legyen boldog! Ez az irányunk, ez az én igyekvésem.“

Mindebből természetesen keveset valósíthatott meg a szerkesztő, hiszen lapja hamarosan megszűnt. Oroszhegyi Józstát azonban nem kell romantikus álmodozónak, idealista publicistának tekintenünk. A társadalmi feladatokat, a nép életét alaposan felmérő, és a gyakorlati feladatokkal is határozottan szembenéző orvos volt. Amikor 1857-ben (?) Abrudbányára került, Erdély aranyvidékét kezdte tanulmányozni, és arról orvosi szempontból részletes leírást adott. (Izsák Sámuel: *Oroszhegyi Józsa doktor ismeretlen orvosi topográfiaja: Erdély aranyvidéke orvosi szempontból*. Communicationes ex Bibl. Hist. Med. Hung. Bpest, 1956. 6—7: 16—61.) Ebben a csak újabban felfedezett, kiadatlanul sokáig lappangó munkájában ismertette a népi betegségeket, a népi gyógymódokat, s rámutatott a nép, a bányászok magárahagyatottságára, nyomorúságára, s keményen támadta a sarlatán orvosokat, a néptől elszakadt értelmiséget. A népért felelős orvos kemény, kíméletlen hangja volt ez, amely nemcsak a maga korához szólott, hanem a jövőhöz is: „Az orvosi rend főfeladata [...] a népoktatás lenne.“ A pusztító népbetegségek terjedését így akarta megakadályozni.

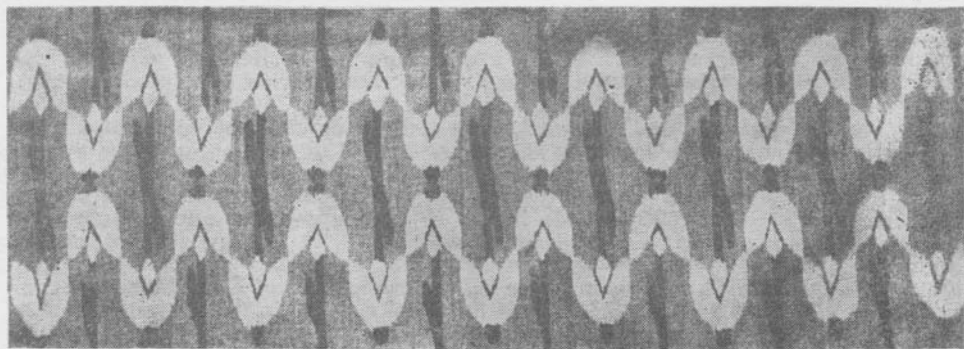
Oroszhegyi Józsa másik, nagyobb tanulmányát, a *Román életet* 1867-ben elküldte az Erdélyi Múzeum Egyesületnek, így jutott előbb Kelemen Lajosnak, majd általa Bíró Sándornak a kezébe, és az ő gondozásában jelent meg 1942-ben az *Erdélyi Ritkaságok* sorozatában.

A *Román élet* Havaselvéről és Moldváról adott történelmi és földrajzi vázlata napjainkra elavult, egyes részeit azonban a XIX. századi állapotokra jellemző dokumentumnak tekinthetjük. Érdekesebb ma is mindaz, amit a nép viseletéről, táncairól, dalairól, szokásairól, a társadalmi osztályok életéről, valamint a romániai magyarokról írt. Oroszhegyi Józsaiban tehát éppen úgy megvolt az etnográfiai érdeklődés, mint nagy kortársaiban, Orbán Balázsban, Kriza Jánosban, de erre a munkára jóval kevesebb időt szánhatott, s így összefoglaló képet adott, nem részletes feldolgozást.

A Bukarestből hamarosan Focșani-Munteni-be került kórházi főorvos a fentiek szerint nemcsak hangoztatta azt — mint ezekben az években mások is —, hogy a román nép szokásait és kultúráját meg kell ismernünk, hanem írásaival megtett mindent azért, hogy ezt a célt — legalább részben — megvalósítsa. Munkájával azonban olyan időben (a kiegyezéskor) készült el, amikor a magyar olvasóközönség érdeklődését egészen más kérdések foglalták le. Oroszhegyi Józsa kézírata ekkor nem kapott kiadót, és több mint hetven esztendőnek kellett elteltnie, amíg elfelejtett munkáira és törekvéseire ismét ráirányult a kutatók figyelmé. Publicisztikai munkásságát azonban még alig ismerjük.

A *Bukaresti Magyar Közölny* megértést talált olvasói körében, de a reakció támadásai miatt hamar megszűnt, és a szerkesztője Bukarestből elkerülve elszakadt az ottani magyarság életétől. Mint számos úttörőnek, neki is tragikus sors jutott osztályrészül, hányt-vetett életét súlyos betegség után, 1870. február 20-án fejezte be Pesten. Irodalmi hagyatékát azonban ma újra értékeljük.

Vita Zsigmond

Kozma Erzsébet szőnyege

A gimnáziumi tanulók túlterheléséről

Napjaink oktatási gyakorlatának egyik sokat vitatott problémája a tanulók túlterhelésének kérdése. Gyakorló pedagógusok jól tudják, hogy a túlterhelés létező valóság, s nemcsak elszigetelt jelenség, hanem országos méretekben is közoktatásunk egyik gondja; erre lehet következtetni azokból az át- és leiratokból, amelyeket időnként felsőbb oktatásügyi szervek juttatnak el e kérdésben az iskolákhoz. Napi munkánk során a tanulóknál jelentkező sikertelenségeket hajlamosak vagyunk csak a tanulók felszínes felkészülésének tulajdonítani. Évharmadok végén, igazgatói kiértékeléskor gyakran vetődött s vetődik fel a tanárok, tanítók felé irányított kritika: nem foglalkoztunk „differenciáltan” a tanulókkal, nem tanítottuk „szelektíven” a ránk bízott tantárgyat. A szülők részéről is hangzik el olykor közvetlenül, hol pedig közvetve valamelyes szemrehányás: miért nem vesszük figyelembe mi, tanügyiék azt a tényt, hogy sok gyermek már korlátozott képességei miatt sem tud megbirkózni a túlságosan felduzzasztott anyaggal. A túlterhelés tehát több nézőpontból is akut probléma, szembe kell nézni vele, s tanulmányozásra szorul. Egy kérdőíves felmérés adatainak a feldolgozása során sokatmondó, számunkra, tanügyiék számára elgondolkoztató eredményekhez jutottunk. Pedig az általunk megfogalmazott kérdőív kérdései távolról sem ölelték fel mindazokat a területeket, amelyek a tanulók mindennapi feladatai közé tartoznak, nevezetesen olyan feladatokat, amelyekért ugyan nem jár osztályzat, de el nem végzésük során kijár a szokásos kritika vagy talán különböző szankciók is. Így például nem volt kérdés arról, hogy mennyi időt fordít a tanuló pionírmunkára, nem szerepelnek a szakkörök s az azokra való készülés, mint ahogy az sem, mennyi időt fordítanak például osztály- vagy alkalmi ünnepélyek előkészítésére, próbákra, hazafias munkákra stb., a tanítási órán kívüli elfoglaltságokra. A fentiek természetesen tovább növelik a tanulók heti elfoglaltságát. A kérdőív adatain kívül forrásul szolgáltak még a különböző (V—VI—VII.) osztályok órarendjei, a tanulókkal s a szülőkkel folytatott beszélgetések konklúziói. Megpróbáltuk nyomon követni a megkérdezettek egy napi tevékenységét, olyanokat is, amelyek nincsenek szorosabb kapcsolatban a tanulással (pl. sport, házimunka, szabad idő, éjszakai pihenés stb.). A fentiek ugyanis közvetve vagy közvetlenül befolyásolják az egyéni tanulásra fordított időt. Magától értetődő, hogy annak a tanulóknak, akinek napi 1—2 órai ház körüli teendőket is végeznie kell, esetleg kistestvérere vigyáznia, kevesebb ideje jut iskolai feladatainak elvégzésére. A fenti példa egyáltalán nem egyedül, szerencsére elég sok a kistestvér, de ennek — bármilyen groteszkül hangzik — sok iskolás korú nagyobb testvér vallja kárát, legalábbis a tanulás szempontjából.

Úgy vélem, szemléletesebb, ha osztályonként mutatom be a tanulók napi elfoglaltságait. Az iskolában eltöltött órákhoz, valamint az otthoni egyéni tanulásra szánt időhöz még hozzáadtuk az iskolai konzultációkon eltöltött időt, a sportolásra fordított időt s végül a házimunka által igénybevett időt is. Mit mutatnak a mérés eredményei? Az V. osztályban egy tanuló napi kötelező programja — átlagosan, azaz a többségre vonatkoztatva — 9 óra 38 perc. A VI. osztályban az eredmény egy napra számítva 9 óra 35 perc, a VII. osztályban kerekén 13 óra! A fenti eredmények a következő összetevőkből állanak:

- V. osztály: napi 5 óra 30 perc az iskolában
- átlag 3 óra egyéni tanulás
- napi 8 perc konzultáció
- napi 20 perc sport
- napi 40 perc házimunka (bevásárlás, takarítás,
kisgyermekre vigyázás stb.)
- összesen: 9 óra 38 perc

VI. osztály: iskolában 5 óra 30 perc
egyéni tanulás 3 óra
konzultáció 9 perc
sport 26 perc
házimunka 30 perc
összesen: 9 óra 35 perc

VII. osztály: iskolában 6 óra 30 perc
egyéni tanulás 3 óra 30 perc
konzultáció 1 óra
sport 1 óra
házimunka 1 óra
összesen: 13 óra

Csak a tanórákat s az otthoni egyéni tanulást véve alapul, az eredmény így alakult: V. osztályban 8 óra, VI.-ban 8 óra 30 perc, VII.-ben 10 óra. Első áttekintésre is hihetetlennek tűnik ez a túlzott túlterhelése a gyermekeknek. A tény azonban tény marad.

Vannak napok, amikor a gyerekek két, sőt három órakor fejezik be a délelőtti tanulást. Ami azokon a napokon 6, illetve 7 órát jelent. A kérdőívek adatai szerint a megkérdezettek körülbelül 55 százaléka azt nyilatkozta, hogy ebéd után azonnal hozzálát a következő napi leckék tanulásához. Tehát kb. három óra—fél négy körül. Úgyiszlóvan nincs pihenő a két tanulási periódus között. Ez a helytelen időbeosztás még fokozza a fáradtságot, amit a kérdőívekből idézett válaszok is igazolnak: V. osztályosok: „Fárasztó [ti. a tanulás], mert nehezek a tantárgyak“; „Fárasztónak tartom az iskolai életet, mert távol lakom az iskolától, és nehezen tudom megtanulni a leckémet“; „...mert ha nem lenne a matematika, akkor nagyon jól menne az iskola nekem“; „Elég fárasztónak, mert nekem nehezen fog fel a fejem.“

VI. osztályosok írják: „Fárasztónak, mert korán kell kelni“; „Fárasztónak találok azért, mert 3-ig van óránk“; „Az órák után, amikor hazajövök, szellemileg olyan fáradt vagyok, hogy egy óra, másfél óra pihenés után is nagyon sokat kell a könyv mellett ülnöm, s a tanulás ilyenkor, főleg szerdán és csütörtökön, amikor 7 óránk van, nagyon nehéz“; „Fárasztónak tartom, mert nehéz a táska, mert nagyok a könyvek, és nehéz az utazás az autóbuszon“; „Fárasztó, mivel sokat követelnek (sajnos).“ Nem idézek tovább. A fáradtság okai a tanulók szerint is: koránkelés, sok nehéz könyv, sok anyag (főleg matematika), 7 óra is egy-egy nap, fárasztó utazás a buszokon, a tanárok túlzott követelései...

A tanulók felől nézve, a tanulás igen komoly, sőt, aggasztóan nagy pszichobiológiai megterhelést jelent, amely ha hosszú időn át tart, súlyos következményekkel járhat a tanuló idegrendszeri fejlődésére. A gyakori pszichopatologikus zavarok egy része a megterhelésből s az ebből származó sorozatos kudarcélményekből táplálkozik, mint pl. nyugtalanság, idegesség, összpontosítás-gyengeség és alvási zavarok, dadogás, gátlásosság, hipertónia stb. A tanulás mint az agykéreg funkciója erőteljesen igénybe veszi az idegrendszert, amit még fokozhat, ha tárgya unalmas, érdektelen, ilyenkor a tanulás robotmunka-jelleget kap. A túlterhelés okainak vizsgálatakor még figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy a tanulók nagy százalékanak — statisztikánkban 98 tanuló közül 42-nek — nincs otthon semmilyen figyelemreméltó segítsége, hozzá nem értés, időhiány vagy egyszerűen a szülők közömbössége miatt. Ezek a tanulók csak saját erejükre támaszkodnak, s ha intellektuálisan gyengébbek, saját tehetetlenségük áldozataiként csak növelik a túlterheltek számát. „A tanulók túlterhelését, fáradtságát csak akkor szemléltethetjük helyesen, ha azt a teljes pedagógiai folyamatban, a különféle okok és hatások rendszerében vizsgáljuk“ — írja dr. Kelemen László *A pedagógiai pszichológia alapkérdései* című munkájában. Nos, a különböző okok és hatások rendszerével kapcsolatosan volna egy-két megjegyzésünk. A pedagógusi munka nemcsak mesterség, hanem szolgálat is, a szó nemesebb értelmében. A legtöbb tanár, tanító arra törekszik, hogy a törvény előírt feladatainak eleget tegyen, s különösen a saját tantárgyában, annak megtanításában kíván jó, sőt kiváló eredményt elérni. Ez sok esetben presztizskérdés is! Ez a természetes, belülről jövő ambíció csak dicséretre méltó. A siker élményére a tanárnak is éppoly szüksége van, mint a tanulónak. Abbeli igyekezetünkben, hogy egyre jobb eredményeket érjünk el, ki-ki a saját tantárgyában, sajnos, hibát is követünk el. Pl. azt, hogy esetenként elhalmozzuk a tanulókat írásbeli feladatokkal, kötelező olvasnivalóval, sőt, a szünetekben is túlzottan bőven mérjük a kollégák az ilyen feladatokat, holott tudvalevőleg a diáknak a vakációban élet-szükséglet a teljes kikapcsolódás. A szellemi energiák regenerálódását csak egy vakációnyi terjedelmű kikapcsolódás biztosíthatja. Az a tanuló, aki a szünetekben

is egy-két, sőt három órát tanul (matematikapéldákat old meg, kötelező olvasmányokat olvas, nyelvtani gyakorlatokat végez), az nem kapcsolódik ki a tanulási folyamatból, csökkentett ritmusban, de folytatja azt, s bizonyos, hogy vakáció után nem kipihten tér vissza az iskolába. A túlterhelésből származó fáradtsághoz ilyen, talán mellékesnek tűnő tényező is hozzájárul. Persze bármelyikünkél kész a replika: előre kell haladni az anyaggal, gyakorolni kell minél többet, a tanterv előírja!

Néhány adat birtokában érzékeltetni szándékoztam azt a gondot, amelyet a tanulók túlterheltségének nevezünk. Teljes felelősséggel állítom, hogy a tanulmányi eredmények elégtelensége a tanulók többségénél jórészt az intellektuális túlterhelésből származik. Ezt még fokozza az az információövezet, amelyet tanulóink más forrásokból (mass media) szereznek, s amelyeket sokan nem tudnak beépíteni ismereteik rendszerébe, mert a tananyag megemészthetetlenül sok. Nincs idő elmélyülni a tantárgyak anyagában, emiatt sok tanuló tudása felszínes marad, enélkül pedig a logikus gondolkodás, a szintetizáló-elemző s egyéb készségek fejlesztése igen nehéz.

Ha a legjobb tanulók erőfeszítéseit vesszük figyelembe — ez náluk napi négy-öt és fél óra délutáni tanulást jelent —, akkor is azt állapíthatjuk meg, hogy a napi munkaráfordítás nem arányos az elért tanulmányi eredményekkel. Ezeknél a tanulóknál — ismerve kivételes képességeiket — a napi kilencórás (iskolai és otthoni) tanulásnak tízes körüli tanulmányi átlagot kellene eredményeznie. Ami sajnós, nincs így. (Nem mintha a jegyeket fetisizálnánk, de egyelőre nincs más mérce a tanulók tudásszintjének mérésére.) Tanulóink nagyfokú fáradtságról panaszkodnak, ennek következményeként nem ritkák náluk sem az idegesség tünetei.

Fentebb a tantervre hivatkoztunk mint a tanár legvégső érvére, amely kötelezi őt. Figyelembe véve a tantervi előírásokat és a tanulók túlterhelésével kapcsolatos aggasztó jelenségeket, néhány konklúzió jellegű javaslatot fogalmaznánk meg:

1. Az oktatási terv már csak a tanulók túlterhelése miatt is általános revízióra szorul.

2. Az ilyen irányú revízióra vonatkozó elképzeléseket különböző fokozatú iskolatípusokban tanári-tanítói közösségek papírra vethetnék, s elküldhetnék felsőbb oktatásügyi szervekhez tanulmányozás végett.

3. Hasznos lenne továbbá, ha tanítói-tanári szakkörökön önálló témaként megvitatnák: tantárgyanként hol és mit lehetne csökkenteni a tananyagban úgy, hogy ne vétsünk az oktatási terv szelleme ellen.

4. Javasolom, hogy ugyancsak önálló témaként különböző oktatási intézetekben vitassák meg: milyen egységes pedagógiai elvek szerint lehetne leghatékonyabban gyakorolni az ún. osztályon belüli szelektív számonkérést, a túlterhelést ezzel is csökkentendő, mert egységes követelményrendszer nélkül az osztályozás igazságtalanságának látszatát kelthetjük, aminek további veszélyes következményei lehetnének tanulóknál, szülőknél egyaránt.

Befejezésül még csak annyit, hogy mi, tanügyiék nemcsak oktatói, hanem nevelői is vagyunk tanulóinknak. Nemcsak szakmai kötelességből, hanem emberségből is feladatunk lelki fejlődésüket figyelemmel kísérni. Ez általános társadalmi elvárás a tanügyiekkel szemben. De speciális szakmai feladatunk jelezni mindazokat a rendellenességeket, amelyek a tanulóifjúság pszichikai-fizikai fejlődését negatív módon befolyásolják. 12-14 éves korú gyermekek tanulási feltételeiről szövtünk. Azokról, akik az ezredfordulón 32-34 évesek lesznek: teljes erejükben levő, aktív polgárai a társadalomnak. Civilizációnk jelenlegi ütemű fejlődését véve figyelembe, új társadalmi-történelmi környezetben élnek és dolgoznak majd. Mircea Malița gondolatát átvéve állíthatjuk: a tudományos-műszaki forradalom párhuzamosan kell hogy haladjon az oktatás esedékes forradalmával. Ugyancsak ő írja *A kétezredik év krónikája* című könyvében: „... a két fogalmat [ti. az oktatás és nevelés fogalmát] egy újjal kellene helyettesítenünk: az emberré alakulás folyamatának a fogalmával. Ez a folyamat intézményes keretekben és azon kívül megy végbe, a fölösleges ismeretekkel való telítődés mellőzésével, s célja az egyén harmonikus beilleszkedése a társadalom produktív életébe.“ A közoktatás dolgozóinak rendkívül nagy az erkölcsi felelősségük a tanulók túlterheléséből származó következményekért.

Gagy-Balla István

Új pénzrendszer, új gondok

Az Európai Gazdasági Közösség keretén belül a pénzügyi unió létrehozására vonatkozólag 1969-ben született határozat Hágában. A tagállamok megegyeztek abban, hogy 1980-ig megvalósítják nemcsak a pénzügyi, hanem a gazdasági egységet is.

1970-ben elkészült a pénzügyi unió terve, amely előírta a rögzített paritások kialakítását, bizonyos határokon túl a valutáris árfolyamok lebegtetésének kiküszöbölését, a tőke nemzetközi áramlásának szabaddá tételét. Ez a terv nem határozott a nemzeti valuták megtartása vagy egységes valutával történő helyettesítése tekintetében, de világos volt, hogy inkább az utóbbi felé hajlik, mert ezáltal a monetáris integráció folyamata visszafordíthatatlanná válna.

Később három jelentősebb integrációs irányzat próbált érvényesülni. Az egyiknek jellegzetes képviselője a Werner-terv. Ennek értelmében a pénzügyi egységet az összes országok közös erőfeszítése útján, több lépésben kellene megvalósítani, a közös monetáris intézmények létrehozásáig. Kezdetben a részt vevő országok valutái között az árfolyamok kilengési határai egyre jobban összehúzódnának, majd később rátérnének a passzív fizetési mérleggel rendelkező országok deficitjének finanszírozására. Így fokozatosan kialakulnának a rögzített árfolyamok. Ezután egyesíteni lehetne az országok arany- és devizatartalékait. Amennyiben az összes tagállamok a rendszeren belül maradnának, létre lehetne hozni az integrált pénzügyi intézményeket. A második irányzatot a Tindemans-jelentés képviseli. Ennek értelmében az integráció alapja a valutáris árfolyamok összehangolt lebegtetése volna. Az első irányzattól eltérően, a Tindemans-jelentés nem tartja szükségesnek és kötelezőnek, hogy az összes országok egyszerre induljanak, és azonos sebességgel haladjanak az integráció útján. Minden ország saját adottságaiból, feltételeiből, valamint a nemzetközi helyzet ismeretéből kiindulva állapítaná meg, hogy mikor és milyen mértékben kapcsolódni kíván a monetáris integrációba. A harmadik irányzat értelmében az integrációt azzal kellene kezdeni, hogy az EGK országai létrehoznák a közös monetáris intézményeket, közös pénzegységet és közös monetáris alapot, illetve bankot. A tagállamok fokozatosan elfogadnák és alkalmaznák a közös monetáris intézmények szabályait. Ennek az irányzatnak az alapján véglegesítették 1978 második felében az 1979. március 13-án életbe lépett pénzrendszer tervét.

Az EGK pénzügyi uniója tulajdonképpen a válságos évek viszontagságaira próbál válaszolni. Célja, hogy az unió országait fokozatosan eltávolítsa a dollártól, és új monetáris döntési központot hozzon létre. Nem véletlen ugyanis, hogy a monetáris unió gondolata éppen az 1966—1971-es időszakban eresztett egyre mélyebb gyökereket, amikor is a Bretton Woods-i nemzetközi valutáris rendszer válsága elérte tetőfokát. Ez a rendszer az Egyesült Államok pénzügyi monopóliumának hordozója. A második világháborút követően a gazdaságilag tönkrement nyugati hatalmak kénytelenek voltak elfogadni az USA vezető szerepét és a dollárt mint nemzetközi kulcsvalutát. Amerika volt a tőkés világ legfontosabb hitelezője, ő birtokolta a nyugati aranytartalékok több mint 80 százalékát.

A nehézségek és nézeteltérések akkor kezdődtek, amikor állandósítani igyekeztek a Nemzetközi Valuta Alap alapszabályzatából az Egyesült Államok részére származó előnyöket, anélkül hogy figyelembe vették volna a nyugati világban beállt lényeges változásokat, az erőviszonyok megváltozását. Az időközben megerősödött európai nagyhatalmak ugyanis felszabadultak az USA pénzügyi uralma alól, igényt tartanak a monetáris uralom felosztására, sőt megszerzésére. Kérdés hát, hogy az infláció marta dollár képes-e még a nemzetközi valutáris rendszer keretében a kulcsvaluta szerepét betölteni.

Az évtizedfordulón, tehát a tőkés világrendszer ellentmondásai valutáris téren is kiéleződtek. Ugyanakkor egyre erősebben megnyilvánul a fejlődő országoknak az az igazságos követelése, hogy ők is aktívan részt vehessenek a nemzetközi döntéshozatalban, tehát a nemzetközi-pénzügyi élet területén is teljesen új légrétegre van

szükség. A nézeteltéréseket eleinte egyeztetések, félmegoldások útján próbálták kiküszöbölni, napjainkban azonban a válság annyira elmélyült, hogy a nyugati nagyhatalmak többé nem gondolhatnak ideiglenes megoldásokra. Így született meg egy új pénzrendszer terve, amely magán viseli a tőkés nagyhatalmak közötti ellentmondásokat és a monetáris uralomért vívott harc jegyeit. Az EGK új pénzrendszeréről van szó.

Jelenleg a dollár széles körű nemzetközi felhasználásának örvend. Az EGK országai kölcsönös gazdasági kapcsolataik lebonyolítására is felhasználják. A dollár állandó ingadozása tehát nemcsak kívülről, hanem belülről is aláasta az EGK gazdasági érdekeit. Továbbá, a dollár állandó leértékelődése versenyképességi előnyt jelentett az amerikai cégek számára, mert ily módon olcsóbbá váltak az amerikai termékek is. Az EGK országai azáltal, hogy szerződéseiket dollárban számították és kötötték meg, az amerikai konkurencia érdekeit szolgálták. Ezért a dollártól való elszakadás politikai indítékai legalább olyan erősek voltak, mint a gazdaságiak.

1979-ig a monetáris unió területén az EGK eddig csak két jelentősebb eredményt könyvelhetett el: létrehozták az Európai Monetáris Együttműködési Alapot (EMEA), 1972-ben pedig a „valutáris kigyót”. Az EMEA-t arra használták, hogy központilag közbeléphessenek a valutáris árfolyamok viszonylagos stabilitása megőrzése érdekében, fellelve ezzel az országok központi bankjait ez alól a felelősség alól. Sajnos, már létrehozása óta, az Alap a pénzügyi eszközök folytonos hiányával küszködött. A valutáris kigyót viszont úgy tekinthetjük, mint a nemrég életbe lépett monetáris unió előfutárát. Eredeti célja az volt, hogy Nyugat-Európában egy monetáris stabilitási övezetet hozzon létre, és így védelmet nyújtson a dollár árfolyamának ingadozása kiváltotta valutáris rendetlenséggel szemben. 1974-ben Franciaország, a stabilitás kezdeményezője, nem tudván biztosítani a frank árfolyamát, kilépett a „kigyóból”, 1975-ben visszalépett, de csak rövid időre, mert 1976-ban ismét kénytelen volt kilépni. Később Anglia, Olaszország és Írország, majd Svédország követte Franciaország példáját.

A dollár második hivatalos leértékelése (1973) után a legtöbb nyugati ország általánosította a lebegtetési politikát. A valutáris piac egyre bizonytalanabbá vált, és ez a monetáris unió elnapolását vonta maga után. Ezért 1978. július 6–7-én Bremenben, amikor az EGK Tanácsa elhatározta az új pénzügyi kooperációt, előírták egy stabil monetáris övezet létrehozását, azzal a céllal, hogy felgyorsítsák a gazdasági növekedést, a világkereskedelemben való részvételt, s csökkentsék a munkanélküliséget és az inflációt. 1978. december 5-én, a Brüsszelben aláírt egyezmény alapján minderről már pontosabb és teljesebb képet alkothattunk: nemcsak egyszerű stabilitási övezetről, „szuper-kigyóról” van szó, amely egyesítené az összes EGK tagállamokat a válság elleni közös harc érdekében, hanem egy valódi nyugati-európai pénzrendszeréről, amely nagyon sok szempontból versengene a Bretton Woods-i rendszerrel, a washingtoni központtal. A brüsszeli határozat értelmében az új pénzrendszer 1979. január 1-én már életbe kellett volna lépnie, akkorra ugyanis 6 ország beleegeyzett a közös indulásba: az NSZK, Franciaország, Belgium, Hollandia, Luxemburg, Dánia. Anglia fenntartotta magának azt a jogot, hogy a belső és külső események alakulásának függvényében utólag belépjen az új rendszerbe. Később ugyan, de Olaszország és Írország is úgy döntött, hogy január 1-én belépnek. Brüsszelben és később Párizsban a vezető politikuskok csak a fontosabb politikai, gazdasági és működési vetületekben egyeztek meg.

1979 elején Franciaország megvétózta a közös indulást. Később azonban, március 13-án az új pénzrendszer életbe lépett. Ezt elsősorban az tette lehetővé, hogy 1979 első két hónapjában, anélkül hogy erre vonatkozólag előzőleg döntés vagy javaslat született volna, a 8 állam valutáris árfolyamai nem lépték túl a $\pm 2,25$ százalékos kilengési határt, vagyis azt, amelyet az új pénzrendszer is előír.

Az új pénzrendszer csak akkor lehet életerős, tartós, csak akkor tud majd beilleszkedni a világ valutáris rendszerébe, ha az EGK tagállamai összehangolják árfolyampolitikájukat, s más országokkal szemben közös vagy azonos árfolyampolitikát folytatnak. A nyugati-európai pénzrendszer központjában egy új pénzegység áll, az ECU (European Currency Unit), amelynek értékét egy — a részt vevő országok és Anglia valutáiból álló — „monetáris kosár” határozza meg, figyelembe véve a tagállamok bruttó nemzeti termékének és külkereskedelmének nagyságát. Az ECU funkciói közül a legfontosabbak: etalon a csereárfolyamok mechanizmusa keretén belül; számlaegység a beavatkozási és hitelezési mechanizmus keretében; fizetési eszköz a tagállamok monetáris hatóságai között.

Minden tagállam valutájának van egy központi, ECU-ban kifejezett árfolyama (1 ECU=5,79831 francia frank; 2,51064 nyugatnémet márka; 39,4582 belga frank; 7,08592 dán korona; 2,72077 holland forint stb.). Ezeket a központi árfolyamokat kétoldali csereárfolyamok megállapítására használják fel, és tulajdonképpen e körül

rögzítik a 2,25 százalékos kilengési határokat. Azok az országok (például Olaszország), amelyek előbb lebegő árfolyammal rendelkeztek, tehát nem voltak benne a „kigyóban”, megengedhetnek maguknak egy 6 százalékos kilengési határt, amelyet azonban le kell csökkenteniük, mielőtt kedvező gazdasági körülmények alakulnak ki.

A csere-árfolyampolitikára vonatkozólag a legfontosabb döntéseket csak kölcsönös véleménykérés után hozzák meg. A beavatkozásokat általában minden ország saját valutáját felhasználva végzi, de csak akkor, ha az árfolyam érintette a beavatkozási pontokat (a kilengési határokat).

Ugyanakkor vészcsengő létrehozását határozták el arra az esetre, ha a többi valutához viszonyított árfolyam elérte a kilengés 75 százalékát, arra kötelezven a pénzügyi szerveket, hogy meggátolják a kilengési határok áthágását. Ezek tiszteletben tartása érdekében közös, 25 milliárd ECU (32 milliárd dollár) értékű beavatkozási alapot hoztak létre. A beavatkozáshoz szükséges ECU-összeg nagysága nem korlátozott, de a hitel lejártának ideje nagyon rövid (legtöbb 45 nap a beavatkozás hónapjának végétől számítva). A határidőt 3 hónappal meg lehet hosszabbítani, de csak a közös alapba való befizetés felső határáig.

Az eddigiekből kitűnik, hogy az új európai pénzrendszer bizonyos alapelvei vonzóbbak, mint a Bretton Woods-i valutáris rendszeré. Washington például lemondott a stabilitásról, és egy általánosított lebegtetési rendszer felé hajlott. Ezzel szemben az új rendszer, igaz, csak kevés ország számára, de garantálni szeretné a monetáris stabilitást. A régi rendszer egy állandóan gyengülő nemzeti valután alapul, az új rendszer középpontjában egy újonnan létrehozott nemzetközi pénzegység (az ECU) áll, amely rögzített árfolyamokkal kapcsolódik a nemzeti valutákhoz.

Az új rendszer egyik legjelentősebb előnye azonban az, hogy visszaállítja a pénzegység (ECU) és az arany közötti kapcsolatot, olyan értelemben, hogy minden tagállam aranytartalékának 20 százalékát befizeti, és ennek megfelelő ECU-mennyiséget kap. Így az ECU kibocsátását az arany fedezi. Az arany tehát ismét monetáris funkciót kapott. Ez még nem jogosít fel arra, hogy határozottan állítsuk: az arany ismét betölti majd az etalon-, fizetési- és forgalmieszköz-funkciókat is. De az világos, hogy az arany monetáris funkciókkal való felruházása a stabilitási törekvések esélyeit növeli.

Az EGK integrációs terveivel kapcsolatban az Egyesült Államokban ellentétes vélemények hangzottak el. Azt azonban szinte egyöntetűen elismerik, hogy az új európai monetáris rendszer korlátozni fogja a dollár és az USA befolyását a nemzetközi piacon. A Nemzetközi Valuta Alap kétségbe vonta az új pénzrendszer gyakorlatba ültetésének lehetőségét és életképességét, mindannak ellenére, hogy az EGK vezető politikusai kijelentették: az új pénzrendszer teljes egészében tiszteletben tartja az NVA alapszabályzatát, és a két pénzrendszer között nem kerül sor nyílt összetűzésre.

Az EGK keretén belül sem beszélhetünk teljes összhangról. Anglia például elhalasztotta csatlakozását az új rendszerhez, azzal indokolván, hogy számára az északi-tengeri olajmezők nagyobb stabilitást biztosítanak, mint az új pénzrendszer. Továbbá a közös piaci mezőgazdasági árak befagyasztását, a regionális politika felülvizsgálását és — akárcsak Olaszország — kedvezőbb feltételeket követelt a kilengési határok tiszteletben tartására vonatkozólag. Franciaországban Maurice Couve de Murville és Michel Debré volt miniszterelnökök határozottan bírálták a kormány döntését, amelynek következtében az ország aranytartalékának 20 százalékát államok feletti szerveknek rendelte alá. Ugyanezzel a döntéssel kapcsolatban Robert Ballanger, a kommunista képviselő csoportjának elnöke levelet intézett Raymond Barre miniszterelnökhöz, és hangsúlyozta, hogy a fentebbi döntés az Alkotmány és a parlament jogainak súlyos megsértését jelenti, valamint az eddigi gazdasági-társadalmi és pénzügyi politika elvetését és államok feletti szerveknek való alárendelését. Ez a lépés nyilván a politikai integráció előestéjét jelentheti.

Felvetődik továbbá a következő kérdés: vajon a nyugat-európai pénzrendszer jobban fog-e működni, mint előde, a valutáris kigyó? Ha csak a tervezett működési mechanizmust vesszük figyelembe, akkor igenlő választ adhatunk, az új rendszer ugyanis sokkal jelentősebb beavatkozási eszközökkel rendelkezik. Gazdasági alapja azonban ugyanaz maradt. A tagállamok fejlődési színvonala ugyanis továbbra is elég jelentős eltérést mutat. Országonként különbözik az infláció színvonala és üteme is. A valutáris árfolyamok stabilitása azonban hosszabb távon elsősorban csakis a rendszer országainak gazdasági és pénzügyi egyensúlyára épülhet, és csak másodszorban a tőrszdei beavatkozásra. A stabilitás tehát azt feltételeznél, hogy az EGK fejlettebb államai rendszeres és lényeges gazdasági segítséget nyújtsanak a kevésbé fejlett tagállamoknak. Az ilyen vagy hasonló lépések azonban hiányoznak az új pénzrendszer tervéből.

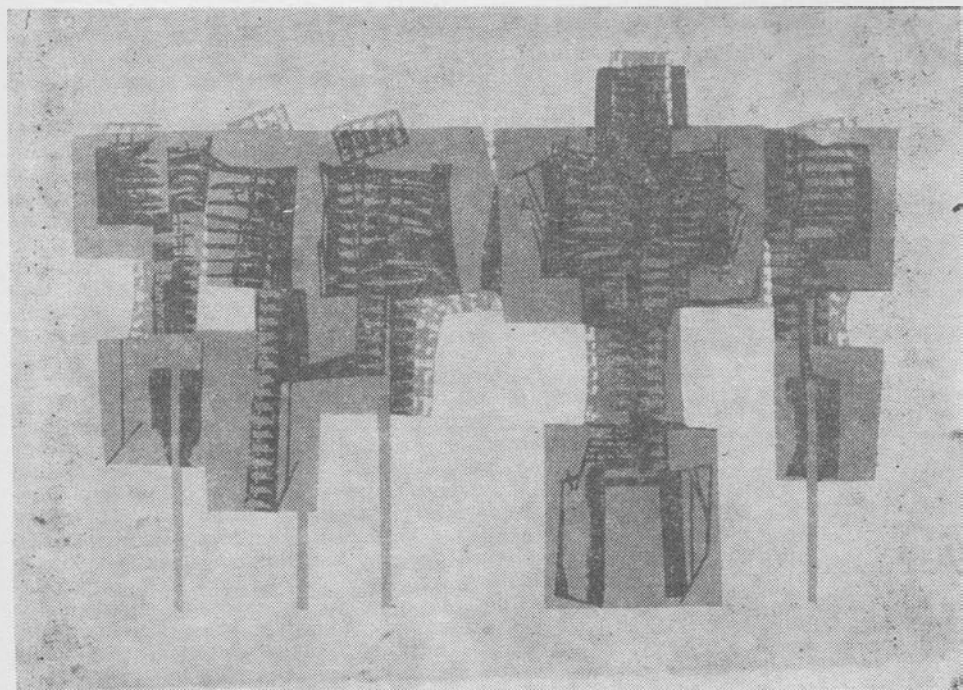
Pozitív vonásaira való tekintettel, egyes nyugat-európai — az EGK-n kívül álló

— országok is reménykedve tekintenek az új pénzrendszerre. Persze, nem annyira, hogy felvételüket is kériék. Ausztria például hivatalosan kifejezte azt az óhaját, hogy szövetségi szerződés alapján szeretne kapcsolódni az új rendszerhez. Svájc szövetségi minőségben nem jöhet számításba, de nem hivatalosan kölcsönös kapcsolatokat tart fenn az új pénzrendszerrel.

Az új pénzrendszer gyakorlati működésének eredményeit ma még nem lehet megítélni. Csupán annyit lehet határozottan állítani, hogy a stabilitási övezet földrajzilag kiszélesedett. Az előfutár valutáris kigyónak ugyanis még csak 5 tagja volt. A jelenlegi pénzrendszernek 8 tagja van, ezek reménykedve várják Anglia belépését, és a Közös Piac kiszélesedésével tovább növelhető majd a stabilitási övezet is. Ugyanebben az irányban hat a lazábbán társuló államok számának növekedése. Meg kell azonban jegyezni, hogy a stabilitási (kilengési) határok is szélesebbek ($\pm 2,25\%$) a Bretton Woods-i rendszer ± 1 százalékaival és a régebbi valutáris kigyó $\pm 1,125$ százalékaival szemben. A dollárhoz és más valutákhoz viszonyítva, a 8 tagállam pénzegységei továbbra is kigyószerűen lebegnek, előre tervezett határok nélkül. Az új pénzrendszer nem befolyásolja a dollár árfolyamát. Ha valaki ezután is dollárban kötné meg kereskedelmi szerződéseit, egyáltalán nem élvezhetné az új rendszer előnyeit. A fentebb említett központi árfolyamok stabilitásának valószínűsége elég magas (legalább 6—12 hónap). Aki tehát ECU-ban köti meg kereskedelmi szerződéseit, bizonyos mértékben már élvezheti az új rendszer előnyeit.

A központi bankok kormányzóinak 1979 áprilisában tartott baseli összejövetelén elég részletesen foglalkoztak a pénzrendszer működésével. Az NSZK-nak sikerült az inflációt viszonylag alacsony színvonalon tartania. A többi tagállamban az infláció nagyobb, és eddig nem jelentkeznek a szükséges csökkenési tendenciák. Zavaró hatást válthat ki a font sterling is azért, hogy benne van abban a „monetáris kosárban“, amely az új pénzegység (az ECU) értékét meghatározza, mindannak ellenére, hogy Anglia az új pénzrendszeren kívül maradt. Nincs véglegesen megoldva a mezőgazdasági árak kérdése sem. Azt mondhatjuk tehát, hogy a jövőre vonatkozó derülátó nézetekkel szemben jelen vannak a kevésbé optimista vagy éppenséggel pesszimista nézetek is.

Vorzásák Magda—Vorzásák Álmos

Kazinczy Gábor: A Dózsa-sorozatból

Valóság és lehetőség a romániai magyar történetírásban

Gondolatok a könyvtárban

Csak a múlt tudományos birtokbavételével lehet a jelen fölött úrrá lenni, s az a népcsoport, amely lemond történelmének egyik vagy másik periódusáról, jövőjét teszi kétségessé. Aki beletörődik abba, hogy tegnapijait elhallgassák vagy kisajátítsák, identitását veszti el.

GÁLL ERNŐ

Mielőtt az alábbi sorokat papírra vettem volna, kikerestem a *Korunk* 1975–1980-as számaiból azokat az írásokat, amelyek a romániai magyar nemzetiségtörténet irodalmával foglalkoznak, akár a tervek, akár a megvalósítások szintjén. Ami azonnal megállapítható, hogy a lap tág teret biztosít(ott) azoknak a *programmatikus* írásoknak — Jakó Zsigmond, Mikó Imre, Egyed Ákos összegezéseire gondolunk itt főleg —, amelyek a hazai történetírás és -kutatás számára alapvető elméleti, s ami még fontosabb, gyakorlati kiindulópontot, betájolást jelentettek (jelentenek). Egyed Ákos például ezt írja 1978-ban Benkó Samu kötete kapcsán: „Nem a művelődéstörténeti kutatások intenzitásának csökkenése vezet történetírásunk strukturális zavarainak kiküszöböléséhez, hanem az összes többi kutatási ágazat felzárkózása arra a színvonalra, amelyen a művelődéstörténet kutatása folyik.“ Mert „a művelődéstörténet, még ha majdnem parttalanán szélesítjük is határát, nem egyenlő a teljes történelemmel, s a művelődéstörténetírás sem azonosítható egész történetírásunkkal“.

(Kiemelés tőlem — S. M.)

Ezzel már szinte fejest is ugrottunk a kérdéskör közepébe, hiszen végeredményben a romániai magyar történeti kiadványokról szeretnénk néhány gondolatot megosztani a (feltételezett) olvasóval. A történezt — a nemzetiségi múlt „napszámosságát“ kiváltképpen — egész tevékenysége során „polárpszichózis“ kíséri végig, s alkotó magánosságát csupán nagyon rövid időre oldják fel a munka egy-egy lezárt szakaszának eredményeképpen megjelenő könyvei, illetve azok kritikai, olvasói, szakés kartársi visszajelzései. Mindez annak ellenére, hogy a hatvanas évek végén és a következő évtized elején a kutatásokhoz újra intézményes keretek jöttek létre: a Nicolae Iorga Történelmi Intézet keretén belül, a Kriterion Könyvkiadó megalapításával, illetve a *Korunk* mellé felzárkózó publikálási lehetőségek bővülésével A *Hét* és a *Művelődés* hasábjain. [...]

1975 és 1979 között — vizsgálódásaink leginkább ezt az öt esztendőt érintik — a romániai magyar történetírás során született munkák több kiadó segítségével kerültek piacra magyar nyelven. Az első hely természetesen a Kriterion illeti meg, melyet a Politikai Könyvkiadó, a Tudományos és Enciklopédiai Kiadó, a Dacia, illetve egy címmel a Ion Creangă Könyvkiadó (*A bölcsőhely parancsai* — Veress Dániel gondozásában) követ. Végül egy helyi kiadvány is napvilágot látott 1976-ban Hargita megyében (*A székelyek harca a feudális kizsákmányolás ellen a XVII. század második felében és részvételük a törökellenes harcban*). Évenként általában 14–15 történeti tárgyú munka jelenik meg magyar nyelven kiadóinknál. Alakját tekintve ide kellene sorolnunk az évkönyveket is, nevezetesen a *Korunk* 1976-os jubilaris gyűjteményét, illetve *A Hét* eddigi három évkönyvét is, de ezek arcéle, súlypontja nem kimondottan történeti jellegű. Magyar nyelven ma már csak egyetlen múzeumi kiadvány, a sepsiszentgyörgyi *Aluta* jelenik meg; előttünk érthetetlen okok miatt a marosvásárhelyi *Marisia* néhány év óta szakított ezzel a szép hagyománnyal... A kiadók tekintetében 1975-től kezdődően a magyar nyelvű történeti tárgyú kiadványok egyre inkább két kiadó vállára nehezdednek: a Kriterion és a Politikai Könyv-

kiadó lettek szinte kizárólagos gazdái. Terveikben a sokrétűvé váló olvasói igény kielégítése — midőn a papírmennyiség jőszerivel változatlan marad — némileg indokkal apasztotta a história súlyát, minthogy egyre több természettudományos, műszaki, néprajzi, irodalmi stb. munka kerül forgalomba. A tudományos-műszaki forradalom érezteti hatását a kiadói berkekben is. Ez azonban a kérdésnek csupán a *mennyiségi* oldala.

Ennél — véleményünk szerint — sokkal relevánsabb a tartalmi és formai megoszlás. Ez utóbbiak tükrözik azt, amit Jakó Zsigmond így fogalmazott meg: „a nemzetiségi történetkutatásnak a maga sajátos hagyományai, a sajátos eltérő problematikája föltétlenül gazdagítja, a jövőben is gazdagíthatja országunk történetírását, ahogyan a múltban is nagyon sok új eszme, új módszer és termékeny indítás jött ezeken a szájakon keresztül a román történetírás erdélyi ágába, hiszen az együttélésen keresztül a három nép történettudománya között is fennálltak a természetes kapcsolatok.“ Az utóbbi öt évben az olvasóhoz jutott munkákat is fel kell osztanunk: a) önálló kutatások eredményeit bemutató életművekre, monográfiákra és b) szövegközlésekre, amelyekhez bevezető tanulmány, jegyzetanyag csatlakozik. Nagy nyereségeink az életművekből izellőt adó reprezentatív kötetek: Jakó Zsigmond: *Könyv, írás, értelmiség*, Spielmann József: *A közjó szolgálatában*, Benkő Samu: *A helyzet-tudat változásai*, Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak 1750—1850*, Kovách Géza: *Ahol Dózsa és Horia hadai jártak*, Fuchs Simon: *Munkásmozgalom a Maros völgyében* stb. Zömében ezek a művelődéstörténetet, a középkor és az újkor századait fogják át, s csupán egy szerző veszi szemügyre a közelmúltat. Nem kapcsolódnak csupán a Székelyföld múltjához, hanem az egész erdélyi magyarság művelődési-tudományos életét vizsgálják, annak kapcsolatait és kölcsönviszonyait, a hatásmechanizmusokat (a történeti gyakorlat szemszögéből), amelyek a román és német, illetve az egyetemes kultúrához és civilizációhoz közelítették világunkat. Imreh István tanulmányai talán újból elindíthatják az ötvenes évek végén elakadt gazdaságtörténeti kutatásokat, melyek nélkül a nemzetiségtörténet semmiféle „szövegkörnyezete“ nem érthető meg. Örvedetes, hogy történelmi vizsgálódásaink kimozdultak székelycentrikusságukból, hogy a szemhatár kitágult valamennyi terület felé, ahol országunk magyarsága együtt élt és dolgozott a többi nemzetiséggel, a román nemzettel. Erőteljesebben kellene befogni a bihari, máramarosi, temesi „végeket“, de az érdemi kutatásnak ki kellene terjednie az ún. vármegyei magyarság múltjára is. (Ezért kitűnő kezdeményezés Kovách Géza aradi jelentkezése.)

A monografikus feldolgozások — a hiányzó szintézisek legfontosabb előmunkálatai — ilyen biztató kezdet mellett is az előtérbe tolják aggodalmainkat. Nevezetesen a kutatók száma kevés, másrészt ismét Jakó professzor szavaihoz folyamodva elmondhatjuk, hogy „olyan ismeretekkel, amelyek kiterjednek a tipikusan nemzetiségi történeti ismeretekre is, egyre kevesebb ember rendelkezik sorainkban. Az utánpótlás területén kialakult helyzet nemcsak azt jelenti, hogy történetírásunk szegényebb lehet számtalan információval, hanem együtt jár azzal a veszedelemmel is, hogy elveszítheti azt a közvetítő közeget, amely lehetővé tette, hogy az európai történetírásnak a nyugat-európai forrásgazdagságra épülő új módszerét átültesse a hazai történetírás területére. (Itt szinte kínálkozik a szomorú lehetőség, hogy gyorslistát készítsünk veszteségeinkről: Koczány László, Jordáky Lajos, Dankanits Ádám, Mikó Imre, Borbáth Károly távoztak végleg tőlünk.) Mégis próbáljuk felsorolni a legfontosabbakat: Demény Lajos: *A székelyek és Mihály vajda*, B. Nagy Margit: *Stílusok, művek, mesterek*, Egyed Ákos: *Háromszék 1848—1849 és A parasztság Erdélyben a századforduló után. Társadalmi és agrártörténeti áttekintés*, Benkő András: *A Bolyaiak zeneelmélete*, *A Bolyaiak zenészi dolgozatai*, Fábian Ernő: *Apáczai Csere János*, Enyedi Sándor: *Déryné erdélyi színpadokon* (2 kiadás), Dan Berindei és Csucsujá István: *1877. A függetlenségi háború és Erdély*, Turzai Mária: *A Vásárhelyi Találkozó*, Vajda Lajos: *1907. A nagy parasztfelkelés erdélyi visszhangja*, Lakatos István: *A kolozsvári magyar zenés színpad (1792—1973)*, Heinrich László: *Az első kolozsvári csillagda*, Csetri Elek: *Körösi Csoma Sándor indulása*, Jakó Zsigmond és Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662—1848*, Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Ritoók János: *Kettős tükrök*, Erdélyi Lajos: *Teleki Samu Afrikában* stb. Említsük még meg a *Székely felkelés 1595—1596* tanulmánygyűjteményt is, amelyet a székely történelem nagy eseményének szenteltek történészeink legjobbjai. Ezek a művek, pontosan azért, hogy új, eddig nem használt források csoportokra támaszkodva modern és komplex feldolgozást nyújtanak vizsgálódásaik tárgyáról, melyek alampművekké teszik, forrásmunkákká válnak, azaz nagyon pragmatikusan szolgálva bátran idézhetőkké.

A forrástértékű kiadványok szintje meglehetősen egyenletlen. Itt két sorozat is számításba jön: a *Téka*, illetve a „Fehér Könyvek“. Az előbbi feladata a nagyközönség felé közvetíteni a hazai és a világtörténeti értékeket kivonatos formában. Ami

a tényleges hozadékot jelenti (jelenthetné), az a bevezető tanulmány, amely a bemutatandó krónikák, levelek, emlék- és vitairatok, jegyzőkönyvek, okmányok, bölcséleti munkák stb. kutatását, értékelését előbbre viheti, új megvilágításba helyezheti. A sorozat értékét az újra közkinccsá nemesíthető célzat mellett abban kell látnunk, hogy a történeti köztudatot Európa és a világ értékei felé nyitotta teszi. Kisért ugyanis az a veszély, hogy történeti szemléletünk „békaperspektívában” látja a múltat — a sajátját elsősorban —, ha nem csatlakozik hozzá a tágabb kitekintés lehetősége. S ezt a világtörténeti perspektívát nem csupán közhatalos bevezető fejezetként akarjuk látni a történeti munkák élén, de állandó összehasonlításban a hazai dolgokkal, mintegy az áramlatok, az anyagi és eszmei értékek folytonos vándorlásában, kölcsönhatásában. Valójában a *Téka* helyettesíti a hiányzó magyar nyelvű fordításirodalmat, hiszen a behozatal esetleges és akadozó, a külföldi jelentős eredmények kevésbé jutnak el az érdeklődőkhöz.

A századik *Téka*-kötet után is számtalan hazai és egyetemes művelődéstörténeti munka vár kiadásra, újrafelfedezésre. Köztudomású, hogy a sorozat közönségikere jóval nagyobb volt, mint amire induláskor bárki is számított volna, s ez a diadalút mind a mai napig tart. Oka? Közismert, hogy a XX. század második felének embere (nem csupán az értelmiség!) szkepszissel közeledik a történeti feldolgozásokhoz, hiszen annyi látványos és kevésbé békés átértékelés tanúja és szenvedő alanya volt, a múlt iránti érdeklődését közvetlenebbül, mélyebben elégíti ki a kortársi irodalommal, az egykorú vallomással való nem manipulált találkozás. Az említett szkepszis (kiábrándultság) feltételezi a történész és az irástudó felelősségét a történeti igazság győzelemre vitelében; csupán meggyőző érveléssel szerezheti vissza a történelem hitelét sokak szemében. Az embereket általában nem az háborítja fel, hogy az egzakta tudományok ismeretanyaga a gyorsuló idő függvényeként szédületes iramban avul el, hanem hogy a múlttól kialakított képük válik mássá, tehát egy befejezett történet, mely objektíve nem módosulhat, az utókor értékelésében mégis a változásoknak rendeltetik alá. Pedig — szinte közhelyként ismétéljük — a történelem tudomány, amelynek immanens velejárója az információszaporodás, az árnyaltabb, a valósághoz jobban közelítő leírás.

A tulajdonképpen álsorozatnak tekintett „Fehér Könyvek” talán a legigényesebb szakemberi-kiadói vállalkozás a forráskiadás műfajában nemzetiségi viszonyaink között. Erősen érvényesül a sorozaton belül a művelődéstörténet dominanciója, hiszen múltunk összefüggő, nagyobb lélegzetű írásos emlékeit tesszük közzé elsősorban: egy-egy emlékirói, tudósi életmű minél teljesebb bemutatását, illetve műveinek kritikai kiadását publikáljuk teljes szaktudósi, filológiai pontossággal. Minthogy a szövegrendezés teljes értékű filozofi munkát kíván — s a rendelkezésre álló erők szűkösek —, marad az évi két kötet. 1975-ben Mikó Imre felsorolta azokat a köteteket, melyeket a Kriterion tervébe beiktatott, mondván, ezeknek már „akadt gazdájuk”: Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc, Wesselényi István naplói, Bod Péter, Linczig János, Bethlen Kata, Benkő József, Daniel Gábor, Apor Péter, Gyulai Lajos, Cserei Mihály, Bethlen János. 1980 első félévéig ebből az izgalmasan lenyűgöző sorból az első kettő valóban meg is jelent Szigeti Józsefnek, illetve Nagy Gézának (a tudományos kutatásokat továbblendítő) szövegrendezésében. Óriási nyereségünk továbbá az a két kötet is, amely az előbbi felsoroláson kívül jelent meg Szabó Attila — Mélius Péter *Herbáriuma* — és Kiss András — *Varga Katalin pere* — közreműködésével. Az utóbbi kötetek új lehetőségek felé irányítják figyelmünket: a természettudományos örökség újrakiadása, illetve a levéltári iratcsomók, okmányok hasznosítása felé, ami szinte kiaknázhatalan mélységeket nyit a kutatóknak, szöveg-gondozóknak.

Ha már a levéltárra terelődött a szó, hadd tegyük hozzá, hogy a romániai magyar történészek a román és a német szakemberekkel együttműködve három olyan okmánygyűjtemény szerkesztésében, illetve tudományos ellenőrzésében vettek részt, amelyek régen elakadt forráskiadványokat élesztettek fel: legkorábban megjelent az *Urkundebuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen V.* kötete, a *Documenta Romaniae Historia C. Transilvania (1351—1360)* X. kötete és a *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române C. Transilvania* első két kötete. Valamennyi olyan okmánytár, amely felfrissíteni hivatott forrásirodalmunkat, a kora középkor jobb megismerését szolgálva, e téren is kutatásokra serkent. Régen beigért és türelmetlenül várt kiadvány a *Székely Oklevéltár* kilencedik kötete, mely azonban egyre késik.

Az utóbbi évek jelentős eredménye, reális nyeresége a csoportos jelentkezést biztosító „periodikus” kötetek kiadása. A *Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből és testvéri együttműködéséről a román nemzettel, Magyar nemzetiség első kötetéről* írta Mikó Imre, hogy az mintegy „állami feladattá emeli a a nemzetiségtörténet tudományos művelését Romániában”. A második kötet késik,

noha román, magyar, illetve német nyelvű egyidejű megjelentetését a bennük foglalt tanulmányok értéke miatt mindenképpen a Politikai Könyvkiadó legnagyobb fegyvertényei között lehetne számon tartanunk. Itt valósulhat meg az az átfogó, sokak által sürgetett nemzetiségi körkép, amely a közös történelmi múlt azonos jegyeit domborítja ki, s a nemzetiségi lét meghatározta tudatba bekapcsolja a társadalom-és politikatörténet újabb századait is, a közelmúlt, a két világháború közötti korszak erőviszonyainak értékelését, hiszen például a MADOSZ vagy más társadalmi és politikai csoportosulás közelképe csak az emlékiratokban (Balogh Edgár, Demeter János, Mikó Imre, Bányai László és mások) létezik.

Ha már a korszakolásnál tartunk, akkor érdemes fontolóra venni Jakó professzor szavait, hiszen a kora középkor kutatása terén sokkal számosabbak a feladatok, sokkal komolyabb erőpróbák elé állítják a történeisztt ezek a kérdések, mint mondjuk a fejedelemség korának kutatóját, aki viszonylag bőséges irodalomra támaszkodva foghat neki vizsgálódásainak.

A folyóiratokban Ferenczi István és Ferenczi Géza által megjelentetett kutatási naplókól, cikkekből máris csinos kötet kerekedhetnék, ugyanis az egy Tonk Sándor-féle köteten kívül ebből a korszakból az utóbbi években nem jelent meg magyar nyelven hazánkban tudományos munka. A Ferencziek kötete némiképpen enyhítené (?) a kíváncsiságot a székely eredetkérdés, a moldvai magyarság eredete, a Székelyföld településtörténete és gyeprüendszere, a kora középkori régészet fogas kérdései irányában. Szintén a követel rovatba irandó az ókori történelemmel foglalkozó munkák hiánya, amelyre most az archeológia nagy virágzása idején igen-csak szükség volna.

Visszatérve a gyűjteményes munkákra, a már említett *Székely felkelést* a hazai történeisztek legreprezentatívabb kötetének tartjuk mind a megvalósítás, mind a különböző nemzetiségű történeisztek együttműködése terén. (Bővebbet e kötetről a *Korunk* további hasábjain található az olvasó.) A *Művelődéstörténeti tanulmányok* bevallott célja közlési lehetőséget biztosítani az induló történelemkutatóknak. Sok olyan kutató számára is publikációs fórum, aki bár sok éve van a pályán, de még nem jelentetett meg önálló kötetbe szerveződött munkákat (pl. Bitay Ilona, Szabó Miklós, Ferenczi Géza, Kovács András).

Nemzetiségtörténetünk természetesen nem előzmények nélkül született meg, valamikor a felszabadulás után, hanem olyan elődök bábáskodtak bölcsője körül, mint Kelemen Lajos (az iskolateremtő), Bíró Vencel, Bíró József, Gál Kelemen, Bitay Árpád, Gyárfás Elemér, Szentmártony Kálmán és mások. Ezek munkásságából efféle „restitutio” sorozat van kikerekedőben, hiszen megjelent Kelemen Lajos művészet-történeti írásából az első válogatás (B. Nagy Margit gondozásában), ismét a köz-tudatba került László Ferenc régészeti munkássága, s a zenetörténet szinte klassziz-kusnak számító alakja, Seprődi János is újra megjelent.

A *Testamentum* szövegközlései egy-egy olyan személyiség gondolatvilágába engednek betekintést, aki feladatának tekintette a nemzetiségek közötti megbékélést és a barátság ápolását, az egymásra találást és a kölcsönös értékcsere-t a hivatalos politikai kurzus ellenében (Heves Renée, Bitay Árpád, Márki Sándor, Veress Sándor, Vasile Goldiş, Kovács Katona Jenő, Józsa Béla és mások). Demény Lajos köteté, a *Parasztbábor Bábólnán* a tömegek közös harcát mutatja be a középkorban. Sajnos, 1979-ben egyetlen *Testamentum*-kötet sem jelent meg a Politikai Könyvkiadónál, s ha már történeti munkát kell itt említenünk, a tavaly egyetlen ilyen látott nap-világot: Balázs Sándor *Szociológia és nemzetiség* című köteté a Gusti-féle iskola és az erdélyi szociográfia kapcsolatairól.

Munkánkhoz, a közönség tájékoztatásához, a helytörténet és a nemzetiségi múlt tanulmányozásához segédkönyvekre van szükség. Az első, egy történeti kronológia már polcainkon van, de azt másoknak kellene követniük: *bibliográfiáknak* (erre többek között Jordáky Lajos figyelmeztetett még 1970-ben), *módszertani munkáknak*. Ez utóbbi megírásába, akárcsak a történeti kutatásokba, be kellene vonni a szociológusokat, statisztikusokat, könyvtárosokat, irodalomtörténeiszteket, néprajzkutatókat, hogy komplex és kvantitatív módszerekkel jobban megközelíthessük a múlt bármely szeg-mentumát.

Orvendetes, hogy a kimondottan történeti munkák mellett sorjázni kezdenek a természettudományos gondolkozást, a zenetörténetet, a színháztörténetet, a művészetek történetét tárgyaló feldolgozások, monográfiák, résztanulmányok, szövegközlések. Itt persze az segíthetne, ha a saját tudományágaik múltja iránt érdeklődő szak-emberekből nevelnénk ki a kutatógárdát, hiszen a „papok, katonák, polgárok” mel-lett a természettudósok, a technikai haladás bajnokai szintűgy nemzetiségi művel-tésünk tartozékai.

Benkó Samu egy tévé-kerekasztal alkalmával már szóvá tette, hogy az *ideológia-történet* a nemzetiség politikai múltjának, művelődéstörténetének egyik legfontosabb

alkotóeleme. Ennek kutatása azonban még alig-alig mozdult valamit. Talán azzal menthető, hogy a ránk váró óriási feladatok, a megoldatlanságok hegyeitől nem látuk meg az eszmetörténet fontosságát, az ideák mozgásának döntő szerepét. Ami még inkább visszavetette ezt a törekvést a felszabadulás után, az a „szellemtörténetiség“ vádjától való félelem, mely minden ilyen kutatást ezzel bélyegzett volna meg.

A nemzetiségi múlt „napszamosának“ tevékenysége „lelkiismereti kötelesség“ (Jakó), saját személyi és közösségi indítékai avatják az önismeret, a múlt kutatójává, illetve az a monopóliumhelyzet, hogy hivatásként űzi a történelemkutatást, s mindennapi munkája mellett, intézményesített munkatervén kívül szakit időt a romániai magyar, német, szerb, zsidó történelem kutatására. Ahhoz, hogy ezek az eredmények, értékek ne maradjanak csupán egyetlen etnikum tarsolyában, szükség van azok feltárására az ország s a nagyvilág tudományos közvéleménye előtt is. Ezért örvendetes a Kriterion Könyvkiadó román nyelvű sorozata, a *Biblioteca Kriterion*. Meggyőződésünk, hogy nem csupán a megkezdett s a folytatásra mindenképpen érdemes úton bővíthető megismertetésük, de oly módon is, hogy rövidre zárva a hazai kulturális kapcsolatokat a magyar és a német kutatások között is, egymás munkáit kölcsönösen lefordítjuk.

Összegezésként még csak annyit, hogy munkánk, történelmi törekvéseink csak akkor jelenthetnek igazán jövőt tevékenységet, ha minél több arra hivatott ember tekinti követendőnek ezt a fajta kutatói magatartásmodellt, ha az utánpótlás képzése olyan ismeret- és információátadási szinten folyik — gondolunk itt a hazai és a külföldi iskoláztatás, szakosodás elengedhetetlen feltételére —, amely nemcsak a „nagy öregek“ munkáját képes folytatni, de meg is haladhatja azt.

Sebestyén Mihály

Új kiadványok a romániai németek történetéről

Tízéves fennállása alatt a bukaresti Kriterion Könyvkiadó messzemenően támogatta a történelmi tárgyú kötetek megjelentetését. Rendszerességgel látott napvilágot az olyan szakirodalom, amely mind a kutatók, mind pedig az olvasók közönség igényeit kielégítette. Ennek a sikeres évtizednek a csúcspontját német vonatkozásban feltétlenül a múlt év vége jelentette: csaknem egyidőben került a könyvpiacra három történelmi kiadvány, amely az utóbbi évtizedek legjelentősebb kiadói eseményévé vált.

A könyvesboltokban először Thomas Náglernek, a nagyszabenyi társadalomtudományi kutatóközpont munkatársának az erdélyi szászok letelepedéséről szóló kötete* jelent meg. Az érdeklődéssel várt munka bővített változata a szerző disszertációjának, amellyel 1974-ben a kolozsvári egyetemen doktori címet szerzett. Ennek első változata (117 lap, amely most 204-re bővült) már 1976-ban nyomdafestéket látott a romániai német nemzetiség történetét tárgyaló válogatott tanulmánygyűjteményben (*Studien zur Geschichte der mitwohnenden Nationalitäten in Rumänien und ihrer Verbrüde-*

rung mit der rumänischen Nation. Die Deutsche Nationalität. Band I. Politischer Verlag. Bukarest, 1976), és Nágler kutatásainak summája most megtalálható az ugyancsak most kiadott *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens* első kötetében, amelyről a későbbiekben szólunk.

A letelepedést — a szászok történetének egyik legfontosabb kérdését — a szerző egész összetettségében tárgyalja, nem pedig mint elszigetelt történelmi eseményt (ahogyan a régi történetírók tették), beleágazva a korabeli európai összefüggésekbe. Miután a bevezetőben a témával kapcsolatos forráskutatásokról és a történetírás jelenlegi állásáról szól, rátér a szászok őshazájának leírására, majd a keleti német letelepedés kérdésével foglalkozik. Nágler mindenekelőtt azokat a földrajzi térségeket veszi szemügyre, amelyeken a letelepedés körülbelül az erdélyivel egyidőben történt, de ahol több okleveles forrás maradt fenn. Az Elba vidékével, a Cseh-, Morva- és Magyarországgal való összehasonlítás után levont következtetései révén jobban megérthetjük az okokat, amelyek arra indították a német parasztokat és kézműveseket, hogy elhagyják addigi hazájukat, és máshol — az erdélyi szászok

* Thomas Nágler: *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*. Kriterion Verlag. Bukarest, 1979.

esetében az Árpád-házi birodalomban — telepedjenek le. Ezek az okok elsősorban gazdasági és társadalmi természetűek voltak. Ebből a felismerésből kiindulva hangsúlyozza a szerző, hogy a németek keleti letelepedése keretébe kell beilleszteni a szászokét is, bár ez településjogi alapjaiban különbözik a többtől.

A betelepődők őshazája kérdésében Nágler szintén továbbmegy elődeinél. Az erdélyi szászok eredetéről szóló ismereteket újakkal gazdagítja, amelyek a nyelvjáráskutatásból és a régészeti leletek vizsgálatából erednek. Mindez együttvéve lehetővé tette a szerző számára, hogy pontosabban megállapíthassa, hol volt a szászok őshazája, amely magában foglalta főleg a Rajna bal partján elterülő vidéket, de Turingiát, Szászországot, sőt Bajorországot is.

Az erdélyi szászok letelepedésének előfeltételei és okai után Nágler rátér a befogadó országban uralkodó helyzetre a X—XIII. században, vagyis a szász „honfoglalás” előtti időszakban és az ideérkezés korában. Ez a terület nem volt lakatlan: igaz, viszonylag igen gyérén, de laktak itt már románok, székelyek és magyarok is. Többek között kiderül, hogy a románokból, besenyőkből és kunokból álló gyér dél-erdélyi lakosság a peremvidékekre húzódott vissza. A szerző tisztázza az ezen a területen a régészeti leletek alapján kimutatható székely települések kérdését is. Erdély déli határvidékének a védelme akkor a székelyekre hárult. A XII. század első felében, amikor a királyság ezt a vidéket új telepések behívásával jobban meg akarta védeni, a székelyek keletre vonulva új állandó lakóhelyre lettek, s átvették a keleti vidékek védelmét. Ezután sor kerül a könyvben az egyes vidékek betelepítésének leírására; ez a folyamat a XI. században indult meg, a XIV. századig tartott, és fokozatosan történt, aminek oka az volt, hogy az Árpád-házi királyok szakaszonként vették birtokukba Erdély területét. A szászok letelepedése során vékony sáv keletkezett a Déli-Kárpátok mentén, Szászvárostól Homoróddarócig, mintegy kétszáz kilométer hosszúságban.

Önálló fejezet foglalkozik a tájszóvalakkal, a helynevekkel, a szász népnévvel és Erdély-elnevezésük (*Siebenbürgen*) eredetével. Ezeknek a problémáknak a beiktatását az tette szükségessé, hogy az erdélyi szászok — más német telepescsoportoktól eltérően, akik mindig szoros kapcsolatban maradtak régi hazájukkal — lazább viszonyba kerültek az eredeti német nyelvterülettel, mégpedig annak következtében, hogy a letelepedést követő évszázadokban itt olyan népközösség alakult ki, amely nemcsak nyelvileg különbözött az anyaországitól, hanem ön-

álló gazdasági, politikai, társadalmi és művelődési életet kezdett élni. Itt található annak a 242 helységnek a névjegyzéke, e nevek eredeztetésével együtt, ahol ma szászok élnek.

Nágler a betelepődés hatásainak összefoglalásával zárja tanulmányát. Kiemeli az erdélyi szászok hozzájárulását Erdély gazdasági-társadalmi rendjének fejlődéséhez. Közben új adatokat közöl a vendégtelpesek társadalmi rétegződéséről: a Királyföldön létesült 198 helység — szabad közösség — mellett meglepően nagy (149) azoknak a falvaknak a száma, amelyek vármegyei területen jöttek létre, és bizonyos hűbéri függőségben voltak. Ezek után tehát meghaladottnak tekinthető az a régebbi vélemény, mely szerint a szász falvaknak csupán egyharmada feledt a Királyföldön kívül, tehát nem élvezhette az itt biztosított szabadságjogokat. Ugyancsak ebben a fejezetben írja le a szerző az erdélyi szászok világi és egyházi szerveztségének formáit (székek, vidékek, egyházmegyék), valamint a különböző telepescsoportok egységes népességgé való egybeolvadását.

A Kriterion Könyvkiadó tavaly megjelent szakkivágyai sorában különleges helyet foglal el Paul Niedermaier kötete az erdélyi városok történetéről.* Ez a munka szintén bővített változata annak a doktori értekezésnek, amelyet a szerző (aki a nagyszabású társadalomtudományi kutatóközpont munkatársa) nemrég védett meg a bukaresti tudományegyetemen. Paul Niedermaier neve különben szakkörökben és a széles olvasóközönség előtt ismert, ugyanis az utóbbi években több fontos dolgozatot közölt az erdélyi építészeti történetéről.

Elsődleges célja az, hogy könyvében megvilágítsa a város bonyolult jelenségét, s ezért különösen a középkori erdélyi városok létrejöttének, műépítészeti és urbanisztikai fejlődésüknek a problematikája érdekli. Erre a célra Niedermaier megfelelő módszertant dolgozott ki. Ismert adatokra alapoz, de segítségül hívja mindenekelőtt a városterveket, a műszaki számításokat, az egyéni gazdaságokat átfogó telkeket — tehát az architektúra területén használatos módszereket. Bevezetésül három példával (Szászváros, Szászsebes és Medgyes) teszi érthetővé az olvasó számára új módszertanát.

E módszer segítségével aztán öt további város: Kolozsvár, Segesvár, Nagyszében, Beszterce és Brassó városépítészeti fejlődését írja le, tervrajzokkal és diag-

* Paul Niedermaier: *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerkstypen zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert*, Kriterion Verlag, Bukarest, 1979.

ramokkal szemlélteti az egyes fejlődési szakaszokat, kezdve a későbbi városok előtelepüléseivel és a tulajdonképpeni városmagokkal a XII—XVI. század között, amikor Erdély középkori városainak fejlődése nagyjából csúcspontjára jutott. Ez az eljárás számtalan új felismeréshez vezet, amelyek révén a szerző elsősorban az említett városok tekelezését mutatja be grafikus ábrázolásban az egyes fejlődési szakaszoknak megfelelően. Itt megtalálható minden utca, vásártér, zöldövezet, közmű, épület és erődítmény. A telkek száma alapján a szerző érdekes népesedési következtetésekhez jut. Így például Nagyszebenek és Szászvárosnak a XII. század közepe táján valamivel kevesebb, mint 150 lakosa, a XIII. század legelején Kolozsvárnak 300, Brassónak pedig 300-400 lakosa volt. A XIV. század közepére Kolozsvárt és Brassóban már több mint 3000-re nőtt a lakosok száma, a következő század közepén pedig elérte a 7000-8000 főt. Ezek az adatok rendkívül értékesek, az erdélyi városok kialakulása idejéből ugyanis nem rendelkezünk okleveles forrásokkal.

Niedermaier a következőkben műépítészeti szempontból elemzi az erdélyi városok fejlődését (magántulajdonú lakóházak, középületek, erődítmények), s közben bizonyos időpontokra megállapítja az építkezések állagát Szászváros, Szászsebes, Medgyes és a többi öt város különböző fejlődési szakaszaiban. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy e városok architektúrája állandóan változott. Ezek a módosulások azonban nem a véletlen szüleményei, „hanem megfeleltek a lakosság, a különböző rétegek általános igényeinek és lehetőségeinek“, amelyeket az építendő anyagi helyzete, a kömvészek száma, az építőanyagok ára és más tényezők határoztak meg. A függelékben szójegyzék található, mely könnyebbé teszi a szöveg megértését a széles olvasóközönség számára, s itt kapott helyet a gazdag szakirodalom, valamint az illusztrációk és az erdélyi helységnevek jegyzéke is.

Paul Niedermaier könyve új fejezetet nyit az erdélyi történetírásban — az interdisciplinális kutatását: történelem és építészeti közös vizsgálata lehetővé teszi, hogy tudományosan megalapozott, átfogó képet kapjunk a múlttól. Az erdélyi városok kialakulását és fejlődését összegező mű külföldön is megjelent, mégpedig a Böhlau Verlag Köln—Wien gondozásában, a Siebenbürgisches Archiv 16. köteteként, 1979-ben.

Végül szólunk annak a várva várt szintézisnek az első kötetéről, amely a Románia területén élő németek történetét tárgyalja a kezdetektől 1848-ig. Ezt a munkát nagy érdeklődés előzte meg, az

utóbbi esztendőben ugyanis egyre sürgezőbb szükségletté vált az erdélyi szászok és a bánási svábok egységes történetének megírása.*

A kezdetet 1852-ben Georg Daniel Teutsch *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk* (Az erdélyi szászok története a szász nép számára) című munkája jelentette. Ez az első szintézis később átdolgozott változatban több újrakiadást ért meg (1874, 1899, 1925), és a szerző fia, Friedrich Teutsch folytatta (2. kötet: 1907, 3. kötet: 1926). A két Teutsch történeti összefoglalását azonban már korábban bírálták nem kevés hiányossága miatt. Már a kortársak kifogásolták a szászok történetének elszigetelt vizsgálatát, a nemzetiségi védelmi álláspont túlzott hangsúlyozását, a társadalom- és gazdaságtörténet csaknem teljes elhanyagolását stb. Az erdélyi szász történetírásban most már ez az új alapmű jelenti a korszerű összefoglalást ezen a téren.

Az említett bírálatokat figyelembe véve a Carl Göllner docens-doktor vezetésével dolgozó, neves történészekből alakult kutatócsoport arra törekedett, hogy a mai elvárásoknak megfelelő összegeztést nyújtson, egységes és hiteles képet adjon a romániai németek és környezetük múltjáról.

A mai Románia területén letelepedett német népcsoportok múltjának tárgyalását Thomas Nägler rövid bevezetője nyitja meg az östörténtől és az ókortól a dákok történetén át egészen a népvándorlás koráig, tehát azt a korszakot tárgyalja, amelyet a régebbi munkák nem vettek figyelembe. A legújabb tudományos eredményekre támaszkodva a X—XIII. századi Erdély települési viszonyait tárgyalja, majd felvázolja a szászok betelepülésének folyamatát.

A „hospitesek“ (vendégtelepek) számára II. András királytól kibocsátott szabadságlevélben (*Andreanum*) rögzített jogokból kiindulva Gustav Gündisch ábrázolja e telepek saját jogi-közigazgatási formáinak a kialakulását. A korai szász oklevelek kiváló ismerőjeként tudományos pontossággal rekonstruálja a XIII. és XIV. századi gazdasági, társadalmi, politikai és egyházi életet.

Carl Göllner írta a következő három fejezetet, amelyben elsősorban a gazdasági élet, a társadalmi tagozódás, a szabadságjogokért vívott harc és a törökellenes küzdelmek (1600-ig) kerülnek a figyelem középpontjába. A szerző méltó

* *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*. Redigiert von Carl Göllner, Mitglied der Akademie für soziale und politische Wissenschaften der Sozialistischen Republik Rumänien. Erster Band, 12. Jahrhundert bis 1848. Kriterion Verlag, Bukarest, 1979.

tatja az Erdély területén lakó népeiségek együttélését, közös sorsát, s rámutat arra, hogy a szász városok felvirágzása nem következhett volna be, ha a két román fejedelemség, Moldva és Havasalföld nem biztosít nyersanyagokat, és nem jelent felvevőpiacot a kézműipari termékek számára. A Duna-menti politikai stabilitás ugyanakkor lehetővé tette, hogy a szász kereskedők bekapcsolódjanak a Nyugat-Európa és Kelet közötti átmenő kereskedelembé.

Az erdélyi százszok történelme sem volt mentes társadalmi konfliktusoktól. Egyrészt védekezniük kellett a hatalomra törő gerékek, másrészt a nemesség, illetve a városi patriciátus túlkapasai ellen. Különösen a vármegyei területen élő szász közösségek harcoltak a román és magyar jobbágyokkal együtt a nemesi önkény ellen. Ezek szerint tehát meghaladottnak tekinthető a román és szász történetírás ama régebbi felfogása, mely szerint a százszok nem vettek részt az 1437. és 1514. évi nagy parasztmegmozdulásokban.

A szabadságért és függetlenségért vívott küzdelem csúcspontját kétségkívül Erdély, Moldva és Havasalföld közös felépése jelentette a török betörések korában. Ekkor sürgető szükségletté vált a kölcsönös segítségnyújtás: közös részvételük a harcmezőkön vívott csatákban, fegyverszállítások a román fejedelmi udvarok számára, a hírszerző szolgálat megszervezése stb. A török elleni harc lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a három országot a közös törekvések egymáshoz közelítsék.

Valamivel nehezebb volt Thomas Nägler és Maja Philipp részére az erdélyi százszok XVII. századi történetének a megírása. Kevesebb régi, illetve újabb forrásmunka állt rendelkezésükre, s a korszak egyes évtizedei — az előző századhoz viszonyítva — hanyatlást is jelentettek gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi téren. Ez a rész tehát kevésbé áttekinthetőnek tűnik, mint a többi fejezet, bár nagyon sok adalékot tartalmaz.

Paul Niedermaier a szász települések és építkezések történeti fejlődését vizsgálja, és általános képet ad a falusi és városi erődítményekről, a fegyverekről és a védelmi formákról.

Ebben a kötetben kerül először sor a bánátsági, a Szatmár vidéki, a máramarosi és a bukovinai német népcsoportok betelepülésének a leírására. Ezek előmozdították a mezőgazdaság, a kereskedelem, a kézműipar, a bányászat és a kohászat fejlődését; ezzel magyarázható, hogy a Bánátság például rövid idő alatt a Habsburg-birodalom keleti részének gazdaságilag legfejlettebb tartományává lett.

Kiemelt helyet foglal el a kötetben a kultúra és a művészet története, amely a gazdaságtörténethez hasonlóan kisebb fajsúllyal szerepel a régebbi kutatók munkáiban. Nagyobb szerzői munkaközösség dolgozta ki ezt a részt (az említett szerzőkön kívül Ludwig Binder, Elisabeth Göllner, Konrad Gündisch, Anamaria Haldner, Horst Klusch, Michael Kroner, Erwin Lessl, Inge Wittstock, Joachim Wittstock, Johann Wolf), s ez feltétlenül hasznosnak bizonyult, mivel mindegyikük egy-egy részletkérdés tisztázását végezte el, s így olyan egységes egészet kapunk, amely a romániai németek szellemi életének minden területét felöleli.

A reformáció, a humanizmus, a felvilágosodás, a Vormärz (az 1848 előtti kor), valamint a könyvnyomtatás, a könyvtárak és a sajtó vonatkozásában elvégzett alapvető újjáértékelések — s ezzel egy időben a régi történetírástól való eltávolodás — arra a tényre is visszavezethetők, hogy az utóbbi három évtizedben jelentős eredmények születtek ezen a területen. A szerzők nem csupán az elődök egyes nagy teljesítményeit emelik ki, hanem azt is, hogy miképpen járultak hozzá tágabb értelemben az itteni népeiségek szellemi kincsestárának a gyarapításához tevékenységükkel, melyet az állandó interakciós, a kölcsönös egymásrahatások jellemeztek.

A romániai németek történelmét tárgyaló első kötet megjelenésével kapcsolatban kényszerűen felvetődik a kérdés, hogy szakítani tudott-e a szerzői munkaközösség az erdélyi százsz historiográfiájára oly nyomasztó súlyként ránehezdedő Teutsch-féle hagyománnyal, sőt sikerült-e ezt meg is haladnia. A mű tanulmányozása után az a véleményünk, hogy ez csaknem maradéktalanul sikerült. A szerzők országos, sőt európai összefüggésekben látatják a romániai németek múltját, az évszázados gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi teljesítményeket újraértékelték, új tudományos értelmezést adtak nekik. Ez a mű már csak néhány vonatkozásban függvénye a két Teutsch történetírói munkásságának, ami a kutatások mai állását tekintve egyelőre elkerülhetetlen.

Mivel a romániai németek történetét feldolgozó kötet problematikája révén az egész ország múltjának elidegeníthetetlen része, szükséges lenne román és magyar változatban is megjelentetni, mert Románia egész lakossága számára hasznos lehet, ugyanis az erdélyi százszok és más német népcsoportok története voltaképpen az együttélés, a kölcsönös kapcsolatok története is.

Martin Bill

R. J. fordítása

„én még ma hazáig érkezem”

1. Mi az, amit magára vállalhat napjaink költője azok után, hogy át gondolta mindazt, ami századunkban — velünk és bennünk — történt és történhet? Vállalnia kell a „tétlenül már mert tehetetlenül” elviselhetetlen helyzetét? Egyetlen válaszunk lehet erre — a tagadó válasz. A kérdés azonban joggal merül fel, mint ahogy jellegzetesen mai problémát érint akkor is Körössi P. József*, amikor a „mindent láttam / és a látottakról semmit nem tudok” paradox gondolatát fogalmazza meg. Csupán a vers marad még a mérhetetlen „hullás” közepette (*Lepkék*), és a kérdés, hogy ti. „megtől meddig tarthat a rendem”? (*Csoda*) A költő másfajta szerepére és a költészet mibenlétében beállt lényeges változásokra utalnak mindezek. S talán épp ezzel magyarázható — és a történelem hihetetlenül megnövekedett intenzitásával —, hogy oly gyakorisággal jelentkeznek a mai költészetben az ún. nagy kérdések.

2. Ebben az összefüggésben értékelendő még inkább a „fénykomoly gondolat”, melyet kioszt önmagára a költő: a szárnyalás gondolata, hogy ti. a már-már áttekinthetetlen helyzetek szövevényéből haza érkezzen az ember. (A szárnyalással rokonítható a „szemem a legbátrabb hajós” Adyra emlékeztető szép metaforája is — *A szemem*.)

*Repülni szeretnék hogy lássák: [...]
egy város sebhelyes szívével a szárnyam
alatt*

*a kicserepesedett égbolton át
kártevő madaraink csodálatára én még
ma hazáig
érkezem*

(Valami elkerülhetetlen I.)

És otthon („valahol otthon a szilvafák árnyékában”) adna számot a költő ama látottakról, amelyekről — semmit nem tudhat. Az ilyen számadáshoz az individuumnak szüksége van legalább az otthon biztonságára. S valahol itt, a Földön kell megteremtünk ezt, hiszen azok, akik másutt keresik az otthon — s melléje „Hold-nyelvet, kényelmet”! —, azok az utókor majdani csodálkozását sem remélhetik — sugallja Körössi, kegyetlenül leleplezve az ilyeneket.

Emberi, lakható világot követel, úgyannyira, hogy még az éjszakáink fölött az égbolton örökös hold árnyékát is emberségesebbé kívánná tenni (*Uram, a holdat*). Azért, hogy biztonságban tudhassa önmagát is a várossal együtt.

* Körössi P. József: Valami elkerülhetetlen. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978. Forrás.

3. A megnövekedett hatalmú én (Ady óta jól ismerjük!) ellenében azonban mindig jelen van egy még hatalmasabb (meghatározatlan) hatalom — király? császár? Isten? — „és örökké csak rólam kérdezősködik” (*Ebresztő*). Egy minden lehetséges helyzet hálójában vergődik az én:

*megtörténhet hogy
minden megtörténhet
megtörténhet hogy
semmi sem történhet meg
(Ua.)*

Antinomikus, egymást kizáró ítéletek (nyelvileg: kijelentő mondatok) az alany számára mindig félreérthetetlenül kínálják az egyik alternatívát. Esetünkben azonban szó sincs egyértelműen megállapítható poláris helyzetekről: a feltételes mód elmosza a határokat *igen és nem* között. Az alany számára lehetetlenné teszi az egyértelmű döntést. Minden történés lehetősége adott, illetve semmilyen történés lehetősége sincs adva — egyrészt; másrészt pedig, közli a feltételes mód, semmi sem történik meg, ha megszűnik bár egyetlen tényező is, melytől az esemény lefolyása függ, illetve minden végbemegy, ha csupán egyetlen tényező is jelentkezik, amelyre nem számítottunk...

4. Induló költő esetében föltétlenül követendő — következetessége. Az, hogy az általa érintett és vállalt gondolatoknak vagy akár a legmerészebb kísérletezésnek is következetes végiggondolója-e vagy nem. Az igényes, jellegzetes verskonstrukción túlmenően a *Centenárium* (Egy zászló jelmondatai) határozott beleszólás egy adott irodalomszemlélet és az irodalmi élet dolgaiba. Bátor cselekedet mindenfajta leegyszerűsítő, káros és hamis (irodalom)szemlélet ellen. A teljesség és a következetesség kritériumairól ugyanis semmilyen boldogító látszat javára le nem mondhatunk. Különben bekövetkezik értékeink kiszolgáltatottsága és meghamisítása. Legigazibb értékeinktől — lényegünktől — foszthatjuk meg saját magunkat:

egy ady endre árvái ady endrét

— figyelmeztet a költő félreérthetetlenül. Az ön maga helyzetére irányuló erkölcsi reflexió ugyanilyen határozott következetességű:

*számunkérő
számadásom
lassan érő
lázadásom*

(Számunkérő)

5. Kőrössi kötetében a líra dominál, annak ellenére, hogy a groteszk látásmód és a parabola ugyancsak jelen van, új dimenziók felé irányítva költészetét. A társkeresés és egymásrautaltság főlemelő emberi élményét fogalmazza meg többnyire eredeti látásmód alapjáról (*Vonalak tenyeredre, Csendélet, Pontjaim. Közted és közted, Ha nincs*). Küzd a társ megnevezéséért („mélységem / szárnyam / a zuhanáshoz“), a leírás hűségéért; hiteles, izzó vallomásokat tesz, másutt pedig eljut a végső következtetésig: „bizonyíthatóan / csak bennem vagy jelen“.

6. Határozott lépés a parabola irányába az *Amerika* című szöveg. Mindenfajta betanított „lecke“ és tétel felülvizsgálandó, rá kell mutatnunk a mögöttes, a lényegi hajtóerőkre — még akkor is, ha e cselekedetünk bátorságában néha kegyeletstört! A szöveg fabulája éppen ezért közönséges, profán jellegű. A groteszk fíntor ugyanis — meggyőzően bizonyítja ezt idézett verse — kegyetlenül leplezi le a véglegesnek hitt dolgokat.

7. A Kőrössi-versekre jellemző a képalkotás elevensége, hatásossága, egyesek egyenesen a szürrealizmusra jellemző merész és személyes fogalomtársítás alapján állnak. Meggyőző bizonyítéka ennek az *Ájult holdak szerelmes éneke*. „...most itt vagyok / s nem tudom, mit kezdjek magammal“ — kezdődik a vers konkrét helymeghatározással (József Attila nagylélegzetű gondolati költeményeire emlékeztetve), hogy majd következzenek az abszurditásig hajszolt képek, metaforák sorozata (néha már-már követhetetlenül bonyolult módon!):

*A vers most paradicsom
a költészet cseresznyefáján,
körtefáján és
almafáján.*

Ilyen bizarr képek váltakoznak a versben klasszikusan megalkotottakkal és a költőnek önmagára vonatkozó kijelentéseivel:

*De ha az étellel vagyok egyidős,
akkor az idővel éppen egykorú:
ájult holdak ne daloljanak nekem
már szerelmes
éneket.*

— jelezve ez utóbbi kijelentéssel a felnőtté válás tényét és az ebből következő másfajta igényeket is — az illúzióktól mentes szemlélet követelményét például. Az előbbi, klasszikusan megalkotottnak mondott képre jó példa a mesterére (?), Kassákra vonatkozó hasonlat:

*Elindulni, mint Kassák Lajos,
— aki naponta ötven kilométert
gyalogolt kifelé a
világból
és Párizsba érkezett — igaz,
szeretnénk
valamennyien.*

A lírai énrre vonatkozó, cselekvést jelező ige (ülök) háromszori, különböző helyzetben való megismétlése keretbe foglalja a gondolatok, képek szeszélyes indázását; fokozást kölcsönöz azoknak és állandó vibrálást a természetes, megszo-kott és a bizarr, illetve a konkrét és az egyetemes között:

*Ülök hát a végtelen űrben,
koponyám tarlóján barackfa virágzik
árván...*

— fejeződik be a költemény s egyben a kötet is.

Fokozott érdeklődéssel várjuk ezek után a folytatást.

Borcsa János

Újabb tájbemutató

Temérdek riportot olvashatunk manapság. Sokan riportot írnak arról is, akkor is, amikor elmélkedő glosszát, érvelő, bizonygató tanulmányt vagy szíorkázó esszét kellene inkább írniok (ha tudnának). S még ha jók volnának ezek a riportok! De mennyi a felület (vagy mellébeszélő), a sablonokkal zsonglorkódó fércelmény. S az olyan, amelyik lelkendezik, tapsol, amikor (jobb híján) hallgatnia kellene.

Annál örvedetesebb, hogy akadnak érdekes, komoly riportok is. Ilyen a Tó-

falvi Zoltáné*. Nem messzünnen érkező, a tájékkal ismerkedő (a látóvalókra rácsodálkozó) szerzőként mutatja be a Sóvidéket, hanem szülöttjeként, hiszen odaváló (korondi). S ezzel a helyzeti előnnyel élni is tud — belülről lát. És a lényegre tapint.

Milyen város vagy, Szováta? — teszi föl a kérdést, s nyomban fájó húsbavág: sok éve már, hogy várossá nyilván-

* Tófalvi Zoltán: Pogány fohászok faluja. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979.

nították a helységet, de ipara gyengécske, közművesítése szintén, hanem ami a legfőbb baj: vezetőinek (s Maros megye vezetőinek) másfél évtized alatt sem jutott idejük ahhoz, hogy kidolgozzák a városka rendezésének, fejlesztésének átfogó tervét. Milyen város hát akkor Szóváta? — kérdi joggal Tófalvi, s fölkiáltása indokolt; Tusnád, Borszék, Barót, Bánffyhunad vagy Margitta helyzete hasonlós.

Ír Atyháról, az elnéptelenedő faluról. De nem csupán siránkozik amiatt, hogy a házak többségét már nem lakják; utánajár az elvándorlás okainak, majd nyomon követi az atyhaiakat (Temesvárra vagy Marosvásárhelyre), s leírja, hogy a városok milyen negyedében (utcáiban) telepedtek le, mivel foglalkoznak, miként élnek, milyen módon ápolják a falujukbeli atyafisággal (szomszédsággal) a kapcsolatokat. Egyáltalán, hogyan illeszkednek be a városi életbe, távoli tájak világába? Ez a nyomon követés pedig fölöttébb érdekes, hiszen legnagyobb népmozgalmi jelenségeinkről (a városba áramlásról) tudósít, s egy olyan község-közösség tapasztalatai alapján, amelynek már sok évtizedes múltja van e tekintetben. E tapasztalatok sok vonatkozásban általánosíthatók, az „atyhai diaszpórát” modellé tehetik, amelyet érdemes volna (nemzetiségi fennmaradásunk végett is) alaposan tanulmányozni.

Tófalvi ugyanilyen jó érzékkel jellemző meg valamennyi sóvidéki falu jellemző vonását Sóváradtól Siklódig. Írásai ré-

vén ez a két megye szélén, két vasútvonal végén elterülő kis tájegység is ismertebbé válik, akár a híres Gyimes vagy Kalotaszeg, Szék vagy Barcaság. Szeretném, hogy ilyen krónikása legyen az Ermelléknek és a Körösköznek, a Tövishátnak vagy az Erdővidéknek is. Mi szépet és érdekeset írt valaha Kalotaszegről Kós Károly, Ózdról Horváth István, Torockóról Mikó Imre, a Mezőségről Sütő András, Vargyasról Balogh Edgár, a Feketeügy mellékéről Beke György, vagy (hogy a városokat is említsük) Kolozsvár pereméről Nagy István, Temesvárról Méliusz József vagy Majtényi Erik. Örvendetes, hogy a körös-fői Péntek János után újabb, még fiatalabb ember áll e sorba, s vall szülőföldjéről.

Tegyem azonban hozzá: ezek a riportok — még ha olvasmányosak, igazmondók is — csupán kezdeti szakaszt képviselnek (bemutatkozik egy szerző, bemutatkozik egy tájék). Tófalvi azonban sokoldalú ember, írt elmélyült tanulmányt a korondi fazekasokról vagy a Sóvidék iskolatörténetéről; ezen az úton érdemes tovább haladnia s hozzálátnia az alapos történeti, szociológiai, demográfiai bemutatáshoz. Riportunk, riportkönyvünk ugyanis jó néhány vidékről van már, de tudományos igényű, monografikus munkánk vajmi kevés. Ez volna mind a szerző, mind a tájbemutató irodalom számára a felsőbb fok — amire érdemes lenne akár fél életet is rászánni.

Herédi Gusztáv

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

CORNEL SĂTEANU: TIMP ȘI TEMPORALITATE IN LIMBA ROMĂNĂ CONTEMPORANĂ

Idő és időviszony a jelenkori román nyelvben — ez volna a magyar címe Cornel Săteanu érdekes és hézagpótló tanulmányának, melyben az igeidők és az időhatározósók kölcsönhatását elemzi megfelelő rendszerességgel, szaktudással. A könyv szerzője abból a megállapításból indul ki, hogy az igeidőkről számos munkát közöltek nyelvészeink, de a határozósók fontosságát még nem tárták fel megfelelő részletességgel a román nyelvtudományban. Márpedig az utóbbiaknak jelentős szerepük van az időfogalom meghatározásában. Például a *plec miine* és a *voi pleca miine* szerkezetekben az igeidők különböznek egymástól, de azonos időértéket fejeznek ki, mert a *miine* határozószó jövő idejű jelentést kölcsönöz a *plec* jelen idejű igealaknak. Ebből és a bevezető rész többi példáiból kitűnik, hogy e szófaj módosíthatja, közelebbi megjelöléssel egészítheti ki vagy árnyaltabbá teheti az ige által kifejezett cselekvést, tehát lényeges szerepet tölt be az időfogalom pontosabb meghatározásában. E fontos szempont alapján vizsgálja Săteanu az igeidők és a

határozószók korrelációját, új rendszerbe foglalja a román időhatározószókat, és statisztikai módszer alapján mutatja be ezek gyakoriságát, megoszlását. Reméljük, új szempontú könyve élénk érdeklődést kelt, és célkitűzésének megfelelő helyet kap a modern nyelvészeti szakirodalomban. (*Editura științifică și enciclopedică, București, 1980.*)

A. Zs.

SZABÓ DEZSŐ: A KÖTÉL LEGENDÁJA

Már életében kialakult körülötte az a mítosz, amelyet harsány szavakkal és széles gesztusokkal ő maga teremtett. Mennyi volt ebben a kétségtelen hatásban az öngerjesztő fanatizmus része, mennyi a korszellem szélsőségeinek kedvező történelmi árapálya, s mennyi azé a karizmatikus erő, amelyet egy józanabb utókor inkább rekonstruálni tud, mintsem átérezni írásait olvasva — ma már Nagy Péter monográfiájának ismeretében nem is olyan nehéz megállapítani. Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy Szabó Dezső mintegy negyedszázados agyonhallgatása a mítoszt táplálta, s késleltette a világos tájékozódást egy egész sor olyan kérdésben, amely szorosan kapcsolódik a magyar irodalom és szellemi élet alaptendenciáihoz a század első évtizedeiben.

Ha csak annyit lehetne megállapítani Szabó Dezsőről, hogy Kassákra, Nagy Lajosra, Déry Tiborra, Tamásira, Németh Lászlóra hatott, akkor is érdemes volna a beható tanulmányozásra. Csakhogy ezeknél a kimutatható — és ki is nőtt — hatásoknál makacsabbnak, bár nehezen megfoghatóknak bizonyult az a befolyás, amelyet ez a rendhagyó gondolkodó (akit Németh László a századelő legkiműveltebb koponyájának tartott, s fájlalta, hogy cikcakkos politikai pályafutásának alárendelt irodalmi alkotásában mindinkább elfordult éppen attól a műfajtól, az eszszétől, amelyben felülmúlhatatlan volt) egy emberöltő hosszát az értelmiség s általában a középosztály szélesebb rétegeire gyakorolt.

Aki ma kezébe veszi Szabó Dezső novelláit, amelyeket centenáriumi kiadványként Nagy Péter válogatott és látott el bevezető tanulmánnyal, mindenekelőtt az író szociális érzékenységére és arra a stiláris sokhangúságra figyel fel, amely a lírai expresszionizmustól a népies hangvételig és az ironikus-irányzatos eszmeifuttatásokig mindent magába olvaszt. Még eklektikusabb Szabó Dezső novellisztikájának (s egész életművének) az eszmei textúrája: Nietzsche és Tolsztoj, a szocializmus és a fajiság egyaránt fellelhető benne.

Nem véletlen, hogy az 1912-es *Erdélyi földről* című írását az alcímében „Szimbolikus képtelenség”-nek jelöli, és Gogának ajánlja, a *Boldogság Budán*, ez a Nagy Péter szerint inkább pamflet, mint novella, a *Huszádik Század* körének szatírája, a címadó elbeszélés pedig, miután jobb és bal felé sújtva apokalipszist apoteózisra halmoz, a hősi halálból visszahozott Ánizs Péterrel mondatja ki a legszabódezsősebb végkövetkeztetést: „Anyukám, holnap kimegyek a marhavásártérre és veszek egy négyfogatos világnézetet. Van miből.” (*Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.*)

Sz. J.

Munka — életstílus — nemzeti identitás

Vissza a természethez! De lehetséges-e még számunkra egyáltalán a visszatérés? Ezzel a kérdéssel próbál szembenézni Kirkinen Heikki történész a mindössze 2. évfolyamába lépő finn folyóiratban (NEKÖPIIRI, 1979. 9.). A folyóirat — címéhez híven (jelentése: Látóhatár) — tágabb összefüggésekbe helyezi a kérdést. Az írás szerzője különben Finnország legfiatalabb egyetemének, a Joensuui Egyetemnek a rektora, a finnországi ortodox kultúra, a görögkeleti egyháztörténet, Karélia története, valamint a finn népköltészet alapos ismerője.

Történeti tanulmányai során Kirkinen arra a következtetésre jutott, hogy a finneknek minden előfeltételük megvolna arra, hogy nemzeti öntudatuk zavartalanul fejlődjen. Finnország természeti kincsekben gazdag, független állam. Nemzetközi helyzete kedvező, társadalmi szilárd alapokon nyugszik. A finnek iskolázottsága igen magas, jól tudtak alkalmazkodni a technika nemzetközi szintjéhez. Ugyanakkor önálló népi hagyománnyal is rendelkeznek, ami lehetővé teszi, hogy — egy sokat idézett finn közmondás szerint — „ne csak a sajátjukat becsüljék meg, hanem azt is, ami a másé”. Finnországot a világ 20 leggazdagabb állama között tartják számon. A magas életszínvonal mégsem jár együtt a kiegyensúlyozottsággal, a növekvő „jólét” növekvő elidegenedéshez vezetett. Mi ennek az oka? Kétségtől közrejátszik ebben a nagy arányú munkanélküliség, a fejlett ipari országokkal való versenyfutás szorítása. De legalább ekkora súllyal járul hozzá a finnek rossz közérzetéhez az a mindjobban eluralkodó közöny is, amely saját társadalmi és kulturális folytonosságukkal, a nemzeti értékek megbecsülésével és egyúttal országuk nemzetközi helyzetének sajátosságaival szemben nyilvánul meg.

Finnország persze nincs egyedülálló helyzetben. Igen sok fejlett ipari állam küszködik hasonló gondokkal. A sokoldalú nemzetközi együttműködés korát éljük. Az árucsereforgalom és a kommunikáció fejlődése a világ szinte minden államát kapcsolatba hozza egymással. Az egész földgömb s rajta az emberiség egyetlen kölcsönös függőségi rendszer. Ez a rendszer azonban egyelőre még távolról sem működik optimálisan, sokkal inkább a kölcsönható erők áttekinthetetlen és összekuszált rendszeréről lehetne beszélni.

Európa népei (Finnország az európai népek kultúrközösségében él) a végkiemerülésig hajszolják magukat, hogy elkerüljék a nemzetközi függőségi rendszer negatív kihatásait: a válságok továbbgyűrűzését. Nincs olyan európai állam, mely ne a nemzetközi versenyképesség fokozását, a nemzetközi kereskedelmi mérleg kiegyenlítését tűzte volna ki célul maga elé. Kérdés, hogy mi történnék akkor, ha Európa 20–30 országa egyszerre javítaná meg nemzetközi versenyképességét. Vajon akadna-e akár egyetlen olyan ország, amelynek polgárai hasznot tudnának húzni az így felgyorsuló szédületes körforgásból? Ha pedig a versenynek eleve nincs (mert *nem lehet*) győztese, az emberiség mivel maradna? Alighanem azzal az élet- és munkastílussal, amiben felnőtt és amihez alkalmazkodott: a többé-kevésbé nehezen kiküzdött „nyugati orientációval”.

A világ népei mindenütt a növekedés „csodáját” élik. A „csoda” egyetlen mérőszöke: a BNJ (bruttó nemzeti jövedelem) — hamis mércének bizonyult. Bár gazdasági teljesítményét minden egyes állam még ma is ezen méri, a BNJ-szemléletnek már a kiindulópontja is hibás volt (ez a mutató csak az egy év alatt eladott áruk és szolgáltatások értékével számol, és elhanyagolja a környezet által kínált — a természeti gazdagság formájában „leírt” értéket). Nem csoda hát, ha ebből azt a téves következtetést vonja le, hogy minél több árut és szolgáltatást juttat a piacon keresztül a fogyasztóhoz, annál magasabb lesz a BNJ, s így a lakosság életszínvonala. Az a hamis látszat alakul ki, hogy a fogyasztónak mindig éppen arra van szüksége, amit elfogyaszt. Ez a szemlélet tehát nem tud különbséget tenni az életszínvonal és az élet minősége között. Márpedig az íróasztalok mellett megtervezett életszínvonal korántsem biztosít minden ember számára jó közérzetet, különösen ha híjával van mindannak a humánus perspektívának, amiért az életet élni érdemes.

Az elanyagiasodott és a műszaki fejlődés bővületében élő technokrata-bürokrata szemlélet nem akad fenn azon, hogy az életszínvonal további növelése fokozódó munkanélküliséggel jár együtt. A közgazdászok csak arra ügyelnek, hogy a BNJ évi növekedése ne haladja meg a 4,5 százalékot. E növekedési küszöb alatt a nem túl népes finn társadalom életszínvonalának veszélyeztetése nélkül el tudja tartani a növekedéssel járó évi 150–200 ezer munkanélkülit. Az ember — mondja Kirkinen — már-már hajlamosnak látszik kiegyezni azzal a közhittel, hogy a lakosság jelentős hányada tulajdonképpen nem is akar dolgozni. A munkanélküliség sokak szemében a modern ember életstílusa.

A valóság azonban egészen más. A finnekre ma már a nyugatias beállítottság a jellemző. Ennek az embertípusnak pedig annyira a munkában gyökerezik az identitása, hogy enélkül elveszti a talajt a lába alól. Munka nélkül értelmetlennek látja az életét. Mivel a társadalomnak ma már módjában van kielégíteni a munkanélküliek alapvető szükségleteit, ennek az embertípusnak, ha a munkalehetőségtől fosztják meg, elsősorban érzékelésében, azonosságtudatában jelentkeznek zavarok. A szociológusok ma már egyértelműen arra a következtetésre jutottak, hogy a jó emberi közérzet (vagyis az életminőség) feltételeihez a munka, az állandó munkahely és jövedelem éppúgy hozzátartozik, mint a jó lakásviszonyok, az egészség, az iskolázási lehetőségek, a jó emberi kapcsolatok és általában a jó társadalmi környezet. Mi több: az életminőségnek talán legfőbb feltétele, hogy minden ember személyiségére „szabott” munkát kapjon. Csak az a munka nyújthat kielégülést, amely biztosítja az egyéniség szabad érvényesülését, amely a személyiség autonómiáját közösségi szinten is elismerteti. Enélkül nincs szerves fejlődésű kultúra. (Kirkinen kultúrafelfogásában az ember szellemi tevékenysége, s ennek különféle — tudományos, művészi, vallási, filozófiai és ideológiai — „termékei” nem választhatók el munka- és életstílusától.) A növekedésközpontúság planetáris elterjedésében — melynek mércéje a fogyasztói piac — a kultúra mindinkább eltávolodik, elszakad természetes anyagi és szellemi hagyományaitól, egyszerűen: elnemzetköziesedik. Holott az ember kulturális biztonsága (az egyén és kultúra harmonikus perspektívája) ennek éppen az ellenkezőjét követelné: nemcsak az egyén, hanem a család, a különböző területi és társadalmi csoportok (közülük az etnikum) önállóságának, sajátosságainak, identitásának tiszteletben tartását. (Finnországban 6,6 százalékos svéd kisebbség — a svéd is államnyelv! — és más kisebbségi csoportok — lappok, cigányok — is élnek.)

De mit tehet az a nemzet, amelynek *életstílusa* — nyugati orientáció folytán — a munkával, *munkája* — piaci helyzete folytán — a munkanélküliséggel (illetve a sajátos emberi szükségleteket figyelmen kívül hagyó áru- és munkahely-kínálattal), *kultúrája* pedig egy a sajátos hagyományokat planetárisra egyneműsítő értékrenddel fonódott össze? „Mit kell tennünk és mit tehetünk mi, finnek — kérdezi Kirkinen —, hogy meg legyünk elégedve azzal az országgal, ahol születünk, hogy azonosulni tudjunk azzal, amik vagyunk, hogy lehessen ún. identitásunk, ne legyünk az emberiség tengerében fuldokló nemzet?”

A finneknek mindenekelőtt új értékrendre van szükségük — állapítja meg a szerző. Olyan hosszútávú új stratégiákra, az alternatívák végiggondolásában és a helyes alternatívák kiválasztásában mutatott olyan következetességre (és találékonyagra), amely lehetővé teszi, hogy visszanyerjék nemzeti öntudatukat, visszatáljanak identitásukhoz. Az új értékrend elengedhetetlenül maga után vonja a szervezett munka újraértékelését, az életstílusnak és a művelődési élet irányának megváltozását.

Az új értékrend látszólag ellentétben van a modern műszaki fejlődés irányával. A gyors technikai fejlődés, az automatizálás következtében egyre kevesebb munkaerőre van szükség. Ez azt jelenti, hogy ahol a piac a döntő, ott nem mindenkinek jut munka. Valójában a munka és az életstílus egysége ívelheti át ezt az ellentétet úgy, hogy a finneknek közben sem hagyományait, sem nyugatias beállítottságukat ne kelljen megtagadniuk.

A joensuu-i Karéliai Kutatóközpont Észak-Karélia iskoláinak jövőképzéseit vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy már ma megszűnőben van az urbanus életstílus vonzása. Legtöbben tanulmányaik elvégzése után szülőfalujukban vagy valamelyik vidéki kisvárosban szándékoznak letelepedni. A lányoknak csupán 8 százaléka, a fiúknak pedig csak 4 százaléka tartotta kedvezőbbnek a nagyvárosi életvitelt. Feltűnő, hogy a fiatalabb nemzedékek értékválasztásában a jó emberi kapcsolatokhoz, az egészséghez és az érdekesítő munkához képest mennyire hátrébe szorultak a korábban vezető értékeknek számító kereseti és szórakozási lehetőségek, a presztízs jellegetű lakásviszonyok.

Más előjelekből is arra következtethetünk, hogy az értékrend változóban van. A nagyvárosok lakosainak száma nem gyarapszik olyan rohamosan, mint koráb-

ban, helyenként egyenesen csökkenőben van. A városközpontból az elővárosok helyett mindinkább falura költöznek az emberek. Mammutnegyedek helyett a tervezők mind kisebb egységek kialakítására törekednek. A kisebb egység — biztonságosabb környezet: nemcsak a lakhatóság, hanem a jó emberi kapcsolatok, az érdekes, egészséges és változatos közösségi munka szempontjából. A finn falu valamikor a szerves közösségi élet modellje volt. A szerző szerint érdemes újragondolni ezeket a hagyományokat. A földművelés és erdőgazdálkodás az új értékrendben nem csupán a finnek „hagyományos foglalkozása“, hanem egyszerre életmód, életstílus, kultúra. Ennek a műveltségnek éppúgy megvan a létjogosultsága, hangsúlyozza Kirkinen, mint a hajszolt életstílusú városi-technokrata kultúrának. Finnországban, akár csak más fejlett országokban, még mindig azért fizetnek a parasztnak, hogy — finn szóhasználatlaltal — „becsomagolja a földjét“. Hogy ezáltal a földműves saját „lelkét“, életét is „becsomagolja“, az elhanyagolandó tételnek tűnik a jövődelmezőség mindenható szempontjához képest. A piac egyeduralma csordaként terelte az embert a távoli munkalehetőségek irányába (ipari központok, nagyvárosok, külföldi munkahelyek), oda, ahová nem kíváncsított, és ahol nem érzi jól magát. Vajon nem lehetne inkább a munkalehetőséget „terelni“ az emberhez?

Kirkinen a nyersanyagválság hosszútávú következményeivel számolva a közvetlen környezet természeti erőforrásainak jobb kihasználását szorgalmazza. A köölaj olyan természeti kincs, amely egy szép napon könnyörtelenül elfogy. És akkor a hatalmas repülőterek, a nagyvárosok embertelen kősvatagjai, a többsávu sugárutak és autópályák egy elmúlt korszak műemlékeivé válnak. Kirkinen nem hisz az olyan új és látványos technikai megoldásokban, melyek mellékhatása — éppen mert előreláthatatlan — következményeiben ne okozna súlyos gondokat az utánunk jövő nemzedékeknek. Szerinte elsősorban az energiaforrások terén volna célszerű önállósra berendezkedni. Finnország saját energiaforrásokkal, hatalmas erdőkkel és tavakkal rendelkezik. Ezeknek az energiataralékoknak a kitermelése olyan saját iparágak kifejlesztését tenné lehetővé, mely a legeludogottabb falvakban is számtalan munkalehetőséget terem. Az ipartelepítést ez esetben nem a piac, nem is a nemzetközi verseny szempontjai, hanem egy-egy tájegység és népcsoport konkrét szükségletei határoznák meg. Ahol olyan árukat termelnek és olyan szolgáltatásokat létesítenek, melyekre az embereknek nem külső megmondások, hanem valódi jólétük, életük minőségi szintre emelése szempontjából van szükségük, ott az egyén megtalálja önmagát a kultúrában, mert ez a kultúra munkában, alkotó közösségi szellemben, a hagyományok: a finn nyelv és a finn népi műveltség alapján jön létre.

A szerző, bár lehetségesnek tartja, hogy Finnország bizonyos területeken háttat fordítson a nemzetközi versengésnek, energiatermelésben önállótá váljék és természeti adottságainak (műtrágyamentes biotermékek, a tavak szennyezetlenségére alapozott haltenyésztés, változatos arcélú kertgazdálkodás) „kicsomagolásával“, az őstermelés modern formában való újjáélesztésével kísérletezzen, a hagyomány kedvéért nem mond le a modernizálódás kétségtelen előnyeiről. Egyetlen ország sem szigetelheti el magát ugyanis a nemzetközi élettől, nem búcsúzhat el egyik napról a másikra a versenyszellemtől. De arról a nyelvi és kulturális hagyományról sem mondhat le, mely a ma élőket az előző nemzedékekhez köti.

A folytonosság — érték. Csak a visszanyert identitás garantálhatja a mások kultúrája iránti türelmet. A finnek nemzeti öntudata nem az alternatívák kizárólagosságára tör. Békésen megfér egymással sokféle foglalkozás, lakásmód, életstílus, művelődési hagyomány. A finnek jól megalapozott saját identitásuk révén válnak képessé mások hagyományainak elsajátítására. Ugyanakkor a nemzeti hagyományokhoz és a természethez való visszatérés (visszatalálás) teszi lehetővé, hogy ez a kicsiny kultúra is hozzájárulhasson az egész emberiség kultúrájának gazdagításához.

Szabó T. Ádám

SZEMELVÉNYEK A LUKÁCS-HAGYATÉKBÓL (Neues Forum, 1980. 315—316.)

N. Tertulian neves román Lukács-kutató, aki személyes kapcsolatban is állt a nagy marxista filozófussal, betekintést nyert a hagyatékban őrzött levelezésbe, amelyből — kommentárokkal

— igen érdekes részleteket közöl. A szemecikk elején Tertulian emlékeztet arra, hogy Lukácsnál az esztétika és a történelembölcselet mindig szoros kapcsolatban állott egymással. Már *A regény elméletében*, Fichtére utalva, „korszakos adósságot“ látott ebben a műfajban, s egy „új világ“ kialakulásába vetett reményét kifejezve azt várta, hogy

Dosztojevskij lesz e világ „új Homérosza”. A történelem kemény leckéi arra készítették azonban a fiatal Lukácsot, hogy utópizmusán és irodalmi preferenciáin változtasson. Flaubert-t Balzac, Sterne-t Fielding, Dosztojevskijt pedig Tolsztoj váltotta fel.

A „nagyrealizmus”-ról szóló felfogását is a történelmi folyamatok rendkívüli bonyolultságának és ellentmondásos jellegének felismerése ösztökélte. Ez táplálta egyébként ellenállását az irodalmi szektarianizmussal és az egyszerűsítő avantgarde-dal szemben. Lukács György kései remekműveire, az *Esztétikára* és az *Ontológiára* — Tertulian szerint — egyfajta ambivalencia nyomta rá bélyegét. Lukács ugyanis — a *tertium datur* jegyében — határozottan szembefordult mind a dogmatizmussal, mind az antimarkista nyugati irányzatokkal. Leveleiből kitűnik, hogy Lukács úgy érezte, ez a magatartás népszerűtlenné tette, s egyre inkább elszigeteltnek, magányosnak érezte magát. Valaminő szkepszis lett rajta úrrá, mert amint 1967. november 22-én Ernst Fischernek írta, nem lát ni előre az erőviszonyok alakulását, és nem lehet biztosan tudni, milyen helyet foglal majd el a közéletben az *igazi* marxizmus. Élete utolsó éveiben Lukácsot keserűséggel töltötte el, hogy csalatkoznia kellett bizonyos reményeiben. Ez a hangulat hatja át egy 1968-ban Adam Schaffhoz írt levelét is. Ebben a periódusban Lukács György állásfoglalásait az a kettős törekvés határozta meg, hogy egyrészt következetesen küzdjön a dogmatikus múlt minden megnyilatkozása és csökevénye ellen, másrészt pedig semmiképpen se ártson a szocializmusnak. Ez a kettős szándék olvasható ki egy Bertrand Russellhez írt (1968. novemberi) leveléből is.

Lukács időnként apostoli hangokat ütött meg — állapítja meg Tertulian. „Az igazság győzelmét” várta, és miszionárius hévvel védelmezte outsider minőségét. Amikor az ún. „Naphta-leghenda”, vagyis az a hipotézis kapott lábra, hogy a *Varázshegy* jezsuita bölcslőjét Thomas Mann róla mintázta, Lukács azt állította, hogy ez egy ellene irányuló hidegháborús kampány, amelyet éppen abban az időben indítottak útnak, amikor művei egyes nyugati országokban nagyobb visszhangra találtak. Amikor pedig megtudta, hogy Melvin Lasky kiszámítottan azokban a hetekben támadta meg, amikor három könyve jelent meg angol nyelven, szárazon a következőket jelentette ki: „Csak örülhetünk annak, hogy Melvin Lasky elleniségünk, és nem barátunk.” (Levél Lifschitzhez, 1964. augusztus 8.) Ami a Naphta-ügyet illeti, egy Podach profesz-

szorhoz ugyanaznap Heidelbergbe küldött levelében leszögezi, hogy tulajdonképpen egy ósrégi irodalmi pletyka felmelegítéséről van szó, amelynek nem tudja, mi az alapja, de az egész nem érdeklő túlságosan.

Életének utolsó tizenöt esztendejét *Az esztétikum sajátosságai* és *A társadalmi lét ontológiájáról* című szintetikus jellegű művei megírásának szentelte. Egy 1959. február 7-én, Bottigellihez írott levélben arról ír, nem tudja, még meddig kell várnia az *Esztétika* megjelenésére, hiszen *Az ifjú Hegel* esetében tíz év telt el a mű befejezésétől (Moszkva, 1938) addig, míg végül Zürichben és Bécsben napvilágot láthatott. Az *Esztétika* megjelenése 1963-ban a Luchterhand kiadónál nem váltott ki azonnal nagyobb visszhangot. George Steiner az elsők között méltatta a *Times Literary Supplement*-ben (1964. június), de néhány elvi fenntartást fogalmazott meg. Lukács levélben nyugtázta a recenziót, és kifejezte azt a meggyőződését, hogy a könyv megvitatása érdemben a jövő feladata lesz. Ernst Fischer azon kevesek közé tartozott, akik nemcsak megjelenésekor, hanem elolvasása után is nagy lelkesedéssel értékelték a könyvet, amelyet Hegel azonos tárgyú művéhez hasonlított. Lukács nem fogadta el ezt a párhuzamot, s arról panaszkodott egy Fischerhez intézett levélben (1964. június 12.), hogy a könyvről eddig még egyetlen értelmes kritika sem jelent meg. Lukács ugyanis abba a paradox helyzetbe jutott — Tertulian szerint —, hogy míg ifjúkori műveit a nyugati értelmiség gyakran túlzott dicsőretekkel fogadta, érett művei, amelyeknek megírására szellemi energiái legjavát fordította, csak nehezen törtek maguknak utat ebben a közegeben. Lucien Goldmann például, aki oly sokat tett a fiatalkori művek értelmezéséért, közömbösen viszonyult az *Esztétikához*. Tertulian megjegyzi, hogy amikor Goldmann elküldte *A rejtőzködő isten* című könyvét Lukácsnak, az utóbbi olyan levélben válaszolt, amely végérvényesen véget vetett kettejük kapcsolatának.

A leveleiből kirajzolódó önarckép szerint — állapítja meg Tertulian — Lukács György önmagát egy átmeneti korszak gondolkodójaként határozta meg. Elméleti munkáit — ugyancsak önvalomásai szerint — állandó útkeresés és bizonytalanság jellemzi. Sehöl sem található meg bennük a filozófusnak az önbizalma, aki — Hegelhez hasonlóan — a történelem tanulságait foglalja össze. Lukács György utolsó éveiben írt leveleinek vissza-visszatérő felismerése, hogy a dogmatizmus káros korszaka után a marxizmus kategóriáit gyökeresen fe-

lül kell vizsgálni. Saját hivatását abban látta, hogy az *Esztétikával* és az *Ontológiával* úttörő munkát végezzen a marxizmus újjászületése érdekében. G. E.

AZ ÉLŐ ARC MINT FÉNYKÉP (Rádió és Televízió Szemle, 1979. 3.)

„Otthonában a világ” — halljuk a sokat emlegetett jelszót, de a tévé vonzereje ennél sokkal többet jelent: nemcsak a nagyvilág eseményeibe enged betekintést, hanem közel hozza minden emberi környezetünk mikrotörténekeit, a személyközi kapcsolatoknak egyébként megközelíthetetlen intimitásait enged bepillantást, vagy olyan egyéni lelki folyamatoknak lehetünk ily módon tanúi, melyek bizonyos társadalmi normák miatt a mindennapi életben általában rejtve maradnak. László János, a *Nem verbális kommunikáció rádióban, tévében* című tanulmány szerzője Argyle és Dean amerikai pszichológusok játékos kísérletére hivatkozik, amelyben arról számoltak be, milyen erősen működik bennünk a térközszabályozás norma-rendszere: kísérleti alanyaik, akiket arra szólítottak fel, hogy szemléljenek meg három bemutatott tárgyat olyan közletről, amilyen közletről csak akarják, átlagosan csaknem másfélszer olyan távol maradtak az élő személytől, mint ugyanannak a személynek életnagyságú fényképétől. Ez utóbbit átlagosan 60 centiméterre „merték” megközelíteni. De még ha az embert a távolságtartás szabályai (az ún. proxemikai szabályok) nem is korlátozzák, a legtöbb esetben akkor is működnek a tekintet irányítására, illetve az odafigyelésre vonatkozó „illem-szabályok”. Ha ismeretlen emberek szűk helyiségben (pl. várószobában) kénytelenek bizonyos időt egymás társaságában tölteni, szinte kötelező a „közmegegyezésen alapuló figyelmetlenség” (Goffman), amit különféle viselkedéses jelzések nyomatékosíthatnak (mindennapi élményünk közé tartozik, hogy a felvonóban lehetőleg az ajtó felé fordulva utazunk, ezzel is kerülve tekintetünk találkozását a másikéval, mert ilyen esetben a tartós „fixírozás” agresszív színezetet kap, kihívást jelent). Ugyanígy, ha nyilvános helyen két ember között személyes jellegű kommunikációs történés zajlik, akkor is működik az „oda nem figyelési szabály”.

Ezzel szemben a tévékamerát s ezáltal a televízió nézőjét nem korlátozzák ilyen illemszabályok. A tévé paradoxona s ebből következő nagy előnye éppen abban áll, hogy miközben az élő emberi arcot hozza hozzánk közel, ezt az arcot egy-

üttal „fényképpé” is teszi, ezáltal feloldva a nézőben az illemszabályokhoz való alkalmazkodás kényszerét. Nem ő közelít ugyanis az eseményekhez, hanem a kamera közvetíti azokat neki. A néző a bemondók és riporterek (sőt riport-alanyok!), illetve a tévéjátékok, vetélkedők résztvevőinek minden gesztusát, arcjátékát, szemmozgását közelképben láthatja, módja van zavartalanul bepillantani a szereplők legrejtettebb lelki történéseibe, feltárul előtte az interakciók metakommunikatív gazdagsága. A televízió és a film képes ugyanis leválasztani a metakommunikációt a kommunikáció teljes folyamatáról, egy metakommunikatív jelentést kiemelni, felnagyítani, a figyelem számára időbeli sorrendbe állítani, képes a verbális és nem verbális kommunikáció jelentéseit egymásra vonatkoztatni s ezek ütköztetése révén a kommunikációs esemény belső összefüggéseibe, érzelmi hátterébe bevilágítani, s ezzel mélyebb bepillantást nyújtani a mögöttes meghúzó emberi viszonyrendszerbe. A tévé és a film ezáltal a mai ember érzelmi kultúráját és — mint azt Buda Béla részletesen elemezte — empátiáját fejlesztő egyik legfontosabb tényezővé vált. A néző megtanulja beleélni magát a másik ember helyzetébe, átérezni még a negatív szereplők érzelmeit is. Viselkedési mintákat sajátít el, fejlődik kommunikációs készsége. Ezért olyan fontos, hogy a modell (a tévébeli kommunikátor) kongruens legyen, tehát metakommunikatív viselkedése ne kerüljön ellentétbe a szavakban kifejezett tartalommal, illetve a megjelenést, a viselkedést, az érzelmi viszonyulást stb. megszabó helyzettel. És ez nem is olyan egyszerű követelmény, ha meggondoljuk, hogy mennyivel nehezebb a tévékamerák előtt, a köznapi helyzetekhez viszonyítva terjedelmében korlátozott, de funkciójában nagy megterheltségű metakommunikációt a kongruens viselkedés keretei között tartani. Gyakran előfordul, hogy a köznapi kommunikációs helyzetben kongruens egyén tömegkommunikációs helyzetben inkongruensnek bizonyul. S itt nemcsak az ilyenkor fel-lépő lámpalázzról van szó. A tévébeli kommunikátor nem verbális viselkedésének kifejezettebbnek, dinamikusabbnak és zavarmentesebbnek kell lennie a köznapiánál, mert például beszédhibát vagy előnytelen külsőt a kamerák előtt nemigen kompenzálhat.

Annak ellenére, hogy a nem verbális viselkedésnek a tévében még a köznapi helyzeteknél is — hatékonyságánál fogva — nagyobb a jelentősége, a metakommunikációs jelenségek gazdag kutatási anyagában a tömegkommuni-

kációs helyzetek vizsgálata még meglehetősen elhanyagolt. Alig fordítanak gondot a tévébemondók, riporterek ilyen jellegű képzésére. Igaz ugyan, hogy vannak erre a szakmára eleve rátermett, kamerahelyzetben is kongruens, beszélni és beszéltetni egyaránt jól tudó, megnyerő külsejű és jó fellépésű emberek, de ezek száma igen kevés. Mint minden szakma, a sikeres tévészereplés is általában megtanulható — vallják például az amerikaiak, akiknél nemcsak hogy színvonalas profiképzés folyik, hanem az élelmes tévészakértők — nyilván borsos áron — rendszeres tanfolyamokat hirdetnek laikusok számára, ahol leendő riportalanynak néhány órás gyakorlás után megtanulják, hogyan kell, és főleg hogyan nem kell mozogniuk, viselkedniük, kommunikálniuk és „metakommunikálniuk“ ahhoz, hogy mondanivalójuk hiteles, meggyőző legyen. Sch. M.

PSZICHIÁTRIAI AGGODALMAK? (Der Spiegel, 1980. 12.)

Az ötvenes esztendő kényszermentes, humánusabb elmegyógyászati ígérték. Úgy tűnt, hogy egy új gyógyszercsoport — a neuroleptikumok — felfedezése szükségtelessé teszi a kinos és nagyrészt eredménytelen eljárások hosszú sorát, a kényszerbontó, a hidegvizkúrát és az elzárást, sőt az annyira elterjedt elektro-sokkos kezelést is fölöslegessé válik.

A neuroleptikumok az idegsejtből végbemenő biokémiai folyamatokat változtatják meg, ezáltal végül magatartás-módosulást eredményeznek. Ezek a gyógyszerek valóban szelidebb, nyugodtabb légkört teremtettek az elmegyógyintézetekben. Alkalmazásuk után sok, addig hozzáférhetetlen skizofréniás beteg „felébredt ködös magabaszüllyedségéből“, elhagyhatta a zárt intézetet, képessé vált munkaterápiás létesítményekben dolgozni, sőt — egyes esetekben — a közösségi életbe is bekapcsolódni. Ennek eredményeként az ideggyógyászati intézetben töltött idő érezhetően csökkent.

Az említett gyógyszerek világszerte gyorsan elterjedtek, és használatukat általános bizakodás kísérte. Az első idők korlátlan optimizmusát azonban aggodalmas, sőt aggályos légkör váltotta fel, mind a szakmabeliek, mind a szakmán kívüliek körében. Ezt a légkört tükrözi a nyugatnémet *Der Spiegel* terjedelmes szerkesztőségi cikke, amely nagyon részletesen — és véleményünk szerint nem szenzációhajhásztól mentesen — hívja fel az olvasóközönség figyelmét az elmegyógyászati alkalmazott kezelésekre veszélyeire. A cikk feltárja, hogy

a neuroleptikumok hosszabb-rövidebb alkalmazás után keringési zavarokat, nyelési és emésztési rendellenességeket, májkárosodást, szexuális zavarokat, szédülést, apátiát, figyelem-összpontosítási zavarokat, memóriagyengülést, szorongást okozhatnak. A hosszan tartó kezelést követő legsúlyosabb következményeként a Parkinson-kórt, az öngyilkossági menő depressziós állapotot és a személyiségstruktúra károsodását említi. Idézi a kanadai Guy Chouinard és Bary D. Jones pszichiáterek véleményét, akik szerint a hosszantartó pszichotróp-kezelés gyakran új, végeredményben gyógyíthatatlan betegséget idéz elő, amely paradoxális módon csakis pszichodrogos kezeléssel befolyásolható; így a páciens egész életére függőségbe kerül a farmakonnal szemben, tekintet nélkül az eredeti betegség lezajlási esélyeire.

Ezek a veszélyes mellékhatások megkérdőjelezik a neuroleptikus kezelésmód kiterjesztését olyan esetekre, amelyekben a betegség foka nem teszi azt nélkülözhetetlenné. A cikk a pszichiáterek szemére veti, hogy nemegyszer úgynevezett „turbulens“, „antiszociális“ viselkedést „gyógyítanak“ pszichofarmakokkal, mintha elmebetegségekről volna szó. Az ilyen kezelést elsősorban nem az egyén érdekeit, hanem az elfogadott társadalmi normák fenntartását szolgálja. A New York-i Thomas S. Szász pszichiáter professzor szerint az úgynevezett örültek nem annyira zavartak, mint zavaróak, és velük szemben az orvosok inkább rendőri, mint gyógyítói szerepet töltenek be.

Nem érdektelen a cikknek az a társadalmi vonatkozása sem, amely a legkülönbözőbb elmebetegségekből szenvedők zárt intézetekben való elkülönítését kifogásolja. Az 1975-ben Nyugat-Németországban végzett pszichiátriai anket megállapította, hogy kereken 100 000 elmebeteg nyomorúságos, emberhez méltatlan körülmények között, kaszárszerű zárt intézetben él. A nyugatnémet szociálpszichiátriai társaság egy 1979-es emlékiratában megállapítja, hogy a pszichiáterek zárt intézetekkel és pszichofarmakonjaikkal nehezen ellenőrizhető hatalmat gyakorolnak.

Hasonló szellemben lép fel a *Die Zeit* 1980. április 4-i számában Volkmar Sigusch az ellen, amit ő „psichosebész“-nek nevez. Az agysebészetről a változatról van szó, amely a különböző pszichés és magatartásbeli zavarokat az agyállomány meghatározott részének műtéti eltávolításával vagy semlegesítésével kívánja megoldani. Egyes elmebetegségeknél a sebészeti beavatkozás — főleg a türelmetlen családtagok szempontjából — eredményesebbnek, esetleg

gazdaságosabbnak tűnhet, mint a hosszasan tartó és kétes kimenetelű pszichiátriai kezelés, ezért lendült fel az utóbbi évtizedekben a sebészetnek ez az ága. A szerző szerint ehhez az etikusnak nem nevezhető reklámozás, valamint egyes orvosok gátlástalan kísérletezési hajlama és pénzvágya is hozzájárult. Különösen elítélendők a szerző szerint a gyerekeken és fiatalokon végzett agysebészeti műtétek, amelyek nem tumorokat vagy más szervi elváltozásokat, hanem agresszivitást, szkizofréniát, depressziót, szexuális és egyéb magatartási zavarokat „kezelnek“. A fejlett technika ellenére ezek a műtétek még ma sem elhanyagolható százalékban életveszélyesek, idegpályákat károsíthatnak meg, esetenként súlyos személyiségzavarokat — a világtól való elfordulást, tanulás- és munkaképtelenséget — idézhetnek elő.

Ugyancsak embertelen eljárásként említi a szerző az egyes elítélteken Amerikában végrehajtott műtéteket, amelyek ezeknek az általában fiatal és életerős, de agresszív személyiségeknek az akara-

tát szándékoznak a sebészkes segítségével megváltoztatni. Vernon Marc amerikai agysebész szerint Sigusch 200 műtétet végzett elítélteken, akiket szerinte más, veszélytelen eljárásoknak is alávetettek volna.

Mind az említett cikkek, mind pedig a belföldi és külföldi szakirodalom egyetértenek a pszichoterápiás és szocioterápiás kezelés fontosságának tekintetében, nemcsak a könnyebb (neurotikus), hanem a súlyos (pszichotikus) megbetegedések esetében is. A korszerű elmeorvosgyógyászat nem mondhat le ugyanakkor a gyógyszerterápia olyan jelentős vívmányairól, mint a pszichofarmakonok. Ezek nem csodaszerek, de a kórképnek és a beteg személyiségének megfelelő használatuk gyakran eredményes. Céljuk, hogy a beteget hozzáférhetőbbé tegyék az olyan környezeti befolyásolási módok számára, mint az egyéni és csoportos pszichoterápia, a gyógypedagógia, a munkaterápia, a művészetterápia, a szakmai tanácsadás és a családi-közösségi irányítás.

Sz. R. M.

Erdős I. Pál: Vers I.

(Folytatás a II. borítóról)

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

VITA ZSIGMOND • Oroszhegyi Józsa munkássága 605

KATEDRAKÖZELBEN

GAGYI-BALLA ISTVÁN • A gimnáziumi tanulók túlterheléséről 607

NEMZETKÖZI ÉLET

VORZSÁK MAGDA—VORZSÁK ALMOS • Új pénzügyrendszer, új gondok 610

SZEMLE

SEBESTYÉN MIHÁLY • Valóság és lehetőség a romániai magyar történetírásban (Gondolatok a könyvtárban) 614

MARTIN RILL • Új kiadványok a romániai németek történetéről (R. J. fordítása) 618

FORCSA JÁNOS • „én még ma hazáig érkezem“ 622

HERÉDI GUSZTÁV • Újabb tájbemutató 623

Á. ZS. • Cornel Săteanu: Timp și temporalitate în limba română contemporană (Könyvről könyvre) 624

SZ. J. • Szabó Dezső: A kötél legendája (Könyvről könyvre) 625

LÁTÓHATÁR

Szabó T. Ádám: Munka — életstílus — nemzeti identitás (Neköpiiri); G. E.: Szemlények a Lukács-hagyatékából (Neues Forum); Sch. M.: Az élő arc mint fénykép (Rádió és Televízió Szemle); Sz. R. M.: Pszichiátriai aggodalmak? (Der Spiegel)

ILLUSZTRÁCIÓK

Bakó-Hetei Rozália, Bencsik János, Burján G. Emil, Csomafáy Ferenc, Erdős I. Pál, Gál Éva Emese, Józsa János, Kazinczy Gábor, Kozma Erzsébet, Petkes József, Simon Béla, Székely Dániel, Szilágyi V. Zoltán

A KORUNK HÍREI

Július 5-én Kántor Lajos találkozott Létán a kolozsvári 3. számú Matematika—Fizika Líceum régészettáborának résztvevőivel, és svájci, angliai meg hollandiai úti-élményeiről beszélt.

KORUNK GALÉRIA

Június 28.: Gnant István (Nagykároly) grafikái. — A megnyitón Murádin Jenő műkritikus bevezetője után Balázs László középiskolai tanuló József Attila-verseket adott elő, a Consort régizene-együttes (Fancsali Mária, Kontz Gábor, Szöllős Ferenc, Blazsek Marianna és Fancsali János) középkori és reneszánsz műveket játszott.

Július 19.: Ferenczy Attila szobrai és Heim András grafikái. — A megnyitón Dusa Ödön részletet mutatott be a Dobai Péter írásaiból összeállított műsorából, Bánynainé Line Ildikó és Bányai Miklós Bartók-hegedűduókat adott elő.

ÉRTESÍTJÜK OLVASÓINKAT, hogy az ez évi 1—2. számunkban *Változó valóság* címmel hirdetett pályázatunk eredetileg október 1-re kitűzött határidejét 1980. december 31-ig meghosszabbítottuk.

